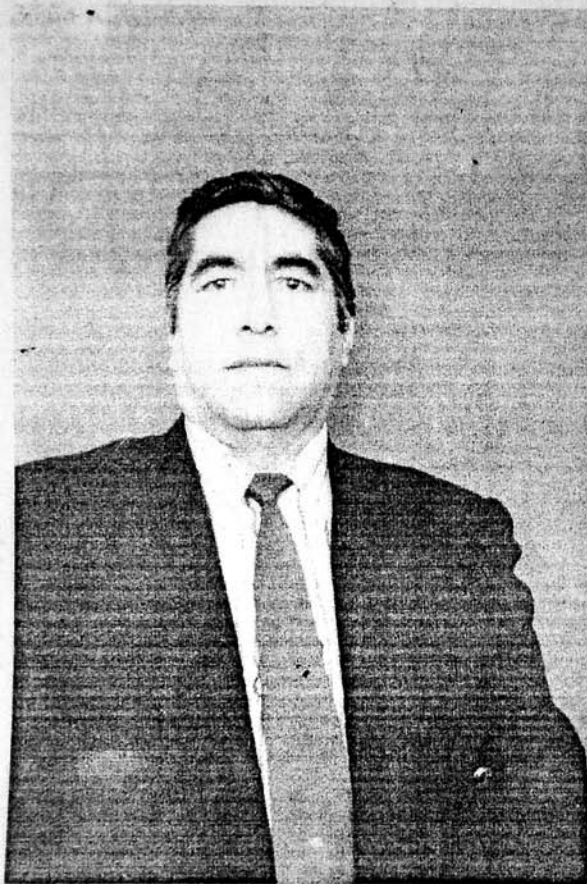

Talıb Paşayev

**Diyarşünaslıq
materialları əsasında
gənc nəslin
vətənpərvərlik
tərbiyəsi**

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
TƏHSİL PROBLEMLƏRİ İNSTİTUTU

2002
980

TALIB PAŞAYEV

4421
P 21

DİYARŞÜNASLIQ MATERIALLARI ƏSASINDA
GƏNC NƏSLİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK
TƏRBİYƏSİ

42/145

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Elmi Metodik Şurasının «Pedaqogika və psixologiya» bölməsinin 02 iyul 2002-ci il tarixli 05 sayılı protokola əsasən elmi-metodiki vəsaitin nəşrinə icazə verilmişdir.

M. F. Ахундов adına
Azərbaycan Dövlət
KİTABXANASI

71383

Qərgiz - NƏŞRİYYATI
BAKİ-2002

ARXIV

4421.9

P – 26

Elmi redaktor: Akif Abbasov,
pedaqoji elmlər doktoru.

Redaktor: İntiqam Cəbrayılov,
pedaqoji elmlər namizədi.

Rə'yçilər: Vaqif Piriyeu,
tarix elmləri doktoru, prof.
Ağakişi Əliyev,
pedaqoji elmlər namizədi.

P $\frac{742000000}{079}$ 150–2002. © «Nərgiz», 2002

ÖN SÖZ

Pedaqoji elmlər namizədi Talib Paşayevin pedaqoji ictimaiyyəyə təqdim etdiyi «Tarix diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi» adlı elmi-metodik vəsaitin bir çox məziyyəti vardır.

Qeyd edək ki, vəsait müxtəlif fənn materiallarının inteqrasiyası əsasında yazılmışdır. Vətənpərvərlik və diyarşünaslıq işığında verilmiş materiallar bir neçə fənn proqramlarına müvafiq gəlir. Həmçinin ali məktəblərdə tədris olunan «Azərbaycan tarixi», «Arxeologiya», «Vətənpərvərlik», «Diyarşünaslıq» fənlərinin bir sıra mövzularını əks etdirir: «Vətənpərvərlik tərbiyəsinin mahiyyəti, məqsədi, vəzifəsi», «Tarix-diyarşünaslıq işi», «Azərbaycan xalqının təşəkkülü», «Milli bayramlar, tarixi günlər», «Etnoqrafiya», «Azərbaycanda təhsil» «Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyi haqqında verilən məlumatlar şəxsiyyətin vətənpərvərlik tərbiyəsinin vasitəsi kimi» və s. haqqında ətraflı məlumat verilir.

Əsərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinə aşılamaq məqsədi ilə müəllif Azərbaycanın tarix-diyarşünaslıq məsələlərinə kompleks şəkildə yanaşır.

T. Paşayevin əsərinə tarix elmləri doktoru, prof. Vaqif Piriyeu, pedaqoji elmlər namizədi Ağakişi Əliyev müsbət rə'y vermişlər. Yaxşı haldır ki, əsər Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi şurasında, Təhsil Nazirliyinin Elmi metodik şurasının «Pedaqogika və Psixologiya» bölməsində müzakirə edilərək ona qrif vermiş, çap edilməsinə icazə verilmişdir.

T. Paşayev 1976-cı ildən Təhsil Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərir. Özünü fəal işçi, bacarıqlı metodist və tədqiqatçı-alim kimi göstərmişdir.

Pedaqoji ictimaiyyətlə daim ünsiyyətdə olmuş, pedaqoji-yenilikləri yerlərə çatdırmışdır. 1981-ci ildən ali məktəblərdə tələbələrə mühəzirlər oxuyur, pedaqoji təcrübəyə rəhbərlik edir.

T. Paşayev respublika mətbuatında pedaqoji mövzularda müntəzəm çıxış edir, 50-yə yaxın elmi məqalə, metodik tövsiyələr və kitablar nəşr etdirmişdir. O respublikanın «Qabaqcıl Maarif xadimi»dir.

T. Paşayevin təqdim etdiyi, «Tarix-diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi» adlı əsəri öz məzmununa, məna dərinliyinə, metodik yeniliyinə (xüsusilə inteqrativ

təlim metodlarına uyğunluğuna), fakt dolğunluğuna, şəxsiyyətlərin vətənpərvərlik nümunələrinin işıqlandırılması və s. baxımından dəyərlidir.

Əsər orta, orta ixtisas və ali məktəblərdə «Diyarşünaslıq» və «Ölkəşünaslıq» fənləri üzrə dərs deyən müəllim və tərbiyəçilər üçün faydalı vəsaitdir.

İnanırıq ki, əsər pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən müsbət qarşılanacaqdır, gənc müəllimlər, tədqiqatçılar, tələbə və şagirdlər üçün faydalı olacaqdır.

Hacı MirCəfər Həsənov,
professor

GİRİŞ

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının möhkəmlənib inkişaf etməsində gənclərimiz böyük rol oynayırlar. Gənc nəslin inkişafının bünövrəsini isə kiçik yaşlı məktəblilər təşkil edirlər. İbtidai sınıflarda aldıkları elmi-dünyəvi biliklər şagirdlərin dünyabaxışlarını formalaşdırır, onların idrak fəallığını gücləndirir. Şagirdlər sınıfdən-sinəfə, tələbələr kursdan-kursa keçdikcə, onların biliklərə şüurlu sürətdə yiyələnməsinə geniş şərait yaranır. Belə ki, proqram materialları mənimsənildikcə vətən, xalq, qəhrəmanlıq, dövlətçilik haqqında lazımi faktlar öyrənilir, Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması, bu dövlətin inkişafında xalq kütlələrinin və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin ictimai fəallığı və s. barədə ətraflı məlumat əldə olunur. Bu da gənc nəslin həm elmi, həm də siyasi biliyinin artması deməkdir.

Gənc nəslin tərbiyəsinə bu baxımdan kompleks yanaşılmalı və onlar elmi-dünyəvi biliklər almaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda yaşadığı ölkənin tarixini, dövlətin siyasi quruluşunu bilən şəxsiyyət kimi tərbiyə olunmalıdırlar. Orta məktəbdən sonra ali məktəblərdə tərbiyəvi işlər daha da inkişaf etdirilir. Tələbələr eyni zamanda özləri də bir çox əsərlər oxuyur, ictimai işlərdə çalışır, professor-müəllim heyətilə əlaqə və s. özünü geniş şəkildə göstərir.

Azərbaycan müstəqil dövlət kimi gənkdir və bu dövlət demokratik əsaslarla inkişaf edir. Bu inkişaf yetkinləşməli, dünyanın inkişaf etmiş demokratik dövlətləri səviyyəsinə qalxmalıdır. Bu baxımdan respublikamızın ümumtəhsil, texniki-peşə (lisey), orta ixtisas (kollec) və ali təhsil müəssisələrində pedaqoji tələblər baxımından əməli iş görülür. Təhsil islahatının tələbləri baxımından Azərbaycan Təhsil sistemi elə qurulmuşdur ki, yuxarıda göstərilən tələblər demək olar ki, həll edilir. Şagirdlər orta məktəbdə düşünülmüş və təsdiqlənmiş tədris planları ilə işləyir və ayrı-ayrı fənlərdən aldıkları bilgiler və sınıfdən-xaric və məktəbdən-xaric tədbirlər zamanı görülən müsbət işlər, tələbələrin isə oxuduğu ali təhsil müəssisələrində aldığı biliklər, yüksək səviyyəli professor-müəllimlərin verdikləri geniş ölçülü tərbiyə, oxuduqları cild-cild əsərlər, cəlb edildikləri ictimai işlər sözsüz ki, öz əhəmiyyətini göstərir.

Gənclərin tərbiyəsi ümumxalq və dövlət əhəmiyyətli işdir. Bu işi həmişə diqqət mərkəzində saxlamaq və bir çox vasitə və üsul-

larla tərbiyə işinə kömək göstərmək hər birimizin ümdə borcumuzdur. Pedaqoji kollektivlərə təqdim edilən «Diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi» adlı metodik vəsait məhz bu məqsədə xidmət üçün nəzərdə tutulur.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılınması nə bir günün işi, nə də bir neçə mövzunun əhatə dairəsi demək deyildir. Vətənpərvərlik anlayışı geniş və çox sahənin öyrədilməsi (tədris prosesində, hərbi və idmən yarışlarında, valideyn, şəxsiyyət və ictimaiyyətin ayrı-ayrı nümayəndələri nümunəsində, tarix-arxeoloji materialları, Azərbaycanın təbii sərvətləri, tələbələrin və digər gənclərin şəxsi fəaliyyəti, yaradıcılığı, sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərin icrası zamanında və s.) nəticəsində öz yerini tapır və müsbət tərbiyə hislərinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Bu baxımdan bu metodik vəsaitə bir çox sahənin öyrədilməsi daxil edilmiş, ayrı-ayrı alimlərin əsərlərinə müraciət edilmişdir. Əsərin mündəricatına diqqət yetirəndə bu, bir daha aydın görünür. Burada bəzi mövzular vətənpərvərlik tərbiyəsinə bilavasitə, bəzi mövzular bilavasitə xidmət göstərir. Eyni zamanda bəzi sahələrin anlayışları da qısa şəkildə göstərilir. (Məsələn: Arxeologiya, etnografiya, diplomatiya, təhsil sistemi ilə bağlı bəzi mövzular və s.).

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin əhəmiyyətini, qiymətini dəyərləndirən respublika prezidenti cənab H.Əliyev gənclərin I respublika forumunda gənclərə, ümumilikdə hər bir tərbiyəçiyə, müəllimə, məktəbliyə müraciət edərək göstərmişdir: «Gələcəyimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik böyük bir məfhumdur. Bu sadəcə orduda xidmət etmək deyil, vətənə sadıq olmaq, vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq – budur vətənpərvərlik».¹

Vətənpərvərlik tərbiyəsi həmişə aktual məsələdir. Lakin hazırkı dövrdə daha aktualıq kəsb edir. Bir tərəfdən milli dövlətimizin demokratik əsaslarla inkişafı ilə Azərbaycanın qədim ənənələ-

¹ H. Əliyev. «Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi: gənclərdir». B. 1996, səh. 20.

rini, milli mentalitetini qoruyub saxlamaq, yaxşı nə varsa onları inkişaf etdirmək və bunun əsasında yenilərini yaratmaq lazımdır.

İkincisi isə vətən torpaqlarını düşmənimiz ermənilərdən və digər düşmənlərimizdən qorumağa şagirdləri, yeni yetmələri, gəncləri hazırlamaq əsas məsələdir. Bu baxımdan «Tarix – diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi» adlı bu metodik vəsaitdə xeyli materiallar vardır. Tarix- diyarşünaslıq materiallarının öyrədilməsi vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılınması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onu da göstərək ki, əsər heç də nöqsanlardan xali deyildir.

Bu metodik vəsaitin bəzi paragrafları ayrı-ayrı vaxtlarda çap etdirdiyim elmi-metodik tövsiyələrdən bəziləri isə yeni gördüyüm tədqiqatlardan ibarətdir. Bunlar artıq pedaqoji təcrübədə özünü doğrultmuş materiallardır. Əsər rəsmi dövlət sənədlərindən, tövsiyələrdən, mətbuatda işıq üzə görmüş ayrı-ayrı alimlərin mövcud elmi-metodik əsərlərindən istifadə olunmuş və 30 illik pedaqoji təcrübədə əldə etdiyim nailiyyətlər əsasında hazırlanmışdır. Bu vəsait 1998/2000-ci dər ilindən ali məktəbdə «Kiçik yaşlı uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsi», «Diyarşünaslıq» və «Ölkəşünaslıq» fənləri üzrə oxuduğum mühazirə mətnlərinin (bir hissəsidir) ümumiləşdirilmiş qısa formasıdır.

Əsərlərdən, elmi-metodik tövsiyələrdən, məqalələrdən yaradıcılıqla faydalandığım akademik H.Əhmədov, prof. M.Mərdanov, prof. Ə.Haşimov, prof. M.İsmayılov, prof. Y.Mahmudov, prof. Y.Kərimov, prof. Ə.Ağayev, prof. S.Qəndilov, prof. N.Kazımov, ped.elm.dok. A.Abbasov, prof. Q.Bayramov, prof. V.Əliyev, prof. Ə.Cəfərov, prof. F.Sadiqov, dos. Ə.Abdullayev, dos. N.Paşayev, dos. N.Paşayev, dos. İ.Məmmədov, prof. V.Xəlilov, dos. N.Nəcəfov, dos. Ə.Quliyev, dos. A.Paşayev və digər alimlərə minnətdarlığımı bildirirəm.

Eyni zamanda əsərin redaktorlarına, rəyçilərinə və müzakirə edib çapına məsləhət görənlər TPİ elmi şurasına, Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının əməkdaşlarına və sədrinə, bu işdə az da olsa zəhməti olan iş yoldaşlarıma, kompüter və mətbəə işçilərinə minnətdarlığımı bildirirəm.

§ 1. VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN MAHIYYƏTİ, MƏQSƏDİ, VƏZİFƏLƏRİ

Vətənpərvərlik hissi qədim tarixə malikdir. Əsası sinifsiz cəmiyyətdə, mağara adamları tərəfindən qoyulmuşdur. Lakin dövlətin yaranması ilə bu hisslər möhkəmlənmiş və əqidəyə çevrilmişdir.

Dövlətlərin yaranması və ictimai-siyasi formasıyalar dəyişdikcə onda öz quruluşuna xidmətlə əlaqədar mahiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Lakin vəzifə dəyişməmiş, insanlar öz yaşadığı komasını, evini, mülkünü, kəndini, şəhərini və ümumilikdə ölkəsini, xalqını sevərək qoruması bir borc, vəzifə kimi qarşıya çıxmışdır. Bu da vətənpərvərlik tərbiyəsini vəzifəsi kimi izah olunur. Pedaqoji prinsiplər baxımından vətənpərvərlik əxlaq tərbiyəsini tərkib hissəsidir. Əxlaq tərbiyəsi «adamın özünə, başqalarına, əməyə, vətənə, ictimai quruluşa, ictimai-siyasi qrup və təşkilatlara, dövlətə və s. olan münasibətlərin şüurlu surətdə formalaşması»¹ ni nəzərdə tutur. Vətənpərvərlik tərbiyəsi də bu məsələ əsasında inkişaf edir. Bunun üçün şagirdlərin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına diqqət artırılmalı, vətənpərvərlik hissini aşılamaq üçün zəmin hazırlanmalıdır. Birinci növbədə uşaqlarda vətəndaşlıq borcunun tərbiyə edilməsi lazımdır.

Professor Əjdər Ağayev «Məktəblilərdə vətəndaşlıq borcunun tərbiyə edilməsi» adlı əsərində bu sahədə aydınlıq yaratmışdır. Biz buna istinad edib göstərə bilərik ki, bu gün tərbiyə etdiyimiz şagirdlər müstəqilliyimizi² 2-ci dəfə bərpa etdiyimiz bir dövrdə çətinliklər, problemlərlə üzləşsə də demokratik respublikamızın fəaliyyəti barədə müəyyən biliklər əldə etmiş və xalq tərəfindən yaradılmış maddi və mənəvi sərvətlərin çoxaldılması, müstəqilliyimizin qorunması uğrunda vətəndaşlıq borcu və şəxsi məsuliyyət hissi şagirdlərin tərbiyəsi işinin mühüm göstəricilərindəndir. «Vətəndaşlıq borcu və məsuliyyət-yüksək insani keyfiyyətlərdir.»³

¹ Ə.Həşimov, F.Sadiqov-«Tərbiyə nəzəriyyəsinə dair mühazirələr». B. 1995, s.101.

² Ə.Ağayev «Məktəblilərdə vətəndaşlıq borcunun tərbiyə edilməsi». B.«Maarif» 1975, səh. 6.

³ Ə.Ağayev yenə orada səh.8.

Vətəndaşlıq, vətən borcu şagirdlərdə kiçik yaşlarından ailədən başlayır. Uşaq öz ata-anasına, evə, ev əşyalarına, həyətbacaya, mal-qaraya, həyətlərinə, yaxın adamlarına – bacı-qardaşına, əmisi, dayısı və digər qohumlarına məhəbbəti öyrənir, onun qorunmasında, müdafiəsində iştirak edir. Bu keyfiyyətlər uşağın məktəb yaşlarında vətən borcu, vətəni sevmək və qorumaq, milli iftixar və s. hissləri aşılamaq elmi-nəzəri cəhətdən müəllimlərin rəhbərliyi ilə həyata keçirilir.

Gənc müstəqil respublikamızın müvəffəqiyyətlərini, onun tərəqqisini və qüdrətini görmək, dünya xalqlarının respublikamıza hörmətini başa salmaq, xalqın başını alçaldan işləri görməyə imkan verməmək vacib məsələlərdir. O cümlədən ayrı – ayrı əyalətdəki və kollektivdəki yaxşı işlər nümunəsində şagirdlərin fəallığını təmin etmək, onları vətənin müdafiəsinə hazırlamaq vətəndaşlıq fəaliyyətimizin başlanğıcıdır. Professor Ə.Ağayev göstərir ki, vətəndaşlıq borcu asanlıqla yaranmır, o, tərbiyənin təsiri altında formalaşır...

Digər əxlaqi hisslər kimi borc hissi insanın cəmiyyət, kollektiv qarşısında öz vəzifəsini dərk etməsidir. Borc hissi insanda formalaşdıqca, o, öz vətəndaşlıq vəzifəsini, Vətən, kollektiv qarşısında borcunu dərk etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda bunlarla qəlbən yaşayır və öz işinə, hərəkətinə tələbkarlıqla yanaşır. İnsan öz borcunu yerinə yetirməklə daxilən rahatlıq hissi edir, işindən, davranışından razı qalır.¹

Görkəmli Azərbaycan alimi Ziyəddin Göyüşov «Əxlaqi sərvətlər» əsərində insanın əxlaqi borcunu yerinə yetirməsindən danışırkən göstərmişdir ki, insan insan olduğu dövrdən ailə, kollektiv, sinif, millət qarşısında, cəmiyyət qarşısında müxtəlif vəzifələr daşıyır. Əgər bu vəzifələri layiqincə yerinə yetirirsə təqdirəlayiqdir, fəzilətli sayılır, yerinə yetirmirsə, əksinə pislənir, əxlaqca qüsurlu hesab edilir.² Vətənpərvərlik tərbiyəsində «Əsil iş borcun tələbləri ilə insanın özünün daxili aləminin tələblərini eyniləşdirməkdən ibarətdir»³.

Bu baxımdan apardığımız müşahidələr göstərir ki, məktəbyanı təcrübə sahəsində, ictimai işlərdə görülməli işlər üçün uşaqlara ve-

¹ Ə.Ağayev yenə orada səh.8.

² Z.Göyüşov «Əxlaqi sərvətlər» Bakı 1966. səh. 119.

³ Ə.Ağayev yenə orada səh.9.

rilən tapşırıqları bəziləri dərhal, bəziləri müəyyən andan sonra qəbul edir. Onun icrasını öhdəsinə götürür.

Belə məzmunlu işi biz Qarabağ problemi ilə bağlı «Meydan» hərəkətində, 19-20 yanvar 1990-cı ildə Bakıda Silahlı Sovet İmperiya Ordusuna qarşı silahsız müdafiəyə qalxmasında, 1992-ci ildə Qarabağın müdafiəsi üçün Azərbaycanlıların könüllü batalyonların toplanmasında gördük.

Əlbəttə, bu nümunələr vətəndaşlıq borcunun başa düşülməsindən, onun əxlaqi sərvətə çevrilməsinin və ürəyinin tələbi ilə yerinə yetirilməsinin nəticəsidir.

Respublikanın ümumtəhsil məktəblərində tərbiyə işi bir qayda olaraq ayrı-ayrı fənlərin tədrisi zamanı mövzunun tərbiyə imkanlarından istifadə edilərək həyata keçirilir və şagirdlərə vətənpərvərlik hissi aşılanır.

Tərbiyə işi eyni zamanda məktəbin tarix-diyarşünaslıq muzey və guşələrinin yaradılması, muzeylərə ekskursiya, vətən şəhidlərinə abidələrinin ucaldılması, hərbi-idman oyunlarının keçirilməsi vətənin qəhrəman, ziyalı, əmək adamları ilə görüşləri və s. tədbirlərin icrası zamanı həyata keçirilir.

Bundan başqa şagirdə özünün yaradıcılığı, valideyn nümunəsi və ictimaiyyətin təsir vasitələri və s. yollarla da vətənpərvərlik hissi aşılanır.

Respublika Prezidenti cənab Heydər Əliyev 1999-cu ilin avqust ayının 30-da respublikanın təhsil işçiləri və 1999-cu ildə ali məktəblərə daxil olmuş tələbələrə görüşündə təhsil sahəsinə diqqət yetirərək təhsilin xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib bir sahə olduğunu göstərərək demişdir: «İndi bizim təhsilimizin məqsədi, gənc nəsə, uşaqlara təhsil verib onları gələcəyə hazırlamaqdır. Amma bununla yanaşı, ən böyük məqsəd Azərbaycan vətəndaşı hazırlamaqdır. Müstəqil Azərbaycan cəmiyyətinin ləyaqətli üzvünü hazırlamaqdır. Hər insan gərək eyni zamanda vətəndaş olsun! Sadəcə ona görə yox ki, Azərbaycan vətəndaşıdır. Gərək dövlətinə, millətinə sadıq, ənənələrinə sadıq, xalqına sadıq vətəndaş olsun. Ona görə də orta təhsil sisteminə çox ciddi fikir vermək lazımdır». ¹

¹ «Azərbaycan müəllimi» qəzeti. 28. IX. 1999.

§ 2. VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ PEDAQOJİ ƏSASLARI

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin nəzəri və pedaqoji əsaslarını göstərəkən prof. Ə. Ağayevin fikrinə istinadən deyə bilərik ki, respublikamızın bütün ümumtəhsil məktəblərinə bu dövlət əhəmiyyətli tərbiyə hissini aşılamaq məqsədi ilə uşaqları nəzəri cəhətdən hazırlamaq və bir çox pedaqoji üsullardan istifadə etmək lazımdır.

Uşağa və yeniyetməyə vətəndaş olduğunu dərk etdirmək, vətəndaşlıq vüqarı tələq etmək, vətəndaş kimi üzərinə düşən vəzifəni başa salmaq lazımdır. Bu böyük məsələ birinci növbədə təhsil mərkəzi sayılan məktəbdən çox asılıdır.

Məktəb I sinifdən başlayaraq uşaqlara vətən, vətəndaşlıq haqqında məlumat verməlidir. Nəticə etibarilə uşaqda vətənpərvərlik hissləri yaranmağa başlayır. Lakin təbiidir ki, bütün siniflərdə qavrama eyni cür ola bilməz. Çünki bu, uşağın bilik, qavrama səviyyəsindən, dünyagörüşündən, yaşından çox asılıdır. Ona görə də I-IV siniflərdə aparılan vətənpərvərlik tərbiyəsi V-IX siniflərdən əhatə dairəsinə görə fərqlənir.

Mə'lumdur ki, I sinifə gələnə qədər uşaq (müasir uşaq) uşaq bağçalarına gedir, radio, televizor verilişi görür, eşidir. Artıq 12 ildir ki, vətən təhlükədədir. Qarabağ problemi vətəndaşlıq, vətənpərvərlik tərbiyəsinə diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar müəyyən qədər biliyə, dünyagörüşünə az da olsa malikdirlər. Məktəbə gəldikdən sonra uşaq vətən, tarixi günlər və bayramlar, mərasimlər, insanın fəaliyyəti, təbiət hadisələri haqqında və s. məlumat alırlar.

Azərbaycan, Vətən, müstəqillik, qəhrəmanlar, şəhidlər, düşmənlər, köçkünlük, evsizlik, düşmənin döyüş maşınlarının atəşi (20 yanvar qırğını, Qarabağ müharibəsi) və s. haqqında emosional şəkildə dərs deyən müəllimlərdən təhsillənir, vətən anlayışını qəbul edir. Təbiətə ekskursiya edir və ekskursiyadan

aldığı yaxşı təəssüratlar, yaşadığı kəndin, rayonun torpağı, havası və həmçinin əmək, müharibə qəhrəmanlarının həyatını öyrəndikcə onlarda şüurlu qavrama baş qaldırır. Artıq uşaq öz vətəni haqqında qürur hissi keçirir. İkinci, üçüncü, dördüncü və sonrakı siniflərdə aldıkları biliyin zənginliyi nəticəsində şagirdlər vətənpərvər olmaq üçün zəruri keyfiyyətlərə yiyələnmək lazım olduğunu dərk edirlər, bir növ özlərini bunun üçün hazırlayırlar.

Sinifdən-sinfə keçdikcə – dərslikdə tərbiyə cəhətdən qiymətli olan nümunəvi materialları öyrəndikcə–qəhrəmanların vətənpərvərliyini, vətənin gözəlliyini, onun müstəqilliyi uğrunda mübarizlərin həyatını öyrəndikcə, ataların keçdiyi yolu öyrənə-öyrənə vətəndaşlıq dərsi alaraq, Vətən, vətəndaşlıq borcunu dərindən başa düşərək insanın həyatda yeri və rolunu müəyyənləşdirirlər.

Tarix, ədəbiyyat, insan və cəmiyyət, əmək, ibtidai hərbi fəzail, bədən tərbiyəsi və b. fənlərin tədrisi prosesində vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsi üzrə daha çox imkanlar vardır.

Məhəmməd Peyğəmbər vətənin müstəqilliyinin mühüm məsələ olduğunu bildirərək göstərmişdir ki, «Vətəni sevmək iman dandır».

Abbas Səhhətin vətənlə bağlı misralarına diqqət yetirək:

Könlümün sevgili məhbubu mənim

Vətənimdir, vətənimdir, vətənim

Vətəni sevməyən insan olmaz

Olsa, o şəxsdə vicdan olmaz.

Məmməd Araz isə vətən haqqında belə deyir:

Vətən göz bəbəyi

Biz isə kiprik,

Kiprik göz bəbəyin

Qorusun gərək.

Bu cür ibrətamiz fikirlər pedaqoji üsul, vasitələrlə uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsində geniş istifadə edilməlidir.

Tarix-diyarşünaslıq materiallarının öyrədilməsində vətənpərvərlik tərbiyəsi böyük rol oynayır. Şagirdlərə Azərbaycanın təbiət-geqrafi mühiti, onun gözəlliyi, sərvətləri barədə verilən məlumat-

larla şifahi və ekskursiya vasitəsilə təsir, Azərbaycan xalqının inkişaf prosesinin izahı, insanlar arasında ictimai-siyasi fəallıq, Azərbaycanın müstəqil dövlət yaratmasında diplomatik səylər, şəxsiyyətin buna təsiri, müstəqil dövlətin özünün dünya əhəmiyyətli atributları, qədim tarixə, dini adət-ənənəsinə malik, tarix və mədəniyyət abidələrinin yaradılması və onun tədqiqində zəhmətkeş arxeoloqlarımızın vətənpərvərlik fəaliyyətləri, milli bayramların yad edilməsi, vətənin müdafiəsinə qalxmış xalq qəhrəmanları, milli ordunun təşkili, vətən uğrunda canını qurban verən şəhidlərin həyat və fəaliyyəti, onların qəhrəmanlıq nümunələri, Azərbaycan xalqını qəhrəmanlığa səsləyən musiqisi və etnoqrafiyası və ən nəhayət, Azərbaycan təhsil sisteminin böyük bəşəri nailiyyətlərinin öyrədilməsi sözün əsil mənasında vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün dəyərli vasitələrdir, pedaqoji əsasdır.

§ 3. TARİX-DİYARŞÜNASLIQ İŞİ VƏ ONUN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Diyarşünaslıq ölkənin (geniş mə'nada) təbii coğrafi şəraitini; tarixi və mədəniyyətinin (qədim dövrdən müasir dövrə qədər olan tarixini, dövlət quruluşunun, incəsənət, təhsil, mədəniyyət, ədəbiyyat, memarlıq sahəsindəki nailiyyətlər və s.), onun sosial-iqtisadi, siyasi, etnoqrafiya, adət və ənənələrinin öyrənilməsidir.

Ayrı-ayrı fənlərin öyrənilməsinə (öyrədilməsinə), müxtəlif məzmunlu elmi işlərin aparılmasına baxmayaraq onların hamısı birlikdə diyarın öyrənilməsinə (öyrədilməsinə) xidmət edir.

Diyarşünaslığın öyrədilməsi ölkənin bir guşəsinin öyrədilməsindən başlanır. Yə'ni məktəbli ilk qədəm qoyduğu məktəbin, ölkənin kiçik bir diyarının təbii-coğrafi şəraiti, oranın tarixi şəxsiyyətləri, əməkdə fərqlənən adamları, elm, ədəbiyyat və mədəniyyət adamları haqqında ilkin məlumatlar alırlar.

Sinifdən-sinfə keçdikcə ayrı-ayrı fənlərin imkanları hesabına dünya görüşləri artıqca artıq dünənki diyarçılar ölkənin tarixi, mədəniyyəti, sosial-iqtisadi, etnoqrafiyası, adət-ənənələri və siyasəti haqqında mükəmməl bilik əldə etmiş olur.

Diyarşünaslıq təşkilinə görə üç yerə bölünür.

Dövlət, İctimai, Məktəb.

Məktəb diyarşünaslığı da öz növbəsində bir neçə fənn istiqamətinə bölünür.

Məsələn: Təbiət, coğrafiya, tarix, iqtisadiyyat və s.

Bizim deyəcəyimiz tarix diyarşünaslıq (məktəb, tarix diyarşünaslığı olmaqla) da bir sıra sahələr üzrə öyrədilir.

1) Tarixi mübarizə; 2) Etnoqrafiya; 3) Arxeologiya; 4) Memarlıq; 5) İncəsənət və s.

Bu sahələr (öyrədilmə) iki istiqamətdə həyata keçirilir.

1) Fənlərin tədrisi prosesində ayrı-ayrı mövzuların öyrədilməsi zamanı;

2) Sinifdən-xaric və məktəbdənkənar tədbirlərin icrası prosesində.

(Məsələn, məktəb klublarının, fənn dərnəklərinin, fənn gecələrinin, tarixi şəxsiyyətlərin və əmək adamlarının fəaliyyətinə həsr edilmiş gecə və görüşlərin təşkili, diyar və muzeylərə ekskursiya və s. zamanı).

Yeri gəlmişkən göstərək ki, diyarşünaslıq, ölkəşünaslıq oxşar və paralel sahədir. Fərqi ondan ibarətdir ki, diyarşünaslıq dar, ölkəşünaslıq geniş mə'nada daşıyır. Keçmiş Sovet imperiya dövründə bu sahə əvvəl ölkəşünaslıq, sonra sovet dövlətinin geniş və rəngarəng ərazisi, müxtəlifliyi nəzərə alınaraq bu sahə diyarşünaslıq adlandırılmışdır. Yə'ni bir bölgənin, diyarın tarixinin öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ümumilikdə bu materiallar əsasında biliklərin verilməsi şübhəsiz ki, müsbət işdir. Bizim fikrimizcə, bu predmet ölkəşünaslıq adlansa daha yaxşıdır.

Şagirdlərə xalqımızın keçmişinin öyrədilməsində maddi və yazılı abidələrin rolu böyükdür.

Diyarşünaslıq materiallarının öyrədilməsi məktəblilərin vətənpərvərlik, xeyirxahlıq və estetik ruhda tərbiyə edilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xalqımızın tarixindən gətirilən nümunələr, bunların öyrədilməsi şagirdləri əməyə dərin hörmət ruhunda tərbiyə edilməsinə və onların ictimai həyatda fəal iştirak etməyə hazırlanmasına kömək edir.

Diyarşünaslıq ictimai faydalı iş olmaqla bərabər həm də tədqiqatçılıq xarakteri daşıyır. Bu nəinki şagirdlərlə aparılan təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəldir, eyni zamanda müəllimlərin ideya-siyasi və elmi nəzəri səviyyəsini də artırır.

Diyarşünaslıq iki əsas istiqamət üzrə öyrədilir.

a) Tədris ekskursiyalarından diyarşünaslıq materiallarından istifadə edilməsi (dərsdə);

b) Sinifdən-xaric diyarşünaslıq işi.

Diyarşünaslıq işi, şagirdləri mehriban uşaq kollektivində toplayır, məktəbdə intizamı möhkəmləndirir, mənəvi tərbiyənin aşılanmasına kömək edir və şagirdlərə tədqiqatçılıq vərdişi aşılayır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, diyarşünaslıq işi şagirdlərin hərtərəfli inkişafına təsir edir, dərsdə aldıkları biliyi dərinləşdirir və möhkəm mənimsəməsinə kömək edir. Müstəqilliyi və yaradıcılıq bacarığını artırır.

Diyarşünaslıq materiallarından istifadə edərkən müəllim, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini və anlama səviyyəsini nəzərə almalıdır.

Bu didaktik prinsipi nəzərə alaraq keçilən dərsin və ya danışılacaq mövzuya dair qısa bir epizod danışaraq mövzuya diqqəti cəlb etməklə yerli tarixi materiallarla əlaqə yaradılmalıdır.

Tarixi öyrənərkən yerlərdə qazıntı zamanı tapılan əşyaların (tarixi maddi abidələrin) şagirdlərə göstərilməsi və yeri gələrkən bu qazıntı yerlərə ekskursiyaya aparmaq, orada saxsı parçalarını, sümük əşyaları, iynəni, daş alətləri və digər maddi abidələri uşaqlara əyani göstərmək lazım gəlir. Yeri gəldikcə maddi abidələr uşaqlar tərəfindən toplanaraq məktəbdə guşə və ya muzey yaratmaq çox tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

Belə ekskursiya şagirdlərin yanında uzun müddət qalır. Yerli tapıntı, maddi abidələr ümumi tarixi məlumatı zənginləşdirir. Məktəblilərdə maddi abidələrin əhəmiyyəti haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Müəllim ayrı-ayrı mövzuların tədrisi prosesində yerli maddi abidələrdən əyani vəsait kimi istifadə etməlidir. Bu da, uşaqlarda qürur hissi oyadır. Və uşaqları tarixi keçmişimiz haqqında düşündürür.

§ 4. DIYARŞÜNASLIQ İŞİ TARİXİNDƏN

Diyaşünaslıq işi haqqında pedaqoji fikir ümumi şəkildə XIX əsrin əvvəllərində Pestalotsi Alyak tərəfindən irəli sürülmüş, XIX əsrin II yarısında isə rus pedaqoqu K.D.Uşinski pedaqoji fikir tarixində birinci olaraq nəzəri cəhətdən işləmişdir. Əslində Azərbaycan tarixində bu fikir daha qədimdir.

Uşinski ibtidai məktəbdə ölkəşünaslıq materiallarına əyanilik vasitəsi, təhsilin uşaqları əhatə edən mühitlə və doğma yerin keçmiş tarixi ilə əlaqəsi kimi baxmışdır. 1880 –ci ildən başlayaraq Qafqaz təlim dairəsi «Qafqaz mahallarının və tayfalarının təsviri üçün materiallar məcmuəsi» nəşr etməyə başlamışdır. 46 cilddən ibarət olan bu məcmuə 1880- 1929– cu illər arasında nəşr olunmuşdur.

42/145
Bu məcmuələrdə Qafqaz xalqlarının tarixi, dili, mədəniyyəti, ölkənin təbiəti, təsərrüfatına və s. aid elmi cəhətdən qiymətli materiallar toplanmışdır. (Bu əsərin indi də əhəmiyyəti böyükdür).

Tarixçi- alim mərhum Novruz Paşayev arxiv sənədləri əsasında göstərmişdir ki, 1880 – ci il martın 14- də 1345 saylı sərəncam əsasında Qafqazda dərs deyən müəllimlərə bildirilirdi ki, hər bir müəllim dərs dediyi diyarı mümkün qədər öyrənməli və bu barədə yazmalıdır. Həmin sənəddə hətta plan da verilməmişdir: məsələn, 1) şəhərin, aulun, kəndin adı, mənşəyi, təsvir edilən yerin tarixi; 2) Yerin xarakteri, böyüklüyü, xarici görünüşü, evlərin və məbədlərin arxitekturası; 3) yerin coğrafi vəziyyəti; 4) iqlim; 5) yerin geoloji tərkibi; 6) bitki aləmi; 7) heyvanat aləmi; 8) təsvir edilən yerin əhalisi (cinslərə görə, milliyyəti, din və sənət üzrə) 9) fiziki və mənəvi inkişaf (dil, yazı, din və s.) 10) əhalinin həyat tərz; 11) tərbiyə; 12) inzibati idarə (bax. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XXVII. Тифлис, 1900 г. приложение, сәh. 1-24).

Beləliklə, rusların «Qafqazın müxtəlif yerləri və orada yaşayan tayfalar haqqında məlumat toplamaq proqramı» və «Doğma yeri təsvir etmək planı»na əsasən arxeoloji cəhətlərə, abidələrin, plan və şəkillərini, qədim sikkələrin, silahların, kənd təsərrüfatı alətlərinin, musiqi alətlərinin, şəkillərin, mahnıların, nağılların, əfsanələrin, Zərb – məsələrin toplanılıb mərkəzə göndərilməsi tapşırılmışdır.

Yuxarıda göstərilən əsərlərdə Azərbaycanın 40-a qədər kənd və şəhəri haqqında məlumat verilmişdir.

Məsələn, Naxçıvan qəzasının Nehrəm kənd məktəbinin müəllimi Kərim İsmayılov Qafqaz təlim dairəsinin (məktəb nəzərdə tutulur) təlimatına əsasən işlədiyi məktəbin yerləşdiyi sahə və sərhəddi, kəndin adını, xarici görünüşü, tikintiləri, təbiəti, əhalisinin sayı, sakinlərin məşğulliyəti, dini adəti və bayramları haqqında məlumat vermişdir. Bundan başqa tarixi sənəddə Göyçay, Salyan, Bakı quberniyasının Göyçay qəzasının Lahıc, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası Cavanşir qəzasının Bərdə kəndi haqqında da məlumatlar verilmişdir. (Вак. Сборник... Кавказа. Вып. XXV II отдел. 1898. səh. 50-110).

Verilən məlumatlarda əhalinin iqtisadi vəziyyətinin təsvirinə yer verilməmişdir. Çar dövlətinin siyasəti bu qəbildən olan yazıların verilməsinə heç şübhəsiz yol verməzdi.

Buna baxmayaraq diyarşünaslıq işi üçün diyarlardan materiallar toplanmışdır. Bu da bizim bu günkü diyarşünaslıq işimiz üçün bir mənbədir.

Diyarşünaslıq işini tarixi cəhətdən üç dövrə bölmək olar:

1) Böyük Oktyabr çevrilişindən əvvəl aparılmış tarix – diyarşünaslıq işi; 2) Rusiyada Sovet dövlətinin yaranmasından sonrakı (Azərbaycan 1922-ci ildə SSRİ-nin tərkibinə daxil oldu) dövrdə tarix-ölkəşünaslıq işi; 3) 1991-ci ildən sonra Müstəqil Azərbaycan Respublikasının bərpasından sonrakı dövrdə tarix- diyarşünaslıq işi.

Bu dövrlər quruluşuna görə müxtəlif olsa da hər birində tarix-ölkəşünaslıq sahəsi üzrə müəyyən işlər görülmüşdür. Müstəqilliyini 1991-ci ildən bərpa etmiş Azərbaycan respublikasında əhəmiyyətli dərəcədə tarix-ölkəşünaslıq işi aparılır. Respublikada demokratik hərəkət geniş yayılmış, ölkənin tarixinin doğru-düzgün yazılma imkanı əldə edilmişdir.

Təsədüfi deyildir ki, ölkə prezidenti Azərbaycanın XIX və XX əsrlər tarixinin yenidən yazılmasını alimlər qarşısında bir vəzifə kimi qoymuşdur.

Uzun illər sirli qalan arxiv sənədləri üzə çıxır. Bununla yanaşı müstəqillik şəraitində Azərbaycanın elmi, mədəniyyəti, incəsənəti texnikanın bu və digər sahələri inkişaf edir. Təhsil sisteminə islahatlar keçirilir. Yeni-yeni məktəblər açılır (özəl məktəblər, gimnaziya, lisey, kollec və s), müstəqil dövlətin diplomatiyası inkişaf edir. İqtisadi sahədə islahatlar keçirilir, Əsrin müqaviləsi olan

Neft Kontraktları, özəlləşmə proqramı həyata keçirilir. Dövlət bələdiyyələri yaradılır. Dövlət kömrük sahəsi inkişaf edir. Ölkənin ayrı-ayrı diyarları inkişaf edir. Ölkəmizin tarixini əks etdirən tarix-diyarşünaslıq muzeyləri yaradılır, köhnələri zənginləşir, Qarabağ qəhrəmanları şərəfinə abidələr ucaldılır (heykəllər qoyulur, guşələr düzəldilir, şərəflərinə əsrlər yazılır). Müstəqillik şəraitində çoxlu dövlət qərarları verilir. Dövlət rəməzləri geniş kütləyə çatdırılmış, Konstitusiyamız dünya standartlarına uyğun olaraq təsdiq edilmişdir və s... Bunlar ölkəşünaslıq üçün əsas mənbələrdir.

Azərbaycan xalqının tarixinin daha ciddi elmi əsaslarla öyrənilməsinə Böyük Oktyabr çevrilişindən sonra başlanmışdır.

1923-cü ilin əvvəllərində Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan Maddi-Mədəniyyət Abidələrini Mühafizə Edən Komitə, Azərbaycanı tədqiq və tətəbbüh cəmiyyəti (1923-cü ilin yazı) yaranmışdır. 1924-cü ildə Qədim abidələrə kütləvi və qrup ekskursiyaları keçirilmişdir. (52 eksk. edilmiş, 15. 861 nəfər iştirak etmişdir).

Bunun nəticəsində vətənpərvər ziyalılar Azərbaycanşünaslıq kursu yaradaraq, onu cəmiyyətə çevirmişlər (Bax. Azərbaycanın Mərkəzi Tarixi arxivi. Fond 395, qovluq 443, səh 68).

1924-cü il sentyabrın 21-də Cəmiyyətin Bakı şəhərində I Ümumazərbaycan ölkəşünaslıq qurultayı çağrılır. Qurultayın işində N.Nərimanov da iştirak edirdi. Qurultay gənclərin, xüsusən məktəblilərin ölkəşünaslıq işinə cəlb edilməsini bəyənir və bu sahədə işi genişləndirir. 1934-cü ilə kimi tarix poqramlarında buna geniş yer verilmiş, respublika mətbuatında bu sahə geniş işıqlandırılmışdır.

§ 5. AZƏRBAYCANIN TƏBİİ-COĞRAFİ MÜHİTİ VƏ MİLLİ SƏRVƏTLƏRİ

Azərbaycan qədim tarixə malik olan bir ölkədir. Onun tarixi ərazisi Şərqi Zaqafqaziyayı və İranın Şimal-Qərb hissəsini, Xəzər dənizinin isə qərbinə əhatə edir. Sahəsi 220 min km², əhalisi 50 milyona yaxındır. Hazırda müstəqillik əldə etmiş Şimali Azərbaycanın ərazisi 86,6 min km², əhalisi 8 milyon nəfərdən artıqdır.

Cənubi Azərbaycanın ərazisi 216 min km², əhalisi 30 milyondan artıqdır.

Azərbaycanın fiziki-coğrafi şəraiti və relyefi üç milyon il bundan əvvəl, üçüncü geoloji dövrün axırlarında, 4-cü dövrün əvvəllərində formalaşmışdır. Bu dövrlərdə ərazisinin xeyli hissəsi su altında olmuşdur. Alp dağəmələgəlmə prosesi baş vermişdir. Bu prosedən sonra sular çəkilməmiş və Azərbaycanın da relyefi müasir şəklini almışdır.

Azərbaycan düzənlik və dağlıq ölkə olub, relyefin mütləq yüksəkliyi (Xəzər sahili) 28 m-dən 4. 821 metrə (Savalan dağına) qədərdir.

Azərbaycanın düzənlik relyefi şərqi doğru genişlənir-Gəncə, Qazax, Qarabağ, Mil, Muğan, Şirvan, Salyan, Lənkəran, Samur-Dəvəçi və s.

Dağlıq ərazisi - Böyük Qafqaz, Bazar düzü 4466 m, Şahdağ 4243 m, Kiçik Qafqaz (Zəngəzur sıra dağları, Dərələyəz) 3904 m, Murov dağ 3.724 m, Naxçıvan MR dağları, Lənkəran dağları 2400, Yardımlının Peşdəsər silsiləsi 1800 m, Cənubi Azərbaycan Qaradağ, Gimkin, Savalan 4.821, Mişudağ, Bozquş və s. dağları vardır. Azərbaycanın Mərəlgöl, Ağgöl, Qaragöl, Cənubi Urmiya, Göycə, Zəngöl, Batabatgöl, Qanlı gölləri göstərmək olar. Cənubi Azərbaycanda Urmiya (Rezaya) gölünün 5.900 km² sahəsi vardır. Uzunluğu 140, eni 40 km, dərinliyi 6-15 metrdir. Minerallaşma 220%-dir. Canlı yaşamır.

Azərbaycanda dünyanın 11 iqlimindən 9-na rast gəlinir (tropik meşələr, savannalar və daimi soyuq iqlim yoxdur).

Azərbaycanın təbii sərvətləri zəngindir. Məsələn, alüminium, civə, neft və s. Mineral bulaqları və dünyada müalicəvi olan Naftalan nefti çıxarılır.

Əkinçilik, qoyunçuluq və maldarlıq üçün yararlı torpaqları vardır. Qədim baramaçılıq, üzümçülük və pambıqçılıq sahələri XX

əsrin 60-80-ci illərindən sonra daha da genişləndirilmişdir. Xüsusilə də H.Əliyevin 60-80-ci illərdə hakimiyyəti dövründə bu sahələrə xüsusi diqqət göstərilmişdir.

Akademik Həsən Əliyevin üzümçülüynün inkişafındakı xidmətləri danılmazdır. Keçmiş SSRİ-nin Dövlət Plan Komitəsinin sədri işləmiş, əslən bakılı Baybakov 1992-ci ildə Azərbaycan televiziyasına müsahibələrinin birində göstərdi ki, H.Əliyev Sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi dövrlərdə bilərəkdən kənd təsərrüfatı sahəsini, xüsusilə pambıqçılığı və üzümçülüynü artırmaqla Azərbaycanda neft istehsalının artırılmasının qarşısını almaqla respublika üçün neft ehtiyatı saxlayırdı.

Neft amili Azərbaycanın sosial-siyasi və mədəni həyatında böyük rol oynayır.

1870-ci ildən sonra – Azərbaycanda təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra (Rusiyada 1861-ci ildə təhkimçilik hüququ ləğv edilmişdir Azərbaycanın şimal torpaqları da Rusiyanın hakimiyyəti altında idi. Lakin Çar hökuməti ucqarlarda təhkimçiliyin ləğvini çox gec həyata keçirmişdir) kənd təsərrüfatında, sənaye sahəsində inkişaf baş verdi. Muzdlu əməkdən geniş istifadə edildi.

Azərbaycanda sənaye inkişaf etdi. Bu, Bakı nefti ilə bağlı olmuşdur. 1871-ci ildə ilk dəfə buruq üsulu ilə quyu qazıldı. Xarici şirkətlər ruslarla birlikdə neft istehsalını artırdılar. Onu da deyək ki, neftli torpaqlar əsasən rus və erməni millətindən olan iş adamlarına verilir. Azərbaycanlılardan çox az adam ödənc verərək neftli torpağı icarəyə (1872-ci il) götürdülər. Onlardan Z.A.Tağıyevi, Musa Nağıyevi, Murtuza Muxtarovu, Şəmsi Əsədullayevi və b. göstərmək olar.

Azərbaycanda 1873-cü ildə 12 neft şirkəti, 1980-cı ildə 150 artıq neft şirkəti fəaliyyət göstərmişdir ki, 1890-cı ildə bu şirkətlər 500 milyon pud (1879-80-ci illərdə neft hasilatı 10 dəfə artmışdır) neft çıxarmışlar. Xarici şirkətlərdən «Nobel» (İsveç) qardaşları, Rotşildin (Fransa) şirkətlərini göstərmək olar. Yeri gəlmişkən göstərək ki, Bakıda 1994-cü ildə (20 sentyabr) 6 xarici dövlətin 12 şirkəti əsrin neft müqaviləsini bağlamışlar. Onların sayı indi 23-ə çatır.

Neftin xarici bazarlara çıxarılması üçün Bakı-Batumi ağ neft kəməri (1897-1907) çəkildi. Bakı nefti təkcə Rusiyaya deyil, həm də xarici ölkələrə-Avstraliyaya, Avropaya, Hindistana, Çinə ixrac edildi.

Neftin inkişafı Bakıda şəhər həyatını canlandırdı, bir sıra sahələrin inkişafına səbəb oldu. Bakının şöhrəti artdı. Sənayedə təmərküzləşmə, inhisarın yaranması prosesini sürətləndirirdi. Sənaye manufaktura inkişaf səviyyəsindən iri fabriklərə istehsal səviyyəsinə yüksəldi. Neft sənayesi ilə bağlı Bakıda mexaniki zavodlar, gəmi təmiri e'malatxanası, tütün fabrikləri fəaliyyətə başladı. Xəzər dənizində gəmiçilik inkişaf etdi, poçt-telefon xətləri çəkildi (1880-ci il).

Neft sənayesi ilə yanaşı yüngül və yeyinti sənaye sahələri də artdı.

Azərbaycanın digər bölgələrində sənaye sahələri də artdı (Gədəbəydə mis istehsalı, Şəkiddə, Şuşada Ordubadda barama, Bakıda, Naxçıvanda duz və s. sənayesi inkişaf etdi). Ümumilikdə sənətkarlıq və ticarət yüksəldi. Nəticədə kapitalist cəmiyyətinin təbəqələri olan **burjuaziya** və **fəhlə** sinfi təşəkkül tapdı. Bu təşəkkül XX əsrin əvvəllərində də baş verdi. Məktəblər açıldı, elm, mədəniyyət inkişaf etdi. Bütün bunlar Azərbaycanda xalqın burjuva millət kimi formalaşmasına da səbəb oldu.

Mə'lumdur ki, azərbaycanlılar bir xalq kimi təşəkkül tapanda onun dil, ərazi, mənəvi və mədəni ümumiliyi olmuşdur. Lakin o dövrdə (VIII əsrdə), yəni feodalizm dövründə hələ iqtisadi həyat birliyi yox idi. Millətin yaranması üçün çox mühüm olan əmil yalnız kapitalizm dövründə yaranmışdır.¹

İlk dəfə Azərbaycanda millət sözünü M.F.Axundov işlətmışdir.²

Azərbaycanın sənayesinin, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə mədəni həyatının inkişafında neft amilinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. M.F.Axundov, H.Zərdabi, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, N.Nərimanov, Nəcəf bəy Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Topçubaşov, Ə.Haqverdiyev, xeyriyyəçilər-dən Hacı Zeynalabdin Tağıyev kimi vətənpərvər, xalqını sevən, onun tərəqqisinə diqqətlə yanaşan və inkişaf etdirən ziyalı təbəqəsi də yetişmişdir.

Bildiyimiz kimi, Rusiya bolşevikləri 1920-ci il 23 aylıq müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirdilər. Həmin ilin aprelində Sovet Respublikası yarandı, 70 il yaşadı. Sovetlərin tərkibində Azərbaycan yeni bir inkişaf yolu keçdi. Mədəni iqtisadi inkişaf

baş verdi. Bu günkü bizim Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması üçün baza rolunu oynadı.

Respublikanın təbii resurslarının istismarı mərkəzləşmiş qaydadə həyata keçirildi. Neft amili yenə də böyük rol oynadı. Həm vətəndaş, həm də Böyük Vətən müharibələrində Bakı nefti tək cə iqtisadi əhəmiyyət yox, eyni zamanda hərbi əhəmiyyətə malik oldu (V.İ.Lenin və Hitler bu amilə çox əhəmiyyət vermişlər). Hətta 1948-ci ildən Abşeron yarımadası yaxınlığından 42 km aralı açıq dənizdə Jiloy adası yanında neft istehsalına başlandı. Bu yer «Neft daşları» adlanır və burada mö'cüzəli şəhər salınmışdır.

1991-ci ilin oktyabrında özünün Müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Müstəqil siyasət yeritməyə başladı. Qarabağ probleminin olması, Ermənistanın torpaqlarımıza müdaxilə etməsi respublikamızı ağır vəziyyətdə qoysa da respublika rəhbərliyi respublikanın strateji əhəmiyyətli olan neft və digər faydalı qazıntılarından iqtisadi və siyasi fayda üçün istifadə etdi. Neft və digər faydalı qazıntılar üçün müraciət etmiş xarici dövlətlərin iş adamları ilə razılıqlar əldə edildi.

Lakin qonşu dövlətlərdən Rusiya, İran, Ermənistan və b. bu müqavilələrin bağlanmasına açıqdan-açığa təzyiqlər göstərirdilər. Xüsusilə Xəzər dənizinin bölünməsinə bir məsələ kimi irəli sürürdülər. Lakin 1994-cü ildə sentyabrın 20-də Respublika prezidenti cənab H.Əliyevin diplomatik səyi və iradəsi ilə ABŞ, Fransa, İngiltərə, Rusiya dövlətlərinin ən iri neft şirkətləri ilə 30 il müddətinə Azərbaycan neftinin istismarı haqqında «Əsrin müqaviləsi» bağlandı. Bununla da xarici investorların Azərbaycana cəlbə işi genişləndi. 2000-ci ilin əvvəlinə olan məlumata əsasən artıq 19 belə müqavilə bağlanmışdır. Neftin xarici bazara çıxması üçün Bakı-Novorossiysk neft kəməri təmir edilmiş, Bakı-Supsa neft kəməri tikildi (hər ikisi Qara dənizə çıxır). Hazırda Bakı-Ceyhan (Türkiyədən keçməklə Aralıq dənizinə çıxmaq üçün) neft kəməri tikilir.

Bu müqavilələrə əsasən 10-15 ilə Azərbaycana 60 milyard ABŞ dolları həcmində xarici investisiya qoyulacaqdır. Artıq 3 milyard xərc çəkilmişdir. Bu neft kəmərlərində 50 milyon ton neft axıdılacaqdır. İndi Azərbaycan Neft Şirkəti ildə 9 milyon ton neft çıxarır.

«Çıraq» I platformasından ildə 6 milyon ton neft çıxarılır.

Azərbaycandan Qara dənizə tankerlərlə (Supsa və Novorossiyskiyə) 35 milyon ton neft axıdılır. Bosfor boğazındaki ekoloji

¹ M.İsmayılov «Azərbaycan tarixi» B. 1993, səh. 252.

² «Kəşkül» qəzeti, 1880-ci il, № 8.

təhlükəni nəzərə alaraq Bakı-Ceyhan neft kəməri çəkilişinə başlanmışdır. Neftlə yanaşı qaz kəmərlərinin çəkilişi planlaşdırılmışdır. Azərbaycanın 25 milyard kub metr qaz ehtiyatı olduğu müəyyən olmuşdur. Bu da 25 milyon ton neftə bərabərdir.

Bütün bunları sadalamaqda məqsədımız uşaqları, gəncləri vətən haqqında məlumatlandırmaq, onlarda vətənpərvərlik hisslərini gücləndirmək və neft amilinin dövlətlərarası əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, iqtisadiyyatın artırılması, elmin, mədəniyyətin yüksəldilməsinə təsirini və müasir texnikanın Azərbaycana axıtılmasını (kompüter, internetə qoşulmaq, müasir mobil telefonlardan istifadə) və s. göstərməkdir.

Biz bu məqsədlə təkrar da olsa göstərək ki, keçmiş SSRİ-də iqtisadiyyat neft amili üzərində qurulmuşdur. SSRİ neftin baha satıldığı dövrlərdə 300-400 milyon ton neft hasil edirdi və onun təxminən yarısını Azərbaycana verirdi.

70-ci illərdə neftin hər bir barreli 35 dollara idi. Sovet ölkəsində vəziyyət yaxşı idi. Lakin 1980-ci illərdə neftin qiymətinin düşməsi nəticəsində o, nəhəng Sovet dövlətinin iqtisadiyyatı çökmüşdür.

Neftin iqtisadiyyatımızda böyük rolunu nəzərə alaraq dövlət səviyyəsində «Neft fondu»nun (Azərbaycan üçün ehtiyat) yaradılması məsələsi aktual bir məsələ kimi ortalığa çıxmışdır. Nəzərə alınmışdır ki, neftdən 2005-ci ildə 200 milyon gəlir gözlənilir. 2000-ci ildə Azərbaycan neftindən 52 milyon dollar gəlir götürülüb.

- Azərbaycan elektron poçt direktorluğu (Dünya azərbaycanlılarını poçt ilə birləşdirmək, onlarla əlaqə yaratmaq məqsədilə) yaradılacaq.

- Azərbaycanın «İnternet»ə qoşulması və vətənimiz barədə geniş məlumatlar vermək məqsədi güdülür və s.

§6. AZƏRBAYCAN XALQININ TƏŞƏKKÜLÜ

Azərbaycan tarixinə istinadən göstərə bilərik ki, dünyanın bəzi xalqları kimi Azərbaycan xalqı da özlərinin qədim tarixə malik olduğu indiki yerdə yaşamış, danışmış, inanclara sahib olmuş və dövlət qurmağa nail olmuşlar. Azərbaycan xalqının soy kökü-entogenezini öyrənməsində Toqponimlər (şəhər, kənd, yer və s. adların köməyi ilə), arxeoloji və tarixi mənbələr, xüsusi ilə də yunan, roma, ərəb mənbələrinin əhəmiyyəti böyükdür.

Bütün xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan xalqının da formalaşması prosesində və sonrakı dövrlərdə onun tərkibinə başqa dillərdə danışan ayrı-ayrı etnoslar, xüsusilə fars dilli tayfalar daxil olmuşlar. Azərbaycan dili Türk dilləri qrupuna daxildir. Azərbaycan türkləri erkən dövrdən Türkcə danışmış və heç bir başqa xalqdan dönməmişdir.

Azərbaycanda yaşayan xalqların dönüb türk (Azərbaycan) dilində danışmasına nə siyasi, nə iqtisadi, nə də ideoloji (dini) şərait olmamışdır. Azərbaycanda yaşayan xalqların dili də öz-özlüyündə qalmış və dil tərkibini dəyişməyə ehtiyac duyulmamışdır. Hər xalq indiyə qədər öz dilini saxlamışdır.

Yeri gəlmişkən göstərək ki, İran tarixçiləri belə hesab edirlər ki, XI əsrə qədər nə Azərbaycan məfhumu, nə də Azərbaycan xalqı olub. Guya XI əsrdə Səlcuqlar İrani, Qafqazı işğal edəndən sonra Azərbaycan zorla türkləşdirilmişdir. Sual olunur ki, bəs niyə iranlıları, gürcüləri, erməniləri, ləzgiləri və s. qonşu ölkələri **səlcuqlar** türkləşdirməyiblər.

Türklər Azərbaycanın qədim sakinləridir. Arxeoloji abidələr də bunu sübut etmişdir. Azərbaycanda bir çox tayfalar olmuşdur. (Məsələn, Atropatenada 20 soy, Albaniyada 26 soy da əsasən bir soydandır. Məsələn, Atropatlar (Az.) alban, sak, uti, udi, kaspi, muk, katusi, qarqar, sovde, turki, amariak, mard, amard, hun, səlcuq oğuzlarını göstərmək olar. B. e. ə. III minillikdən tayfa ittifaqları və dövlət qurumları meydana çıxmışdır.

Türk etnosları geniş ərazidə təmsil olunmuşlar. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə yerli qədim Azərbaycan Türk aborigenləri, Oğuz və Qıpçaq etnosları əsas rol oynamışlar. Bu və ya digər səbəbdən onların arasında axın- yerdəyişmələr baş vermişdir.

Belə axınlardan bir neçəsi tarixə mə'lumdur. Bunlardan b.e.ə. VIII əsrin II yarısı və VII əsrin I yarısında Kimmer, Skit, Sak tayfalarının, bizim eranın II-V əsrlərində hunların, XI-XII əsrlərdə Səlcuq Oğuzlarının Orta Asiyadan Ön Asiyaya gəlməsini göstərən olar.

Əslində bu tayfaların ulu babaları vaxtikən Azərbaycan torpaqlarından Şərqə getmişlər. Sonradan onlar Azərbaycana ayrı-ayrı vaxtlarda qayıdaraq burada məskunlaşmış və yerli Türk soyları ilə qaynaşmışlar.

Böyük həyat yolu keçən Türk tayfaları Azərbaycan Türk dilində danışmış və sonradan bunu inkişaf etdirib bugünkü səviyyəyə çatdırmışlar.

Azərbaycanda 26 tayfanı birləşdirən Albaniya ərazisində (onların 52 hərfli-ışarəli əlifbalı olmuşdur) VI əsrdə Əran (ər, igid, cəsur mə'nasında) dili, IX əsrdə Azəri, sonralar talış, kürd, gilan, mazandaran, tat şivə dilləri olmuşdur.

Azərbaycan xalqı türk dilli, türk mənşəlidir. Lakin xalqımızın adını saxtalaşdırmağa, fars mənşəli etməyə cəhdlər edilmiş, yerli-yersiz hücumlara məruz qalmışdır. XX əsrin 30-cu illərində Sovet dövlətinin rəhbərliyi onun adının dəyişilməsinə nail olmuş, Türk sözü silinmiş, əlifbası da bir neçə dəfə dəyişmişdir.

Azərbaycan xalqının həyat və məişəti, onun dilinin saflığı və bu dildə acılı-şirinli ünsiyyətin davam etməsi onun inkişafına gətirib çıxarmışdır.

III əsrdə İran Sasanilərinin əvvəlcə Azərbaycanın cənub hissəsini (Atropatenanı), sonra şimal hissəsini (Albaniyanı) işğal etməsi də türk etnik birliyinin möhkəmlənməsinə xələl gətirmədi, əksinə, onları yaxınlaşdırdı, çətinliyə birgə dözdülər. Onlar arasında dil daha da inkişaf etdi. Ərazi və dil birliyi yarandı. Lakin IV əsrdə xristianlığın meydana çıxması bu birliyə mənfi təsir göstərmişdir. VII əsrin sonu, VIII əsrin əvvəllərində Ərəb işğalı baş verdi. Bu da öz növbəsində yeni din – İslam dinini gətirdi. Azərbaycanda çoxallahlığa, siyasi hərc-mərcliyə son qoyuldu. (Doğrudur, xristianlıq Albaniyanın bir sıra yerlərində qalırdı. Bu da Türklərin birliyinə xələl gətirirdi.)

Beləliklə, III-VII əsrlərdə Azərbaycan xalqının təşəkkülü baş verdi və VIII əsrdə başa çatdı. Sonrakı əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili inkişaf etmişdir (XIII əsrdə).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, mədəniyyəti, adət-ənənəsi olmaqla qonşu ölkələrlə mədəni münasibətlər yaratmaq hüququna malik olmuşdu.

1995-ci ildə Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi və bu ərazi öz qədim adı və daşdığı dillə qanuniləşdirildi.

§ 7. İCTİMAİ FƏALLIQ İNSANLARIN VƏTƏNDAŞLIQ YETKİNLİYİ KİMİ

Respublikamızda demokratiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyətlərinin yeni dövrü başlamışdır və Azərbaycan Respublikasının «Təhsil islahatı»nın icrasının həyata keçirilməsi bizim məktəb sahəsindəki qüvvələrimizdən maksimum istifadə etməyi tələb edir. Bu bir həqiqətdir ki, insanın ictimai fəallığının yüksəldilməsi məktəb özünüidarəsinin düzgün tənzimlənməsindən çox asılıdır. Aparılan müşahidələr göstərir ki, məktəblərimizdə demokratik əsaslarla keçirilən şagird komitələrinin seçkiləri və onların fəaliyyətinə pedaqoji istiqamət verilməsi, müstəqilliyinə və təşəbbüskarlığına diqqətlə yanaşılması şagirdlərdə bir sıra müsbət keyfiyyətlər yaratmışdır ki, bu da gələcək ictimaiyyətçi nəslin yaranması deməkdir.

İctimai fəallıq nədir? İctimai fəallıq şəxsiyyətin mürəkkəb əxlaqi-iradi keyfiyyətidir və insana xas olan təbii haldır. Bunun arxasında maraq, məsuliyyət, tələbkərlilik, təşəbbüskarlıq, çalışqanlıq, ictimai işlərdə başqalarına (yoldaşlarına) yardım etmək, təşkilatçılıq bacarığı və s. durur. İctimai fəallıq nəticəsində şəxsiyyət ictimai həyata fəal şəkildə təsir edir, ictimai inkişafda müstəsna rol oynayır.

Hər də təsadüfi deyildir ki, bu günkü Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunmasında ictimai fəallığın rolu az olmamışdır.

Hər bir şagird, tələbə sabahın mütəxəssisi, böyük fədakarlıq göstərən şəxsiyyətdir. Fikrimizə, hər bir gənc ixtisas öyrənməyindən asılı olmayaraq bütünlüklə tərbiyə sahələrini mənimsəməli, həyatda fəal olmalıdır. Axı, bu bir sirr deyildir ki, bu günkü gənc sabahın yaxşı ixtisaslı mütəxəssisi olmaqla yanaşı, dövlət işlərində icraçı vəzifələrinə irəli çəkilirlər. Bu ictimai fəallıq nəticəsində baş verir ki, bunun əsası hələ məktəb partası arxasında şagird özünü idarə orqanlarında qoyulur və bu iş ali məktəblərdə inkişaf etdirilir. Bu inkişaf tələbə özünü idarə orqanları, tələbə elmi cəmiyyəti və s. vasitəsi ilə həyata keçirilir. Lakin pedaqoji təcrübə zamanı əsasən orta və ali məktəblərdə şagird və tələbələrə ictimai fəallıq üçün imkan verilir ki, onlar fəaliyyət göstərsinlər. Axı, bildiyimiz kimi, fərd ona verilən imkanlarda özünü göstərərək ictimai fəallığı üzə

çıxarır. Bu zaman onlarla ictimai fəallığın fəaliyyət motivi əsasında iş aparmalıdır. Bu fəaliyyət, axı, onların yaşlarının və dünya görüşlərinin artdığı vaxta təsadüf edir.

Şəxsiyyətin ictimai fəallığı onun seçdiyi peşədə, gördüyü hər hansı bir işdə cəmiyyətə yararlı olmaqdan ötrü ümumiliyin xeyrinə daha artıq əmək sərf etməkdə özünü göstərir. Həm də bu zaman şəxsiyyət verdiyi faydanı öz şəxsi mənafeyi çərçivəsində məhdudlaşdırmır. Həmin faydanın milyonlara məxsus olduğunu düşünür və hərəkət edir. Bu zaman işə şəxsiyyətin hansı peşədə, hansı vəzifədə çalışması əsas rol oynayır. Başlıcası işə kollektiv və cəmiyyət üçün faydalı olmağı dərk etmək və əməli fəaliyyət göstərməkdir. Onun gördüyü işin ictimai faydalı xarakter daşımasındadır. İctimai fəallığı hər şeydən əvvəl, onların özlərini kollektivin üzvü kimi hiss etməsində, kollektivin və cəmiyyətin rifahı naminə ictimai fəaliyyətə qoşulmasında, ictimai tapşırıqların yerinə yetirilməsində təşəbbüskarlığı və fəaliyyətin təzahüründə, kollektivin və cəmiyyətin qarşısında duran bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə təşkilatçılıq fəaliyyəti bacarığını və tələbatına malik olmasında özünü göstərir. Deməli, onların öz bilik, bacarıq və qüvvələrinin, faydalı vəzifələrin yerinə yetirilməsilə vərdişlər yaranır və tələbata çevrilir. Lakin bu müsbət vərdişlər inkişaf etdirilməli, yə'ni təşkilatçılıq fəaliyyətinə birləşməlidir ki, bu dolğun şəkil alsın. Axı, idraki fəaliyyət, ictimai fəallıq olmadan ictimai borcun yerinə yetirilməsində olduğu kimi təlimə münasibət səviyyəsinə də yüksəlməz, və yaxud təşkilatçılıq fəaliyyətində fəallıq ədalətli (yaşadığın dövlətin xeyrinə fəaliyyət göstərməlidir. Hər bir dövlətin özünün ictimai fəaliyyət dairəsi vardır. Kimi yüksək rütbəli şəxslərin, kimi dövlətin, kimisə xalq kütləsinin xeyrinə işləyir. Müəllimlər bu məsələni bir problem məsələ kimi dərs prosesində və sinifdən xaric, məktəbdən kənar tədbirlərin icrası vaxtında nəzərə almalıdırlar. İstiqaməti olmadan fəallıq dövlət quruluşuna (və ya cəmiyyətə) zidd fəaliyyətə çevrilə bilər. İctimai fəallığın tərbiyəsi zamanı münasibətlərin sosial şərtlərinin, konkret şəraitin nəzərə alınması lazımdır. Çünki insanların ictimai fəallığı məhz bu şərtlər və şərait daxilində meydana çıxır və yaxud çıxa bilər.

İctimai münasibətlər, konkret tarixi şərait, iqtisadi amillər ictimai fəallığın müvafiq növlərini müəyyən edir. Lakin ətraf mühitin predmetləri, təzahürləri ondan əmələ gələnələr, hər bir şəxs tərəfindən müxtəlif şəkildə qavranılır və həyata keçirilir: eyni predmet və təzahürlər bəzi adamlar tərəfindən faydalı kimi qəbul olunarsa, bir başqaları onlara əhəmiyyətsiz, digər qism isə hətta ziyanlı bir şey kimi baxa bilər. Məsələn, bəziləri Azərbaycanda 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında baş verən nümayişi xalq hərəkatı kimi qiymətləndirdisə də, bəziləri isə buna əhəmiyyətsiz - ekstremizm kimi, bir başqaları isə mənasız bir proses kimi baxırdılar. Buna 1990-cı ilin 20 yanvar faciəsini də aid etmək olar. Əslində əsas söhbət kamil formalaşdırılmış ictimai fəallıqdan gedir.

İnsanın, insan birliyinin, hər hansı predmet və yaxud təzahürün mənası sərvət anlayışı ilə müəyyən olunur. Cəmiyyət üçün onun inkişafı və möhkəmlənməsi üçün mənə ifadə edən bir şey sosial sərvətlərin sisteminə daxildir. Belə bir kəlamı şəxsiyyət haqqında da demək olar. Onun mövcudluğu, inkişafı və təkmilləşməsi üçün vacib sayılan hər şey sosial sərvətlərə daxildir.

İctimai fəallıq müstəqil sərvət kimi özünü göstərir: o, şəxsiyyətin inkişafına kömək edir, mənəvi cəhətdən onu zənginləşdirir, bu və ya digər dərəcədə ona yaradıcı, əxlaqi məzmun gətirir. Beləliklə, göstərə bilərik ki, ictimai fəallıq şəxsiyyətin ayrılmaz keyfiyyəti, ictimai iş isə daxili tələbatdır.

İnsanı fəaliyyətə maddi tələbatla yanaşı, həm də ictimai və mənəvi tələbatlar, yəni maraqlar, ideallar, hisslər, duyğular və s. təhrir edir. İnsanın qarşılıqlı əlaqələri əmək prosesində yarandığı və inkişaf edib təkmilləşdiyi üçün, fəallıq heç də yalnız şəxsi tələblər və maraqlarla məhdudlaşmış qalmır, həm də ictimai tələblər və maraqlarla müəyyən olunur.

Hər bir şəxs böyüdükcə, müəyyən yaş həddinə çatdıqca, yəni onun şəxsiyyəti formalaşdıqca, onun maraq dairəsi, dünyagörüşü genişlənir və eyni zamanda, həm də fəallığı artır. Bu zaman mühitin də ona təsiri özünü göstərir.

Tələblər də daimi deyil. Onlar da fəaliyyətin təsiri ilə dəyişir. Ona görə də tələbatın şəxsiyyətin fəallığına və inkişafına təsiri həmin bu tələbata, onun şəxsiyyətə təsirinə münasibətdən asılıdır. İlk

növbədə, hansı tələbatdan qane olacağı və yaxud olmayacağı isə şəxsiyyətdən asılıdır. Deməli, müəllimlər və hər bir tərbiyəçi bu məsələyə münasibətdə tələbatların rolunu və vəzifələrini dərinlən dərk etməlidirlər. Bu da özünü tərbiyədə mühüm cəhətdir. Həmişə zəruri tələbatlar fəaliyyətin motivlərinə çevrilir.

Xatırladaq ki, şagirdlərin və tələbələrin (və ya hər bir adamın) ictimai işdə iştirakı hələ onların ictimai fəallığı demək deyildir. Yalnız ictimai fəallıq onlarda daxili tələbata çevrildiyi və onlar şüurlu surətdə fəaliyyətə qoşulduqları təqdirdə real olur.

Şəxsiyyətin ictimai fəallığının mürəkkəb quruluşunun ayrılmaz komponenti onun iradəsinin xassələridir. Buraya məqsədyönlülük, qətiyyət, təkidlilik, sözü bütöv, intizamlılıq, prinsipi allıq, müstəqillik, səbrli olmaq və s. aiddir.

İctimai fəallıq şəxsiyyətin əxlaqi ləyaqəti, insanın ictimai dəyərinin meyarlarından biri, onun vətəndaşlıq yekdilliyi kimi qiymətləndirilir. Bunlar öz növbəsində vətənpərvərlik hisslərini qüvvətləndirən, genişləndirən fəaliyyətdir.

§ 8. AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİL DÖVLƏTÇİLİYİ HAQ- QINDA VERİLƏN MƏLUMATLAR ŞƏXSİYYƏTİN VƏTƏN- PƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN VASİTƏSİ KİMİ

Azərbaycanda qədim dövrdən başlayaraq müasir dövrə qədər olan vaxt ərzində xalqımız müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizə aparmışdır. Bunun geniş şəkil almasına əsas səbəb Azərbaycanın tez-tez yadellilər tərəfindən hücumlara məruz qalması olmuşdur. Xalqın – Əhmənilər, makedoniyalılar, romalılar, Sasanilər, xəzərlər, bizanslar, ərəblər, səlcuqlar, monqollar, ruslar və s. tərəfindən əsarətdə saxlanması, zülm və məhrumiyyətlərə düçar edilmələri, səfalət və sürgündə olmaları onlarda yadellilərə qarşı nifrət hissi oyatmış, xalqın azadlığa çıxmaq arzusunu yaratmışdır. Bu arzunun həyata keçməsində xalqın zamanın yetişdirdiyi şəxsiyyətləri ictimai fəallıq göstərərək ayrı-ayrı dövrlərdə bu məqsədlə müəyyən işlər görmüşlər. Bunun ən bariz nəticəsi o olmuşdur ki, Azərbaycan xalqı formalaşmış, dil və din birliyi əmələ gəlmiş, dünya xəritəsində özünə yer tapmışdır.

Müəllim şəxsiyyətin keyfiyyətindən danışaraq göstərməlidir ki, o, həyatda qarşısına ümumxalq əhəmiyyətli məqsəd qoymalıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün iradəli olmalı, həyatın gözəlliyinə çalışmalı və bunun üçün fəaliyyət göstərməlidir. Fəaliyyət insanın həyatını təmin edəcək şəraitin yaradılması naminə yaşayış mühitinin məqsədəuyğun surətdə dəyişdirilməsidir. Dəyişdirici fəaliyyətin subyektivi şəxsiyyətdir. Filosoflara istinad edərək göstərə bilərik ki, bütün tarix şübhəsiz, xadim olan şəxsiyyətlərin fəaliyyətindən əmələ gəlir. Şəxsiyyətin ictimai fəaliyyətini qiymətləndirdikdə meydana çıxan əsl məsələ ondan ibarət olur ki, bu fəaliyyətin qazanılması üçün şərait lazımdır. Deməli, insan ona verilən şərait və fəaliyyət prosesində cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi formalaşır. Fəaliyyətlə yanaşı, şüur və ünsiyyət vasitələri də şəxsiyyətin komponentləridir. Müəllim ayrı-ayrı mövzuların imkanlarından istifadə edərək Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərini uşaq və gənclərə tanıtmalıdır. Axı, bizim tarixi şəxsiyyətlərimiz olmasaydı tariximiz yoxsul və maraqsız olardı; bəlkə də heç məmləkətimiz, dövlətimiz, millətimiz olmazdı. Onda göstəririk ki, şəxsiyyət - xalqını, vətəni,

dilini sevən və onun həmişə xoş günlərini, azadlığını öz əməlinə çevirən dahi insandır.

XX əsrdə dövlət yaratmaq imkan və şəraiti Şimali Azərbaycanda üç, Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatından – Səttər xan hərəkatından sonra iki dəfə yaranmışdır. 1917-ci ildə çarizmin devrilməsi ilə nəticələnən fevral burjuva inqilabı və Oktyabr çevrilişi nəticəsində 1918-ci ildə AXC, 1920-ci ildə Azərbaycan SSR yarandı.

SSRİ-nin süqutu və milli-azadlıq hərəkatının yeni dalğası nəticəsində isə 1991-ci ildə Müstəqil Azərbaycan Respublikası yarandı.

Belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycanda müstəqilliyin yaranmasında aşağıdakı amillər özünü göstərmişdir:

1. Qədim dövlətçilik ənənələrinə sadıq olub müstəqil dövlət yaratmaq arzusu.

2. Şəxsiyyətin yetişməsi, onun dövlət quruculuğu sahəsində görüləcək işləri mənimsəməsi.

3. Tərkibində olduğu dövlətin ictimai-siyasi və ya demokratik dəyişikliklərə məruz qaldığı şəraitdən düzgün istifadə etməsi.

4. Azərbaycanın vətənpərvər övladlarının yetişməsi və vətəni azad, müstəqil görmək dərki.

Uzun illər boyu Azərbaycan övladları müstəqil dövlət yaratmaq uğrunda mübarizə aparmışlar.

Nəhayət, yaranmış tarixi şəraitdən istifadə edən azərbaycanlılar 1918-ci il may ayının 28-də Tiflisdə Azərbaycanın istiqlaliyyətini e'lan etdilər. Bu e'la bir vaxtda e'lan edildi ki, 1918-ci ilin yayında Trans-Qafqaz hökuməti Azərbaycan türklərinin mənafeyinə zidd olaraq Osmanlı dövlətinə müharibə e'lan etmişdi, həmin ilin mart-aprel aylarında Qafqaz müsəlmanlarına qarşı erməni bolşevikləri təcavüzü gücləndirmiş, soy qırımını etmişdilər (bu aylarda 20 min azərbaycanlı öldürülmüşdür. Təkcə Bakıda martın son üç günündə 12 min azərbaycanlı öldürülmüşdür).

AXC e'lan edilməzdən əvvəl Seymin azərbaycanlı fraksiya qrupu 1918-ci ilin may ayının 27-də fəvqəladə iclas çağırdı. Müvəqqəti Milli Şura yaradıldı. M.Ə.Rəsulzadə sədr seçildi. (Ancaq namizədliyinə ittihad partiyası nümayəndəsi e'tiraz etdi), H.Ağayev və M.Seyidov sədrin müavinləri seçildilər. Milli Şuranın

9 nəfərdən ibarət İcraiyyə orqanı yaradıldı. F.X.Xoyski yekdilliklə İcraiyyə orqanının sədri seçildi. May ayının 28-də saat 8¹⁰-da Milli Şuranın ilk iclası keçirildi.

Ən mühüm məsələ: «Seymin buraxılması və Gürcüstanın istiqlaliyyətinin e'lan edilməsi ilə bağlı Azərbaycanın vəziyyəti». Məsələ barəsində Şuranın üzvü Xəlil bəy Xasməmmədov məruzə edərək tə'xirə salınmadan Azərbaycanın Müstəqil Respublika e'lan edilməsinin zəruriliyini əsaslandırdı. Bu təklif geniş müzakirədən sonra Milli Şurada 24 səsə (2 nəfər – S.M.Qəniyev və C.Axundov bitərəf qaldı) bəyənildi və Azərbaycan Milli Şurası istiqlaliyyətin e'lan edilməsi qərarını verdi və «İstiqlaliyyət bəyannaməsi» qəbul edildi. Bəyannamədə göstərildi: - «Bu gündən Azərbaycan xalqı hakimiyyətə və dövlətə məxsus olub xalq respublikası yaradır».

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərə, xüsusilə qonşu olduğu millət və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmağı vacib sayır.

Millət, mənəb, sinif, məslək və cins fərqi gözləmədən Azərbaycanda yaşayanların hamısına siyasi və vətəndaşlıq hüququ verir.

Milliyyətindən asılı olmayaraq onların hamısına sərbəst inkişaf etmək üçün geniş imkan yaradır.

Milli Şura həmçinin qərara alır ki, Məclisi-Müəssisən toplanana qədər (deputatlar seçilib parlament təşkil olunana qədər) Azərbaycanı Milli Şura və Müvəqqəti hökumət idarə edəcəkdir.

Elə oradaca Milli Şura F.X.Xoyskiyə Azərbaycan hökumətinin yaradılması tapşırılmışdı. Bir saatlıq məşvərətdən sonra F.X.Xoyski aşağıdakı tərkibdə hökumətin tərkibini e'lan etdi. 1) Nazirlər Şurasının sədri və Daxili İşlər naziri Xoyski. 2) Hərbi Nazir Xosrov bəy Sultanov. 3) Xalq Maarifi və Maliyyə naziri – Nəsis bəy Yusifbəyli. 4) Xarici İşlər naziri – Xudadat bəy Məlik-Aslanov. 6) Əkinçilik və Əmək naziri – Əkbər ağa Şeyxülislamov. 7) Ədliyyə Naziri – Xəlil bəy Xasməmmədov. 8) Ticarət və Sənaye naziri – Məmməd Yusif Cəfərov. 9) Dövlət Müfəttişi – Cəmo bəy Hacinski.

Bəyannamə may ayının 30-da dünyanın bir çox dövlətlərinin paytaxtlarına – İstanbula, Berlin, Vyana, Paris, London, Roma, Va-

şinqton, Sofiya, Buxarest, Tehran, Madrid, Haaqa, Moskva, Stokholm, Kiyev, Kopenhagen və Tokioya çatdırıldı.

Bununla da Müsəlman Şərqiində türk mənşəli dövlətlər arasında birinci olaraq **dünyəvi təməl** üzərində qurulan bir dövlətin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığı dünya xalqlarına çatdırıldı. Beləliklə, Azərbaycan varlığını sübuta yetirdi. Respublikanın yaranması, dünyada gedən sosial-siyasi proseslərin tərkib hissəsi kimi beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə oldu.

Milli Şura və hökumət 16 iyunda Gəncəyə köçdü. Burada onların bu işi birmə'nalı qarşılanmadı. Xüsusilə də burjua – mülkədar nümayəndələrinin bəziləri bunu inqilabi iş bilir, bəziləri Azərbaycanı Türkiyə ilə birləşdirmək fikrini söyləyirdilər.

1918-ci il iyun ayının 17-də Milli Şuranın 7-ci iclasından sonra o, müvəqqəti olaraq öz fəaliyyətini dayandırdı.

12 nəfərdən ibarət olan 2-ci hökuməti təşkil olundu. Müvəqqəti hökumət Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq məqsədilə 19 iyun 1918-ci ildə ölkədə hərbi vəziyyət elan etdi, iyunun 26-da isə Müsəlman korpusu «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» adlandırıldı. Bakını təmizləmək üçün hazırlıq işləri görüldü. İyunun ortalarında İstanbulda Qafqaz respublikalarının iştirakı ilə keçirilən konfransa nümayəndə göndərildi. Almaniyanın AXC-ni tanıması üçün iş aparıldı. Türk sərkərdəsi Tələt Paşanın köməyi ilə bu işə nail olundu.

AXC hökuməti Bakını təmizləmək məqsədilə əmr verdi və Azərbaycanın milli ordusu Bakıya daxil oldu (sentyabrın 15-də). Başlıcası isə 2-ci hökumət Azərbaycanında erməni – bolşeviklərinin 1918-ci il mart-aprel qırğınına təhqiq edən fəvqal'adə istintaq komissiyası yaratdı və bu işi təhlil etdi.

II. 1918-ci ilin payızında I dünya müharibəsində Alman-Türk bloku məğlub oldu. **Oktyabr ayının 30-da** Türkiyə və Azərbaycan üçün ağır olan **Mudros barışıqı** imzalandı. Bu barışığa görə Türk dövləti Azərbaycandan öz ordusunu çəkməli, İngilis ordusu Bakıya daxil olmalı idi. Doğrudur, Azərbaycan Türkiyə ilə sülh və dostluq haqqında 4 iyun 1918-ci ildə Batumi şəhərində müqavilə bağlamışdı. Buna görə Azərbaycan Türk dövlətinə narazılığını bildirdi. Lakin bu zaman onun da vəziyyəti ağır idi.

Mudros barışıqına əsasən ingilislərlə birgə fransızlar, italyan və yunan qoşunları, Türkiyə ərazisinə soxulmuşdular. Ancaq 1923-

cü ildə oktyabrın 29-da Türkiyənin böyük oğlu Mustafa Kamal Atatürkün səyi ilə Türkiyə bu bələdan qurtuldu və demokratik Türkiyə respublikası quruldu.

Buna görə ingilislər Bakıya (17 noyabr 1918) daxil oldular. Belə bir vaxtda seçkilər keçirilməsi barədə milli şura (19 noyabr 1918-ci ildə) qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və siyasi partiyaların nümayəndələrinin parlamentdə təmsil olunması nəzərdə tutulmuşdu. Parlament vasitəsi ilə Azərbaycanın müstəqilliyi təsdiq edilməli idi. Seçkilər baş tutdu. Azərbaycan parlamenti 120 deputatdan ibarət olmalı idi. Onlardan 80 yer azərbaycanlılara, 21 yer ermənilərə, 10 yer ruslara, yəhudi, alman, gürcü və polyak nümayəndəsinin hərəsinə bir yer verildi.

Həmkarlar ittifaqları təşkilatları üçün beş yer ayrılmışdır. Azərbaycanda yaşayan hər iki cinsin seçki hüququ təsbit edildi. Azərbaycan Şərqdə qadınlara ilk seçki hüququ verən ölkə oldu.

Milli Şura ciddi çətinlikdən sonra dekabrın 7-də Parlamentin açılmasına nail oldu. Azərbaycanın həyatında bu böyük beynəlxalq hadisə idi. Açılışda 120 deputatdan 96 nəfəri iştirak etdi.

Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə parlamenti açdı və böyük təbrik nitqi söylədi.

Ə.M.Topçubaşov Parlamentin sədri (özü Türkiyədə səfərdə idi), H.Ağayev sədrin I – ci müavini və R.Vəkilov isə katib seçildilər.

Bütün hakimiyyət parlamentə verildi. Müvəqqəti hökumət buraxıldı. Yeni kabinetin (hökumətin) təşkili yenə də F.X.Xoyskiyə tapşırıldı. Siyasi məhbuslara amnistiya verildi. 1918-ci il dekabrın 26-da yeni hökumət təşkil edildi. On nəfərdən ibarət olan bu yeni hökumətin tərkibində 3 rus, 2 erməni nəzərdə tutuldu. Lakin ermənilər hökumət işində iştirakdan imtina etdilər.

Bu vaxt Bakıda olan ingilis qoşununun generalı **Tomson** da dövlətin işindən razı qaldı və dekabrın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanıdığını bildirdi.

III. Seçkilərdən sonra təşkil edilmiş ilk hökumətin tədbirlərindən biri Azərbaycanın xaricdə tanınması və torpaqlarının ərazi bütövlüyünü təsdiqləmək üçün **Paris** sülh konfransına nümayəndənin göndərilməsi oldu. Bu tərkibə Ə.M.Topçubaşov rəhbərlik edir-

di (22-26/IV-1919). Tərkibdə M.H.Hacinski, Ə.Şeyxülislamov, Ə.Ağayev, M.Məhərrəmov, M.Mehdiyev və C.Hacıbəyli var idi. (Bu dövrdə- 1918-ci ildə ADR-in 97,3 min kv. km. sahəsi vardı, 15,6 min kv.km sahə erməni və gürcülərin arasında mübahisəli idi. Onu da göstərək ki, 1913-cü ildə 200 min kv.km, 1920-ci ildə 114 min kv.km. 1922-ci ildən isə 86,6 min kv.km. olmuşdur).

Paris çətinliklə də olsa gedib çıxan Azərbaycan nümayəndələri çox böyük iş gördülər. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Polşa, İran, Ermənistan, Gürcüstan və s. dövlət başçıları və nümayəndələri ilə görüşlər keçirildi. Ermənilərin «Böyük Ermənistan» yaratmaq arzularını canlarında qoydular və s. Nəticə kimi deyək ki, Avropa dövlətləri 10-11 yanvar 1920-ci ildə keçirdikləri Paris sülh konfransının Ali Şurasında «Azərbaycanı və Gürcüstanı» de-fakto səviyyəsində tanıdılar və s.

AXC hökuməti mədəni, siyasi və iqtisadi həyatı sahəsində çox işlər görmüşdür. Məktəblər açılmış, Azərbaycan dili dövlət dili olmuş, hərbi iş qaydaya salınmış, hərbi nazirlik, 30-dan çoxu xalq maarifi, səhiyyə və əmək, 12-ci isə əkinçilik nazirliyinin işinə aid idi.

Mövcud olduğu 23 ay ərzində daim müharibə və təhlükə şəraitində yaşayan AXC müstəqil dövlət üçün zəruri olan bir çox atributları bərqərar edə bilmişdir. Bayrağımız hazırlanmış, himni yazılmış, gerbimiz təsdiqə verilmişdir. Diplomatik əlaqələr genişləndirilmişdir. Səfirliklər və konsulluqlar açılmışdır.

Stalinin «Bu müddətdə xalqınıza nə verdiniz?» sualına M.Ə.Rəsulzadə – «Milli azadlığın nə olduğunu başa saldıq, azca da milli istiqlal dadızdırdıq»- demişdir.

Milli-istiqlal aşıqları olan vətən övladları ilə fəxr edirik. İndi hörmətlə adlarını yad etdiyimiz şəxslər 1918-ci il may ayının 28-də Tiflis şəhərində Azərbaycanın Müstəqilliyini e'lan etmişdir. Milli Şura aşağıdakı şəxslərdən ibarət olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə və Fətəli xan Xoyski. Milli Şuranın Rəyasət heyətinin sədrləri.

Həsənbəy Ağayev - sədr müavini.

Mustafa Mahmudov – katib.

Xəlilbəy Xasməmmədov **üzvlər** - Nəsibbəy Yusifbəyli, Mir Hidayət Seyidov, Nərimanbəy Nərimanbəyov, Heybətqulu Məmmədov

mədbəyov, Mehdi bəy Hacinski, Əli Əsgər bəy Mahmudbəyov, Aslan Bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbərağa Şeyxülislamov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadət bəy Məlik Aslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahaxtinski, Firudin bəy Köçərli, Camo bəy Hacinski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrovpaşa bəy Sultanov, Cəfər Axundov, Məmməd Məhərrəmov, Cavad Məlik – Yeqanov və Hacı Molla Axundzadəni göstərmək olar. (Bax. Azərb. Dem. Res. 1918-20. B. G. 1990. səh. 24-86).

Bu şəxslərin ictimai fəallığı sayəsində Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasını, Milli azadlığın nə olduğunu və milli istiqlaliyyətin əldə saxlanması yollarını əyani olaraq həyata keçirildi.

1920-ci il aprelin 27-də Sovet Rusiyasının (bolşeviklərin) hərbi gücü nəticəsində özünün varlığına son qoşuldu. Azərbaycan demokratik dövləti, onun adı yeni dünyaya xəritəsindən silinmək təhlükəsi qarşısında qaldı.

Belə bir şəraitdə, əslində Azərbaycan bolşeviklərinin fəallığı, özlərinə məxsus fikirləşdiklərinin nəticəsində 1920-ci ilin aprelin 28-də Rusiya bolşevik partiyasının və XI ordunun müdaxiləsilə Azərbaycanda yeni bir dövlət quruldu. Bu dövlət Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (Az.SSR) adlandı. Bu dövlət 17 oktyabr 1991-ci il tarixinə kimi yaşadı. Bu dövlətin təşkilində Nəriman Nərimanov, M.D.Hüseynov, Ə.H.Qarayev, D.Bünyadzadə, H.Sultanov, Q.Musabəyov, A.Əlişov, Ç.İldırım və digər bolşeviklər fəallıq göstərmişlər.

Azərbaycan SSR-in dövlət fəaliyyəti Sovet Rusiyasından asılı idi. Buna baxmayaraq, özünün dövlət atributları, sərhədi var idi. Mövcud olduğu dövrdə bir çox müsbət işlər də görülmüşdür. Xüsusilə elm, təhsil, kənd təsərrüfatı, sənaye, səhiyyə, texnika və s. yüksəlməsində, ən başlıcası isə, bu günkü müstəqil dövlətimizin bərpası və möhkəmlənməsi üçün bir inkişaf yolu keçdi. Sadəcə desək, əgər AXC-nin ləğvindən sonra hər hansı bir ad altında Azərbaycanda dövlət qura bilməsəydik, SSRİ dağılan ərəfədə və sonra nələr olacaqdı? Biz dövlət, sərhəd və s. haqqında düşünəcəkdik. Bu baxımdan Azərbaycanın 71 ildə keçdiyi yolu qiymətləndirməli, 71 illik fəaliyyətimizi heçə endirməməliyik.

Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri nəticəsində Azərbaycanın cənub torpaqları İran dövlətinin dörd əyalətindən biri olmaqla bu günədək müstəmləkə şəraitində yaşayır. Bununla belə İrandakı Azərbaycan türkləri elm-mədəniyyət sahəsində həm özlərini tanıtdırmış, həm də İran dövlətinin ərazisində Avropa mədəniyyətinin yayılmasında böyük rol oynamışlar. Mərd və döyüşkən olduğuna görə İran ordusunun 25%-i Cənubi Azərbaycan türklərindən təşkil edilmişdir. Bunun ikinci səbəbi də XIX-XX əsrlərdə İranda dövlət başçısının həmişə Azəri türkü olması ilə bağlıdır.

Feodal zülmü, yarımmüstəmləkəçilik, imperialist dövlətlərinin ağalığı zəhmətkeş xalq kütlələri üçün dözülməz şərait yaratmışdı.

Şimali Azərbaycanda proletariyatın, milli demokratiyanın inkişafı və Rusiyada 1905-ci il inqilabının başlanması Cənub qardaşlarımızı da inqilabi çıxışlara sövq elədi. Təbrizdə «İctimaiyyəne amiyun» təşkilatının rəhbərliyi ilə 1905-ci ilin dekabrında **Məşrutə** inqilabı başladı və demokratik xarakter daşdı. Əyalət **əncuməni** (təşkilatları) genişləndi, 1906-cı ilin sentyabrında Təbrizdə inqilabi təşkilat yarandı. (Əvvəl rəhbər Əli Müsyö idi). Bu təşkilat Bakı vasitəsilə Zaqafqaziya inqilabçılarından kömək alırdı. (N.Nərimanov kömək edir). Hələ iranlı fəhlələr Bakıda 1905-ci ildə «Mücahid» partiyası yaratmışdılar.

İran inqilabının 1-ci mərhələsində (1905-dekabr – 1907-ci ilin fevralı) bütün sinif, təbəqə və qrupların istibdad quruluşuna qarşı mübarizəsi genişləndi, **Konstitusiyaya** verilməsi, məclis çağırılması tələb olundu.

1906-cı ilin axırlarından sonra Təbrizdəki inqilabi çıxışlarda **Səttər xan** fəallıq göstərdi. 1907-ci ilin yanvarın 26-da Təbrizdə silahlı üsyan baş verdi. İnqilab 1911-ci ilin sonunda irticaçı qüvvələr tərəfindən yatırıldı.

İnqilab zamanı demokratik qüvvələrə rəhbərlik etməklə aqrar məsələlərin həlli ortalığa çıxdı. Nəticədə inqilabi hərəkət burjuva demokratik xarakter aldı. İndi üsyan, tətil və s. tələblər yox, mütləqiyyəti devirmək, Azərbaycan demokratik dövləti yaratmaq məsələsi əsas məsələ kimi qarşıda dururdu.

Bu məqsədlə Təbrizli üsyançılar Səttər xan başda olmaqla 1907-ci il mayın 8-də Tehrana gəldilər. Xalq onları çox yüksək səviyyədə qarşıladı. Tarixçi H.Həllacın «Azərbaycan nümayəndələri»

nin Tehrana gəlişini yokobinçilərin Parisə daxil olması kimi xarakterizə etmişdir. Bundan sonra Tehran əhalisi mayın 14-də Təbrizlilərlə həmrəylik əlaməti olaraq ümumi tətil elan etdilər.

İran inqilabının təsirindən qorxan Osmanlı Sultanı Əbdülhəmid ilə İran şahı Məhəmmədli arasında danışıqlar aparılırdı.

Çar hökuməti isə ingilislərlə İrani nüfuz dairəsinə bölmək haqqında öz aralarında 1907-ci il avqustun 31-də saziş imzaladılar və bu sazişi sentyabrın 24-də **İran** hökumətinə bildirdilər. Bu xəbər xalqı hiddətləndirdi və Azərbaycan əyalət əncuməni Cənubi Azərbaycanda **Demokratik** üsul-idarə «Əncumən hakimiyyəti» yaratdı.

Lakin İran dövləti inqilabçıları tərksilah etmək üçün tədbir gördü (23 iyun 1908).

Qeyri-bərabər döyüş oldu 300-dən çox konstitusiyə tərəfdarları qətlə yetirildi, həbs, sürgün və s. həyata keçirildi.

Çətinliklərə baxmayaraq Səttərxan öz silahdaşları ilə birgə mübarizəni davam etdirirdi. **Beləliklə, xalq hakimiyyəti** yaradıldı. 1908-ci ilin noyabr- 1909-cu ilin yanvarına kimi bütün Cənubi Azərbaycan inqilabçıların əlinə keçdi. Lakin yanvarın axırlarında əksinqilab yenidən hücumla başladı. İngilislər və ruslar sülh yaratmaq məqsədilə işə qarışdılar. Çarizm İranda təbəələri qorumaq adı ilə oraya ordu göndərdi (29 aprel 1909).

Böyük itkiyə yol verməmək üçün hökumətin dəvəti ilə Səttərxan, Bağır xan və bir qrup nümayəndə ilə 1910-cu il 11 martda Tehrana ketdilər və aprelin 15-də ora çatdılar. Xalq onları yüksək səviyyədə qarşıladı. Lakin gecə saat 11 -də bu nümayəndə heyətinə basqın edildi. 300-dən artıq inqilabçı həbs edildi. Səttərxan və Bağır xanı geri buraxmadılar. Səttar Sərdari Milli 49 yaşında aldığı yaradan vəfat etdi.

İngiltərə və çarizmin köməyi ilə İran şahı Məhəmmədli 1911-ci ilin iyununda İrana qaytarıldı. Vəziyyət gərginləşdi və 1912-ci ilin ilk aylarında irtica qəti hücumla keçdi. İnqilabçılara divan tutuldu.

İnqilabın əhəmiyyəti böyük idi. Bu inqilab burjuva-demokratik inqilabı idi. Üç mərhələdən ibarət olmuşdur. Ən başlıcası bu inqilab Şərqi ölkələrində ilk dəfə idi. Xalq hakimiyyəti yaratmaq üçün rüşeym idi.

Azərbaycan xalqını gələcək inqilablar etmək işinə səfərbər etdi. Səttərxan hərəkatının davamçıları Cənubi Azərbaycanda ikinci dəfə I dünya müharibəsi və 1917-ci ildə Çar hakimiyyətinin devrilməsi ilə əlaqədar genişləndi. Cənubi Azərbaycanda 1917-1920-ci ildə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə milli-azadlıq və demokratik inqilabı baş verdi.

1917-ci ilin iyunun 17-də Təbrizdə milli azadlıq hərəkatı genişləndi. Avqustun 24-də Təbrizdə əyalət komitəsinin konfransı çağırıldı və Azərbaycan Demokratik Partiyası (ADP-nin) yarandığı elan edildi. Ölkədə inqilabi iş aparıldı.

1920-ci ilin 7 aprelində Təbriz üsyanı qələbə çaldı və ADP-nin iyunun 24-də özünün müvəqqəti hakimiyyət orqanı olan Milli hökumət (MH) yaradıldı. Ş.M.Xiyabani bu hökumətin sədri seçildi. Bu, tarixə «Azadistan» adı ilə düşdü. (Çünki 1919-cu ildə imperialistlər İranda Almaniya və İngiltərə talancı müqavilə bağlamışdılar. Buna qarşı üsyan genişləndi və Azərbaycanın birləşməsi arzusu şərafinə «Azadistan» adlandı). «Azadistan» hökuməti az yaşadı (5 aya yaxın). Əksinqilab 14 sentyabrda hücumla keçib hakimiyyəti devirdi. Xiyabani özü də döyüşlərdə tikə-tikə doğrandı. Təbriz inqilabının böyük əhəmiyyəti vardır. 1) Milli şüurun formalaşmasına kömək etdi, xüsusi bir mərhələ təşkil etdi. 2) İranda xarici imperialist aqalığına, irtica özbaşınalığına tutarlı cavab verildi. Nəticədə İngilis imperialistlərinin İranda aqalığına qarşı bağlanmış 1919-cu il müqaviləsi 1921-ci ildə ləğv edildi. 3) Azərbaycan xalqının mübarizə əzmi daha da möhkəmləndi. 4) Bu inqilab gələcək azadlıq inqilabına yol göstərdi.

İran hökuməti Xiyabani hərəkatından sonra Cənubi Azərbaycanda irticanı gücləndirdi. İranda Türk dilində danışmaq qadağan edildi, milli dildə qəzet-jurnal və kitab nəşrinə son qoyuldu. Hətta dini ayinlərin ana dilində icrasına icazə verilmədi. Azərbaycan anlayışını silmək üçün 1937-ci ildə buranı iki hissəyə ayırdı və 3-cü ostan, 4-cü ostanlıq adını verdilər. Azərbaycandakı bütün idarələrə fars məmurları dolduruldu. Ayırı-ayrı millətlərin (o cümlədən azərbaycanlı və ya türk) adı ləğv edilərək «İran milləti» sözü ilə əvəz edildi. Məktəblərdə ancaq fars dilində təhsil almaq, danışmaq olardı. Bu qaydaları pozanı mal oxuruna bağlayır və ya döyürdülər.

Azərbaycanlılara qarşı təzyiq göstərildiyi halda, ermənilərə həmişə qayğı ilə yanaşılmış, iran ermənilərinə mədəni Muxtariyyat verilmişdi.

II Dünya müharibəsi ərəfəsində İran Azərbaycanında rejim qismən yumşaldıldı. Xüsusilə Sovet ordusunun (1941-ci ilin avqustun 25-də) İrana daxil olmasından sonra vəziyyət bir qədər dəyişdi. Göstərək ki, 1921-ci il 26 fevralda Sovet-İran müqaviləsi bağlanmışdı ki, əgər İranda Sovet dövlətinə qarşı təhlükə olarsa Sovet əsgərləri qeyd-şərtsiz İrana daxil olacaqdır. Belə bir vaxtda Alman faşistlərinin hücumu müşahidə edilirdi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət yenidən canlandı. Azərbaycan Demokratik Partiyasının (ADP) 1945-ci ilin oktyabrın 2-də I qurultayı çağrıldı. Qurultay İran daxilində Respublika qurmağı bir vəzifə kimi qəbul etdi. 1945-ci ilin noyabr ayında vətənpərvər Azəri Türkləri Təbrizdə Azərbaycan Xalq Konqresi yaratdılar. Hökumətdən Muxtariyyət tələb olundu. Tehran bunu rədd etdi. Buna baxmayaraq Xalq Konqresi həmin ilin 27 noyabrına Milli məclisə seçkilər keçirməyi müəyyən etdi. İran hökuməti belə olduqda Təbrizə ordu yeritdi. Acı da olsa göstərək ki, bu ərəfədə Təbriz vətənpərvərləri ilə ordu arasında böyük qırğın oldu. Lakin xalq demokratik partiya dekabrın 1-də seçkilərin keçirilməsinə nail oldu. Milli Məclisə 32 dairədən 100-ə qədər deputat seçildi.

1945-ci ilin dekabrın 12-də (hicri tarixi ilə 1324-cü ilin Azərbaycanın 21-də) Təbrizdə Azərbaycan Milli Məclisi açıldı və Milli hökumət yaradıldı. Fədai qoşunları Təbrizə daxil oldu və dekabrın 15-nə kimi Cənubi Azərbaycandan İran qoşunlarını təmizlədi. Milli hökumət qalib gəldi. Lakin bəzən də bu inqilaba 21 Azəri inqilabı deyilir. Azəri inqilabı hökuməti 1946-cı ilin noyabrına kimi fəaliyyət göstərdi. S.C.Pişəvəri Nazirlər şurasının sədri, Z.Qiyasi Ali məhkəmənin sədri, F.İbrahimi baş prokuror vəzifələrini tutdular. Hərbi və Xarici İşlər Nazirliyini yaratdılar. Əsas götürüldü ki, milli hökumət İran daxilində Muxtariyyətlik təşkil edir. Təəssüf ki, bu da onların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmişdir.

Vətənin çiçəklənməsi eşqi ilə alışıb-yanan Milli hökumət dərhal islahatlara başladı. Hökumətin himni yazıldı, Türk dili dövlət dili elan edildi, universitet, filarmoniya təsis edildi, doğma ana

dilində radio verilişləri verildi, qəzetlər nəşrə başladı. Səttar xana, Bağır xana heykəl qoyuldu.

Azərbaycan milli hökuməti yarandığı gündən daxili və xarici təsirlərə məruz qaldı. Hətta Cənubi Azərbaycan hökumətinin məsələsi 3 aprel 1946-cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatında müzakirə edildi. Lakin bu dövlətin hansısa dövlət tərəfindən təşkili sübut olunmadı (SSRİ hökumətindən İran dövləti şübhələndirdi). Belə olduqda İran hökuməti diplomatik gediş edərək SSRİ rəhbərliyindən (Stalindən) Sovet ordusunun çıxarılması razılığını aldı. Nəticədə 1946-cı ilin mayında Sovet ordusu İrandan çıxarıldı. Bundan sonra danışıqlar aparıldı, bilərəkdən müqavilənin bağlanması gecikdirildi. Sonra özünə qüvvə toplayan Tehran 1946-cı ilin noyabrında Təbriz üzərinə hücumla keçdi. Bu hücumda İranın 50 min nəfərlik ordusu və bu ordunun sərəncamında 55 tank, 50 təyyarə, 174 top, 3 min pulemyot var idi. Döyüşdə Rza şah şəxsən özü də iştirak edirdi. Bunlara qarşı 18 minlik fədai ordusu var idi. Qeyri bərabər olan döyüş nəticəsində Milli hökumət məğlub edildi.

30 min nəfərdən çox Cənubi Azərbaycanın mərd vətənpərvər övladı qəhrəmancasına həlak oldu. Onların içərisində qadınlar da olmuşdur. Şahsevən qızı Səriyyə çox böyük qəhrəmanlıq göstərmişdir. Döyüşlərdə geri çəkilən demokratların bir çoxu Şimali Azərbaycana pənah gətirərkən Araz çayında boğulmuş, müəyyən hissəsi Sovet Azərbaycanına gəlib çıxmışdır. Ələ keçənlərin bir çoxu zindanda çürümüş, 300 min nəfər isə sürgün edilmişdir. S.C.Pişəvəri Azərbaycana gəlmiş, təəssüf ki, o da 1947-ci ilin yayında Gəncə-Bakı yolunda (Şamaxı rayonu ərazisində) avtomobil qəzasına düşmüşdür. Bakıda Fəxri Xiyabanda torpağa tapşırılmışdır.

Böyük demokratik əhval-ruhiyyə ilə başlamış Cənubi Azərbaycan Demokratik Respublikası məğlub olsa da çox böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. Ən başlıcası odur ki, müstəqilliyə qovuşmaq, vətəni firavan görmək üçün milli mənlilik şüurunun, milli özünüdərkini möhkəmlənməsi və inkişafı artmışdır. Pişəvəri deyirdi: «Haqq almaq lazımdır, onu verməzlər».

Bütün bunlar Cənubi azərbaycanlıların vətənə məhəbbətindən, onun müstəqil olmasına inamından və fədakarlığından irəli gəlmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Cənubi Azərbaycanın böyük söz ustası Şəhriyar göstərmişdir:

- Ya, qalx, azad ol!
- Ya da yan, Azərbaycan!

Buranın sadə zəhmət adamından tutmuş yüksək səviyyədə inkişaf etmiş şəxsləri vətəninə sevir, onun azad, müstəqil olması uğrunda çalışır, mübarizə aparırlar.

Şimali Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin yaranmasında XX əsrin görkəmli dövlət xadimlərindən M.Ə.Rəsulzadənin, N.Nərimanovun, H.Əliyevin, Ə.Əliyevin xidmətləri şəxsi nümunədir. Doğrudur, M.Ə.Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Əbülfəz Əliyevin fəaliyyətləri bir mənalı qarşılammamışdır. Lakin onların hər biri öz dövründə Azərbaycan üçün çox faydalı işlər görmüşlər. Xüsusilə N.Nərimanov bu günkü dövlət müstəqilliyi üçün baza yaratmış, Azərbaycanın elm, maarif, səhiyyə, sənaye, kənd təsərrüfatının inkişafını, dövlət atributlarının inkişafına səbəb olmuş, yarıməsli olsa da Azərbaycan dövlətçiliyini qoruyub saxlamışdır.

Əbülfəz Əliyev 1989-90-cı illərdə milli azadlıq hərəkatının rəhbərlərindən biri olmuşdur.

Məmmədəmin Ağa oğlu Rəsulzadə Azərbaycan Milli İstiqlalının başçısı, bütün islam dünyasında ilk Demokratik Respublikanın qurucularından biri olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə 1884-cü ilin yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində anadan olub, 1902-ci ildə Müsəlman Gənclik Təşkilatı və 1904-cü ildə Müsəlman Sosial Demokratik Təşkilatı – «Hümmət»in banilərindəndir. 1910-cu ildə Tehrandə İran Demokratik Partiyasının əsasını qoymuşdur. 1918-ci ilin mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilmişdir. 1920-ci il aprelin 27-nə kimi AXC-nin MŞ-nin sədr vəzifəsində işləmişdir. 1920-ci il aprelin 28-də Sovet qoşunu Bakını tutduqdan sonra o, Lahic kəndinə çəkilmişdi. Avqustun 17-də onu Lahic kəndində həbs etmişlər. Lakin Stalinin göstərişi ilə RSFSR Millətlər Komissarlığında Mətbuat Müvəkkili işləmişdir. 1922-ci ilin payızında Skandinaviya ölkələrinə e'zamiyyətə getmiş və geri qayıtmamışdır. Xaricdə Azərbaycan xalqını, millətini layiqincə təmsil etmişdir. O, «Qafqaz problemi ilə əlaqədar Panturanizm», «Milli Təsənüd» (Həmrəylik), «Əsrimizin Səyavuşu», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Çağdaş Azərbaycan tarixi», «Azərbaycan Respublikasının keçmişi, təşəkkülü və indiki vəziyyəti», «Azərbaycan Cümhuriyyəti» və s. əsərlərin müəllifidir.

M.Ə.Rəsulzadə 28 may İstiqlal günü münasibətilə gələcək nəsillərə vəsiyyəət edərək demişdir:

«... Ey Gənclik! Sənin öhdəndə böyük vəzifə var: Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı, onu min müşkülətlə yüksəldərək dedi ki, bir dəfə yüksələn bayraq, bir daha enməz!

Əlbəttə ki, sən onun ümidini qırmayacaq, bu gün parlament binası üzərində azərilərin yanıq ürəklərinə enmiş bir bayrağı təkrar o bina üzərinə dikəcəksən və bu yolda ya qazi ya şəhid olacaqsan!»

Vətəninə canından çox sevən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin lideri M.Ə.Rəsulzadə 1955-ci il martın 6-da gecə saat on birə 10 dəqiqə qalmış üç dəfə «Azərbaycan ... Azərbaycan Azərbaycan...» deyərək əbədiyyətə qovuşdu. O, Ankara qəbristanlığında dəfn olunub.

XX əsrin ilk onillikləri və son on illiklərində müəyyən oxşarlıq olduğuna görə ictimai-siyasi fəallığı ilə seçilən Şimali Azərbaycan müstəqil dövlətinin yaranmasında və xüsusilə möhkəmlənməsində xidməti olan şəxsiyyətlərdən biri cənab Heydər Əliyevdir. H.Əliyevin siyasi xüsusiyyətlərindən biri odur ki, ictimai-siyasi quruluşu bir-birinə düz gəlməyən dövlətlərdə, Azərbaycan və eləcə keçmiş super dövlət olan SSRİ-də rəhbər vəzifədə işləmişdir.

Xalq hərəkatı və SSRİ-nin çökməsi nəticəsində 1991-ci ilin oktyabrın 18-də Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etmişdir. Bu yol Azərbaycanda 1988-ci ildən başlamış «meydan» hərəkatından keçir (17 noyabr - 5 dekabr).

Bu məqsədlə Azərbaycan xalqının, onun mərd mübariz və tənəpərvər övladlarının qurduğu, Azərbaycan Respublikasının bərpasının yaxın tarixinə nəzərə salaq.

Aşağıda mövcud ədəbiyyata əsaslanaraq mövzunun qısa şərhini veririk.

1985-ci ildən keçmiş SSRİ-də «yenidənqurma və aşkarlıq» siyasəti yeridildi. Bu siyasət ziddiyyətli idi. Nəticəsi SSRİ-nin dağılmasına və müstəqil dövlətlərin yaradılmasına gətirdi. Bizim üçün həm də ağırlı-acılı o oldu ki, respublikamızda sün'i olaraq Qarabağ problemi yaradıldı.

«Daşnaksütün» erməni partiyası 1985-ci ilin sonlarında Afina şəhərində (Yunanistan) keçirdiyi XIII qurultayında əzəli Azər-

baycan torpağı olan – Naxçıvan və Qarabağ (Arsağ) torpaqları daxil olmaqla «Vahid və müstəqil Ermənistan» yaratmaq ideyasını irəli sürdü.

Azərbaycanda yaşayan erməni icması onlar üçün yaradılan şəraitdən istifadə edərək Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi haqqında qərar çıxardı.

Bunun ardınca 1988-ci ilin iyununda Ermənistan SSR Ali Soveti DQMV-in iqtisadi vəziyyətinin ağırlığını bəhanə edərək onun Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar çıxardı.

Doğrudur, keçmiş SSRİ hökuməti 18 iyul 1988-ci il tarixdə bu üzdənirə qərarları rədd etdi, Qarabağın Azərbaycan torpağı olduğunu rəsmən e'lan etdi.

Ermənistan və Azərbaycanda olan erməni millətçilərinin həyasız hərəkatları, hüquq pozğunluğu və cinayətkar hərəkatları başladı.

1988-ci ilin fevralında ermənilər Qafan şəhərindən azərbaycanlıları qovdular. Onların bir çoxu Sumqayıt şəhərində yerləşdi. Aranı qızıdırmaq məqsədilə 1988-ci il fevralın 28-də Sumqayıt hadisəsi deyilən bir qətl törətdilər. Bir neçə erməni öldürüb azərbaycanlıların adına çıxdılar (ilk azərbaycanlı qurbanlar 1988-ci ilin fevralın 24-də Ağdam- Əsgəran yolunda oldu. Əli və Bəxtiyar həlak oldular). Bundan sonra Azərbaycan xalqı ayağa qalxdı, öz qədim torpaqlarını mitinq, şüar və s. yollarla SSRİ hökumətindən tələb etdi.

1988-ci ilin 17 noyabr-5 dekabr günləri Azərbaycan xalqının ən yüksək oyanış günləri idi. Bu günlərdə bir milyondan artıq adamın Bakının baş meydanı olan Azadlıq meydanında gecəgündüz mitinqi davam etdirdi. «Yurd» qurumu ilk təşkilatçı olmuşdur.

İmperiya bu hərəkatdan qorxuya düşdü. Hərbi qüvvənin gücü ilə mitinq dağıdıldı. Lakin xalqın mübarizəsi davam edirdi. Bakıda və Azərbaycanın bir sıra rayonlarında fəvqə' adə vəziyyət rejimi yaradıldı. Bu, əslində siyasi böhran idi, çünki dövlət tənzümlə gedir, ölkəni idarə edə bilmirdi.

1988-ci ilin yayında Bakı alimlər klubunda təşəbbüs qrupu yaradıldı. Bu qrup bir neçə ay ərzində AXS-nin Proqram və Nizamnaməsini (bir neçə qeyri-formal qrup var idi) hazırladı və

buraya «Varlıq» qrupu da birləşdi, 16 iyul 1989-cu ildə AXS-nin təsis konfransı keçirildi (yarımleqal şəraitdə), Əbülfəz Əliyev sədr seçildi. Proqram və Nizamnamə qəbul edildi. 5 oktyabr 1989-cu ildə AXC Azərbaycan Nazirlər Soveti tərəfindən rəsmən qeydə alındı, rəsmi «Azadlıq» qəzeti nəşr olundu (24 dekabr 1989-cu il).

Sonrakı dövrdə AXC geniş nüfuz qazandı. Hökumət bundan qorxuya düşərək ona zərbə vurmaq, qarşıdakı seçkilərdə onların iştirakına mane olmaq məqsədilə müəyyən işlər gördü... DQMV-də xüsusi idarə komitəsi (Volskinin rəhbərliyi ilə) 1989-cu ilin yanvarında yaradıldı. (Bu, əslində ermənilər üçün şərait idi). Azərbaycan türklərinin və eyni zamanda orada yaşayan rusların qovulması üçün ermənilərə imkan verdi.

Nəticədə Bakıda xalq hərəkatı genişlənməyə başladı. Bunu gören hökumət xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə gizləndə 13 yanvar 1990-cı ildə Bakı şəhərində təxribat törətməyə başladı və 15 yanvar 1990-cı ildə Azərbaycan KP MK-nın I katibi Ə.Vəzirov (məişət kondisionerləri zavodunda çıxış) silah tuta bilən gəncləri Sovet hökumətini qorumaq üçün könüllü dəstələr yaratmağa çağırırdı. Bu, xalqı daha da qəzəbləndirdi. Xalq cəbhəsi hökumətin istəfa tələbini irəli sürdü (17 yanvarda). Lakin SSRİ hökuməti Bakıda yaranmış gərgin vəziyyəti bəhanə edərək 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıya, Neftçalaya, Lənkərana, Gəncəyə, Sabirabada və bir sıra digər şəhərlərə qoşun yeritdi, Azərbaycan xalqını qanına qoltan etdi.

1922-ci ilin 30 dekabrında saat 17.36 dəqiqədə böyük təmtəraqla meydana gəlmiş bu imperiya 1991-ci ilin 8 dekabrında Belorusiyanın Belovejskaya qəsəbə qonaq evində üç slavyan respublikası (Rusiya, Ukrayna, Belorusiya) rəhbərlərinin razılığı ilə 68 il 11 ay 7 gün 21 saat 19 dəqiqədən sonra süqut etdi.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının istiqlaliyyəti haqqında Konstitusiya aktı qəbul edərək müstəqil dövlət olduğunu rəsmiləşdirdi. Bu məsələ həmin il dekabrın 29-da referendum yolu ilə bir daha təsdiq edildi.

Azərbaycanın müstəqilliyinin e'lan edilməsi heç də rəvan olmadı, Azərbaycanda problemlər ortalığa çıxdı, çoxlu hadisələr baş verdi.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanınması və mökəmlənməsi sahəsində çox işlər görülmüşdür. Ölkədən rus ordusu çıxarıldı, milli pul buraxıldı, Milli Məclis təşkil edildi, mətbuat azadlığı yarandı, milli sərvətlərin mənimsənilməsi xalqa məxsusluğu ilə edildi, respublika sərhədlərinə nəzarət milli orduya tapşırıldı, milli himnin və gerbin bərpası həyata keçdi. 31 dekabr Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü kimi qeyd edildi.

1992-ci il martın 22-də Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən tanındı və üzvlüyə qəbul edildi, 2001-ci il yanvarın 25-də Azərbaycan Avropa Şurasına qəbul edildi, 100-dən artıq xarici dövlət Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı. 1992-ci ilin iyun ayında AXC hakimiyyətə (Ə.Elçibəy) gəldi. 1993-cü ilin iyun ayına kimi yaşadı. Ölkədə vətəndaş qarşıdurması yarandı. Gəncədə Surət Hüseynovun başçılığı ilə qiyam qalxdı. Vətəndaş müharibəsi təhlükəsi əmələ gəldi.

Respublika dövlət müstəqilliyinin təhlükə altında olduğunu görən Azərbaycan xalqı, bir qrup ziyalı və həm də o dövrdə hakimiyyətdə olan xalq cəbhəsinin rəhbərliyi Heydər Əliyevə kömək üçün müraciət etdilər. Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya – ölkədə vəziyyəti nizama salmaq, sabitlik yaratmaq üçün gəldi.

Heydər Əlirza oğlu Əliyev 10 may 1923-cü ildə Azərbaycanın Zəngəzur Mahalının Cəmərçilər kəndində anadan olmuşdur. Ailə 1905, 1918-ci illərdə erməni millətçilərinin zülmünə düşər olmuşdur. Ailə Naxçıvana köçdüyünə görə gənc Heydər Naxçıvan şəhərində orta təhsil almışdır. 1939-cu ildə əla qiymətlərlə orta məktəbi bitirmişdir. Me'mar olmaq arzusunu Böyük Vətən müharibəsi həyata keçməyə qoymamışdır. 1939-cu ildən hüquq mühafizə, sonra isə Dövlət təhlükəsizlik orqanlarında işləmişdir.

1950-ci ildə keçmiş Leninqrada şəhərində (Sank-Peterburqda) Dövlət Təhlükəsizliyi üzrə akademiya əla qiymətlərlə təhsil almışdır. 1953-cü ildən Azərbaycan Respublikasında Dövlət Təhlükəsizlik orqanında əvvəlcə şöbə rəisi, sonra sədr vəzifələrində yüksək səviyyədə çalışmışdır. General leytenant rütbəsini almışdır.

1969 - 1982-ci illərdə Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etmişdir. Bu vəzifədə Azərbaycanı keçmiş Sovet İttifaqında və dünyada yaxşı mə'nada tanıtmışdır.

1982 - 1987-ci illərdə keçmiş super dövlət olan SSRİ-də Siyasi büronun üzvü və rəhbər vəzifədə çalışmışdır. İki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq bilinmişdir. Çox təəssüflər olsun ki, 1987-1990-cı illər H.Əliyev üçün siyasi təzyiqlər dövrü olmuşdur. 1990-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri vəzifəsində çalışmışdır.

1993-cü ilin iyulun 15-də xalqın seçimi ilə Müstəqil Azərbaycan Respublikasının əvvəlcə Milli Məclisin sədri, 1993-cü ilin oktyabrın 10-dan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir. 1998-ci ilin oktyabrında Cənab H.Əliyev ikinci müddətə prezident seçilmişdir. (Daha ətraflı məlumat almaq üçün bax «Heydər Əliyev bioqrafiyası»-B.1998. «Dünya» nəş. İ.Qasımlı, Ç.İldırım).

Azərbaycanın XX əsr görkəmli siyasi və dövlət xadimi H.Əliyev dövlət quruluşundan asılı olmayaraq həmişə xalq üçün, onun rifahı üçün, respublikanın iqtisadi, siyasi və mədəni yüksəlişi üçün xidmət göstərmişdir. Bu xidmətlərdən ən yüksəkdə duranı Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə göstərdiyi dünənki və bu günkü fəaliyyətdir.

XX əsrin üçdə bir hissəsindən çoxunu rəhbər vəzifədə çalışan H.Əliyev böyük dövlət təcrübəsi əsasında müstəqil dövlətin yaranması üçün 1960-cı illərdən baza yaratmağa xidmət göstərmişdir. Bu özünü birinci növbədə «Gülüstan» poemasının müəllifinə, B.Vahabzadəyə rəğbətlə yanaşmasından başlanır. Sonrakı illərdə vətənpərvər ziyalılara qayğı, hərbi məktəbin açılması, Sov.İKP MK-nın Siyasi bürosunda və SSRİ hökumətində yüksək vəzifəli şəxs olarkən Azərbaycan üçün müsbət işlərin görülməsinin ən başlıcası 1970-80-ci illərdə Azərbaycanın mədəni-iqtisadi həyatına göstərdiyi xidmətlərin böyük təsiri olmuşdur. Xüsusilə də keçmiş SSRİ-nin inkişaf etmiş şəhərlərində yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanmaq məqsədilə institut və universitetlərə təhsil almağa tələbələr göndərmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, ötən əsrin 80-ci illərindən Azərbaycanda demokratik hərəkətin inkişaf edib təşkilatlanmasına, 1990-cı ilin yanvarında Moskva şəhərində Bakıda Sovet ordusunun törətdiyi 20 yanvar qırğınına siyasi qiymətin verilməsinə, 1991-ci ilin ortalarında, Sovet dövlətinin dağılmasından əvvəl Naxçıvan Muxtar Respublikasında müstəqilliyin yaranmasına, ADR-in atri-

butlarının bərpasına Heydər Əliyevin adının, nüfuzunun, xidmətlərinin böyük rolu olmuşdur.

Lakin bu və digər səbəb üzündən H.Əliyev Müstəqilliyini bərpa etmiş Şimali Azərbaycana rəhbər vəzifəyə ikinci dəfə 1993-cü ilin yayında qayıtdı. 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikası çox məhrumiyyətlərə düçar olmuşdu. Müstəqilliyimizin ölümə qalın dövrü idi. Bu zaman Azərbaycanda Qarabağ problemi, iqtisadi problem, vətəndaş müharibəsi problemi, xarici siyasət məsələsi və s. problemlər əsasən özünü göstərirdi. H.Əliyev 1918 - 1993-cü illərdə buraxılan səhvləri sələflərindən miras kimi qəbul edərək böyük səyi və bacarığı nəticəsində az bir vaxtda müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirdi və Böyük diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasını dünyada əhəmiyyətli dərəcədə tanıtdı və dünya dövlətlər birliyinə daxil oldu. Bu da Azərbaycan xalqının regionda və dünyada tanınmasına səbəb olmuşdur. Nəbi Xəzrinin sözləri ilə desək:

*«Dünyada ən çətin yol –
Azadlıq yoludur,
Milləti-millət edən
Millətin mərd oğludur!»*

H.Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan Azərbaycan Respublikasının prezidentidir. O, bu vəzifəyə gəlməmişdən əvvəl müstəqilliyini təzəcə bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası çox böyük çətinliklər içində idi. Azərbaycan torpaqları erməni millətçiləri tərəfindən işğala məruz qalmışdı, daxildə demokratiya adı altında hərə öz bildiyini edirdi; Bizim müstəqilliyimizi sevməyən bəzi bədxah xarici qüvvələr bu vəziyyətdən məharətlə istifadə edərək aranı qızıdırır, vətəndaş müharibəsi törətməyə rəvac verirdilər. Xalq respublikanın bu ağır günündə ancaq xilaskar kimi H.Əliyevi görürdü. Bunu nəzərə alan H.Əliyev xalqın tələbi ilə prezident seçildi. H.Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi ilk aylar heç də yaxşı keçmədi. Bir tərəfdən Qarabağ problemi, xarici siyasət məsələləri, bir tərəfdən də daxildəki vətəndaş müharibəsi təhlükəsi və s. həlli vacib məsələlər qalmaqda idi. O günlərdə H.Əliyev təsadüfi deməmişdir ki, Azərbaycanın müstəqillik yolu «Tük üzəri ilə» hərəkət edir. H.Əliyev Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi sahəsində böyük işlər görməyə başladı. Az bir vaxtda Gəncədə və Lənkəranda

da vətəndaş müharibəsi təhlükəsinə, Bakıda, Gəncədə və Qazaxda dövlət çevrilişinə cəhdləri və ciddi səyi nəticəsində, xalqla birlikdə aradan qaldırdı.

Azərbaycanın uzun illər dövlətçiliyinin olmadığını, əyalət ölkəsi olduğunu nəzərə alaraq ən başlıcası nizami ordusunun, habelə qonşu Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və inkişaf etmiş dövlətlərdən Fransa, İngiltərə, ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Çin, Əfqanıstan, İtaliya və b. dövlətlərlə diplomatik əlaqələr yaradılmasına nail oldu. BMT-nin XIX sessiyasında Macarıstanın Budapeşt, Mərakeşin Kasabulanka, Portuqaliyanın Lissabon, Fransanın Strasburq şəhərlərindəki zirvə toplantısında dərin məzmunlu nitqlər söyləyərək Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu artırmaqla yanaşı Ermənistanın Azərbaycana təcavüz etməsini - torpaqlarımızın 20%-dən çoxunu işğal etməsini, bir milyondan artıq azərbaycanlıların öz vətəndə qaçqın olmasını dəqiq faktlarla göstərməsi, Lissabon sammitində iştirakçı 54 dövlətdən 53 dövlətin dəstəyini alması, düşmənin torpaqlarımızdan qeyd-şərtsiz çıxarılması tələbini irəli sürməsi, 1994-cü ilin may ayından atəşkəsə nail olması böyük tarixi xidmətdir. O, eyni zamanda respublika iqtisadiyyatının yüksəldilməsi, manatın məzəndəsinin sabitləşməsi, respublikada, xüsusən onun paytaxtı Bakı şəhərində sabitliyin yaranması respublikada yaşayan ayrı-ayrı millət və xalqlara hörmətlə yanaşılması, Xəzərin Azərbaycan sektorunda dünyanın aparıcı dövlətləri ilə Əsrin müqaviləsi adlandırılan neft konsorsiumunun bağlanması və s. məsələlərin həlli sahəsində yorulmadan fəaliyyət göstərmişdir. Bütün bunlar da müstəqil dövlətin möhkəmlənməsi yolunda görülən tarixi əhəmiyyətli hadisələrdir.

Xarici siyasətin aparılması, daxili sabitliyin yaradılması ilə yanaşı müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi və inkişafı naminə ölkədə iqtisadi islahatlarla (təhsil, hərbi, səhiyyə və s.) başlanmasına, respublikanın müstəqil Konstitusiyasının yaradılmasına şəxsən rəhbərlik edərək ümumxalq referendumu yolu ilə (12 noyabr 1995-ci il) nail olmuşdur. 1995-ci ilin iyun ayında respublikada 1995-1998-ci illərdə «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi» proqramını təsdiq etmişdir.

Respublika prezidentinin apardığı xarici siyasətin ana xəttini Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən təcavüzə qaldığını bütün dünyaya başa salmaq olmuş və Qarabağ probleminin həllinə çalışmasıdır.

Kəlbəcərin, Ağdamın və Azərbaycanın digər işğal edilmiş torpaqlarından ermənilərin çıxarılması tələbi ilə bağlı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasında 4 dəfə qətnamə qəbul edilmişdir ki, burada da H. Əliyevin xidmətləri vardır. 1) 30.04.1993, №-822, 2) 29.07.1993-№-553, 3) 14.10.1993-№-874 və 4) 12.11.1993-№-884 qətnamələri.

2001-ci ilin oktyabrında isə ABŞ hökuməti 907-ci düzəlişin ləğvinə dair qərar çıxarmışdı (1992-ci ildə ABŞ hökuməti Azərbaycana humanitar yardım etməmək barədə qərar çıxarmışdı). H.Əliyev deyir: «Azərbaycan Respublikasının Müstəqilliyi tarixi bir hadisədir. Bu Azərbaycanın Milli sərvəti, Milli nailiyyətidir. Biz düz yolla-haqq yolu ilə, Allah yolu ilə, Quran yolu ilə, demokratiya yolu ilə, həqiqət yolu ilə, müstəqillik yolu ilə gedirik. Tutduğumuz yol bizi Azərbaycanın çox gözəl gələcəyinə aparıb çıxaracaqdır. Bizim, Sizin, hamınızın vəzifəsi müstəqil Azərbaycanın sağlam gənclərini Milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etməkdir. Gənclərimizi bilikli etmək, müasir dünyanın əldə etdiyi nailiyyətlər səviyyəsinə qaldırmaqdır. Respublikamızın gənclərini Azərbaycanda müstəqil, demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət quruculuğu işinə cəlb etməkdir». (H.Əliyev. «Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir». B.1996, səh 19). Azərbaycanın dahi oğlu H.Əliyev respublikanın müstəqilliyi yolunda böyük xidmət göstərmişdir. Respublika prezidenti Azərbaycanın müstəqilliyinin qarantı kimi proqram çıxışında göstərmişdir. «...Mən Azərbaycanın müstəqilliyini Azərbaycan xalqı üçün böyük nailiyyət hesab etmişəm və bu müstəqilliyin əldə olunmasına xidmət etmişəm. Bundan sonra ömrümün qalan hissəsini də Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə və inkişaf etməsinə sərf edəcəyəm».¹

Vətənpərvər şəxsiyyət, böyük dövlət xadimi H.Əliyev şəxsiyyətinin öyrədilməsi böyük bir universitetdir və bu universitetdən

hamının faydalanması gərəkdir. Bu dövr tariximizin qızıl həflərlə yazılmış səhifəsidir.

Azərbaycanda XX əsrin müstəqilliyi yaranması və bərpası çox uzun bir tarixi yol keçmişdir, bu yolda xalqın özünü dərk etməsi, ziyalı təbəqəsinin yetişməsi vətənpərvərliyindən irəli gəlmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz «azadlıq qoru (gözdən kiçik od parçası) kül altında» ancaq ona görə yanar qalıb ki, burada xalqın, millətin vətən sevgisi, yadlara, işğalçılara nifrət hissi güclü olmuşdur. Bu da nəticə etibarı ilə yenidən alovlanmış, müstəqillik arzularını çin etmişdir.

İstiqlal mübarizəsi tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Böyük vətənpərvər Hüseyn Baykara göstərmişdir ki, «Millətin həyatında hər dövr, hər çağ bir neçə yüz ili əhatə edir. Bu çağların dönüb illəri də olduqca uzun müddətə inkişaf edir və yetişir.

Azərbaycan tarixində yeniləşmə hərəkətinin əvvəlcə ziyalıların fikir dünyasında doğması və fikirlərin həqiqi xalq həyatına keçirilməsi, yə'ni qərb anlamında renessans, reformasiya çağları və ondan sonra bu çağların üstündə qurulan hürriyyət, azadlıq mübarizəsi dövrü əsrdən çox bir müddəti əhatə etmişdir. Millətlərin oyanış renessansı çağında, o millətin içində yetişən ziyalı rəhbər şəxslərə görə əvvəlcə mənsub olduğu millətin kimliyi və keçmiş zamanlardakı vəziyyəti araşdırılır. Sonra geri qalmış və bu geriliyin səbəbi isə yabançı imperialist millətin əsarəti altına düşmüş olan xalqa onun kimliyi tanındır. Beləliklə, müstəmləkədə olan xalq öz mənliliyini öyrənir, keçmiş zamanlarda atalarının əsarət altında yaşamadıklarını, müstəqil dövlət qurduqlarını anlayır. Nəticədə millətin şüuru oyanır, azadlıq mübarizəsinə başlayır» («Ziyalı» qəzeti. İyun-iyul, 1998-ci il).

Azərbaycanın XX əsrdə ictimai siyasi dövlət xadimləri ilə yanaşı onun elm, mədəniyyət, əmək fədailəri və s. xidmətləri çoxdur.

Akademik Hüseyn Əhmədov 1926-cı ildə qədim Oğuz mahalının Göyçə diyarında dünyaya gəlmişdir. XIX əsr Azərbaycan məktəb tarixini Moskva, Odessa, Tibilis, Bakı, Yerevan, Sankt-Peterburq və s. şəhərlərinin arxivlərində və digər əsərlərini işlədikcə vətənpərvərlik eşqilə axtarmış, elmi araşdırmalar apararaq mükəmməl bir neçə monoqrafiya və 200 – dən artıq digər elmi əsərlər yazmışdır. O, eyni zamanda, 50 – yə yaxın gənc tədqiqatçıya işıq saçaraq onlara rəhbərlik edərək pedaqoji

¹ I. Qasımlı, U. İldırım - «H.Ə. Əliyevin bioqrafiyası». B., 1998, səh. 89.

arenaya çıxarmış və hazırda da bu şərəfli işi davam etdirir. Akademik Hüseyn Əhmədov elm fədaisi kimi gənc nəslə vətənpərvərlik nümunəsidir.

Türkçülüynün banisi Əlibəy Hüseynzadə 1864-cü ildə Salyanda anadan olmuşdur. O, nəinki Azərbaycanın, bütün türk dünyasının milli oyanışında çox böyük rol oynamışdır. Bugünkü Azərbaycan bayrağının hazırlanmasının nəzəri əsaslarını vermişdir.

Əlibəy Hüseynzadənin vətənpərvərliyi bugünkü nəsil üçün örnekdir. Onun işıqlı xatirəsi həmişə xalqımızın qəlbində yaşayır.

XX əsrin görkəmli alimlərindən biri və sağ ikən dahilik qazanmış Lütfü Ələsgərzadədir. 1921-ci ildə fevralın 4-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 16 sayılı məktəbdə 3 il oxuduqdan sonra ailəsi ilə birlikdə İrana köçmüşdür. 1944-cü ildə Tehranda elektrik mühəndisliyi ixtisasına yiyələnmişdir. Təhsilini davam etdirmək məqsədilə həmin ildə ABŞ-a getmişdir. 1959-cu ildən Kolumbiya, 1963-cü ildən sonra Koliforniya ştatındakı Berkli Təhsil Universitetində professor vəzifəsində işləyir və hazırda Berkli şəhərində İnformasiya Texnologiyası üzrə Lütfüzadə adına İnstitutun (onun şərfinə institutu yaradılıb) direktoru vəzifəsindədir.

Lütfü Ələsgərzadəni dünya dahilik səviyyəsinə qaldıran onun qeyri-səlist məntiq nəzəriyyəsidir. Müasir kompüterdə (Yapon alimi Tanaka hazırlayıb) Lütfü Ələsgərzadə qeyri-aşkar məntiq, qeyri-aşkar çoxluq nəzəriyyəsinə istinad sün'i intellekt yaratmaq sahəsində çoxlu sayda elmi işlər görülür və yaxşı nəticələr əldə edilir.

Lütfü Ələsgərzadə təbiət və sosial elmlərə dərin təmas edən və inqilabi dəyişikliklər yaratmış bir neçə nəzəriyyənin müəllifidir. (Bax. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti 9 - 15 dekabr 1999).

Lütfü Ələsgərzadənin tədqiqatçısı prof. Rafiq Əliyev L. Zadə barədə qeyd edir ki, «damarlarında Azərbaycanın qanı axan, bütün varlığı ilə Azərbaycana bağlı olan bir insandır».

Azərbaycanda «Zadə irsi və sün'i intellekt» Assosiası, L. Zadə adına Akademiya yaradılmışdır.

Görkəmli şəxslərin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan elm, incəsənət, mədəniyyət və s. üzrə dünya sivilizasiyasına öz gözəl bəhrəsini vermişdir. Hər bir azərbaycanlı bununla qürur hissi keçirir.

§ 9. AZƏRBAYCAN DİPLOMATİYASI, ONUN MAHİYYƏTİ VƏ MƏRHƏLƏLƏRİ

Dövlətin yaranması və inkişafı ilə dövlətlərarası əlaqə yaranmışdır. Dövlət xadimləri, sərkərdələr yetişdiyi kimi diplomatlar da meydana gəlmişdir və inkişaf etmişdir. Diplomatiya dövlətlər arasında yaradılan əlaqədir ki, bunun da arxasında qarşılıqlı maraq durur.

İctimai fəallığın motivlərindən biri də məhz maraqdır.

Diplomatiyanın inkişafını və əhəmiyyətini, xüsusilə də bizim gənc respublika üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq tarix müəllimlərinə kömək məqsədilə bir sıra tövsiyələr veririk. Nəzərə alınmalıdır ki, ictimai fəallıq tərbiyəsi üçün diplomatiyanın öyrədilməsi ən yaxşı vasitədir.

Ən əvvəl onu deyək ki, bizim üçün təzə olan və bu sahədə Azərbaycan dilində ədəbiyyatın azlığını nəzərə alaraq Fikrət Sadıqovun «Diplomatiya və diplomatik xidmət» adlı əsəri çox faydalıdır.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin 30 avqust 1991-ci tarixdə bərpası və oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi haqqında» konstitusiya aktının qəbul edilməsindən sonra respublikanın möhkəmlənməsi onun dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına gətirib çıxarmışdır.

Lakin iki yerə bölünmüş və uzun illər müstəqilliyi olmayan Azərbaycanın bu illərdə onun özünün diplomatiyası olmamışdır.

Ancaq Azərbaycanın şimal hissəsində müstəqillik əldə edildikdən sonra respublikanın diplomatiyası və diplomatik əlaqələri meydana çıxmışdır. Bu da Azərbaycanda diplomatiyanın III mərhələsinin bərpa olunması deməkdir.

Şagirdlər bilməlidirlər ki, diplomatik tanınmalar dövlətimizi beynəlxalq münasibətlər prosesinə, buradan irəli gələn hüquq, vəzifə və öhdəliklərə cəlb etmişdir.

Azərbaycan nümayəndələri demək olar ki, beynəlxalq səviyyəli konfrans, konqres, müşavirələrin və digər tədbirlərin daim iştirakçılarıdır. Bununla əlaqədar, dövlət fəaliyyətinin müəyyən növünü təmsil edən diplomatiyanın və onunla birlikdə diplomatik xidmətin öyrədilməsi vacibdir.

Şagirdlər bilməlidirlər ki, insan cəmiyyətinin inkişaf tarixində dövlətin xarici siyasət məsələləri, onun mümkün vasitəsi-diplomatiya hər zaman görkəmli yer tutmuşdur. Məhz buna görə də diplomatiyanın yaranması və inkişafı tarixini öyrətmək dövlət əhəmiyyətli bir işdir.

Biz bunları nəzərə alaraq diplomatiya anlayışını, onun yaranma və inkişaf tarixinə nəzər salır, ictimai fəallığın formalaşdırılmasında xidmətini göstərməklə, Azərbaycan diplomatiyasının tədrisi yollarını tövsiyə edirik.

Diplomat F.Sadiqova istinadən deyər bilərək ki, - diplomatiya işi dövlət strukturlarında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən dövlət xidmətinin bir növüdür, dövlətlər arasında yaradılan əlaqələrin körpüsüdür. Diplomatin hərfi mə'nası «diplomu» olan şəxs deməkdir. Qədim Romada yunan terminologiyasına görə sənət tərəfindən verilən zəmanət və ya etimadnaməyə deyilir (bax. Diplomatçeskiy slovarğ. M.1948. I cild.. səh 570). «Diplomat», «diplomatiya» sözləri yunanca «diploma» sözündən əmələ gəlmişdir. Qədim Yunanıstanda mühüm məktub və sənədlərin yaxşı saxlanması üçün lövhəciklərin mumlanmış üzvlərini ikiqat bükürdülər. Diplomat ikiqat bükülmüş sənəd deməkdir. Buradan belə bir məntiq də əmələ gəlir. Diplomat sənədi, fikri, sirri möhkəm saxla deməkdir (red. – T.P.). Bu fikir indi də öz aktuallığını saxlamışdır. Lakin bunlar sözün hərfi mə'nasındadır. Bəs diplomatiya ümumilikdə nədir və hansı funksiyaları yerinə yetirir? - Diplomatiya əsasən danışıqlar, bir-birini anlaşma şəraitində gedən danışıqlar vasitəsidir. Burada yaxşı mə'nada məharət, pis mə'nada hiyləgərlik, uzaqgörənlik və s. yerinə yetirir. Buna görədir ki, diplomatiyaya bir çox tərif verilmişdir və onların fikri əsasən birdir. Məs, məşhur İngilis diplomatı və publisisti Q.Nikolsona görə, Diplomatiya danışıqlar vasitəsilə beynəlxalq münasibətlərin aparılmasıdır... «Bu münasibətlərin tənzimlənməsinə kömək edən metodlar səfirlər və diplomatik nümayəndələr tərəfindən yerinə yetirilir» (bax. Diplomatiya Q.Nikolson. M. 1941. səh. 19). Digər görkəmli ingilis diplomatı E.Satua görə diplomatiya – müstəqil dövlətlərin hökumətləri, bə'zən isə bu dövlətlərlə onların vassalları arasında rəsmi münasibətlərin aparılmasında ağıl və nəzakətin tətbiq edilməsidir...

Fransız diplomatı Q.Qardenə görə «Diplomatiya-bu terminin geniş mə'nasında xarici münasibətlər və ya xarici işlər haqqında elmdir, daha dəqiq mənada – bu danışanlar elmi və ya danışıqlar aparmaq məharətidir (bax. Diplomatiyanın tam kursu. Q.Qarden. F. 1833. səh. 27). Tanınmış alman hüquqşünası Q.Martensə görə «Diplomatiya dövlətlərinin xarici əlaqələri və ya xarici işləri haqqında elmdir, daha məhdud mə'nada danışıqlar aparmaq elmi və ya danışıqlar aparmaq məharətidir» (bax. Ə.Satou «Rukovodstvo po diplomatiçeskiy praktike». M 1961. səh II).

Super dövlətlərin ABŞ və SSRİ –nin qarşdurması dövründə siyasi realizm məktəbinin banisi Q.Morqentaya diplomatiyanın tərifini və mahiyyətini açaraq onun dövr elementdən ibarət olduğunu göstərmişdir.

1. Diplomatiya öz məqsədlərini, bu məqsədləri həyata keçirmək üçün sərəncamlarındakı həqiqi və potensial qüvvədən asılı olaraq müəyyənləşdirilməlidir.

2. Diplomatiya digər ölkələrin məqsədlərini və bu məqsədləri həyata keçirmək üçün ölkənin sərəncamındakı həqiqi və potensial qüvvəni qiymətləndirməlidir.

3. Diplomatiya müxtəlif məqsədlərin nə dərəcədə uyğun olduğunu müəyyənləşdirməlidir.

4. Diplomatiya bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün yaranan bütün vasitələrdən istifadə etməlidir.

Q. Marqenauya görə SSRİ kimi bir super dövlətin parçalanması və yeni-yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə nəticələnməsi öz mahiyyətini saxlamaqla diplomatiyanın metodları sahəsində müəyyən dəyişikliklər edilməyə başlanmışdır.

İstər II Dünya müharibəsinə qədər olan diplomatiya, istər II Dünya müharibəsindən 1991-ci ilə qədər olan diplomatiya istərsə də son illərin diplomatiyasının əsas ana xəttini F.Sadixovun ümumiləşdirmə apararaq gəldiyi nəticədən çıxış edərək göstərmək olar, «Diplomatiya-dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsi üçün vasitə olub konkret şərait və yerinə yetirilən vəzifələrin xarakteri nəzərə alınmaqla tətbiq edilən qeyri-hərbi praktik tədbirlərin üsul və metodların məcmusudur, onun əsas metodu da danışıqlarıdır» (bax. F.Sadixov. «Diplomatiya və diplomatik xidmət». B. ADN. 1993). Bu danışıqlar əsasında diplomatlar dövlətlər və xalqlar ara-

sında körpü rolunu oynayır. Diplomat Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı olub, öz dövlətinin digər dövlət və dövlətlərlə rəsmi əlaqəsini həyata keçirən şəxsdir.

Müəllim diplomatın vəziyyətlərindən söz açaraq bildirməlidir ki, bu göstərilən faktorları həll etmək, diplomat olmaq üçün aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmaq lazımdır: Diplomat dövlətini, xalqını yaxşı təmsil etməli, ağıllı, təmkinli vicdanlı, xeyirxah və səmimi, nəzakətli, ünsiyyətli, iradəli, iti idrak sahibi və s. olmaqla bərabər bir neçə dil bilməlidir.

XIX yüzilliyin fransız diplomatiyasının patriarxı Taleyranın fikrincə, diplomatiya sahəsində nailiyyət qazanmağın iki keyfiyyət dərəcəsi vardır.

1. Ehtiyatlıq, təvazökarlıq, tam təmənnəsizlik, nəhayət, xaricdə milləti təmsil etmək və ölkə daxilində onun siyasi hüquqlarını qorumaq vəzifəsinin əzəmətini duymağa kömək edən yüksək hisslərin olması.

2. Siyasi münasibətlərin öyrənilməsinə mənəvi həvəs, məsələlərin mahiyyətini dərhəl və yaxşı anlamaq daxildir, zira heç bir məşğuliyyət belə təcili və çox vaxt da ani reaksiya tələb etmir, mə'lum fikir genişliyi, çünki bu sahədə bütün detallar vahid tam halında ümümləşdirməlidir.

Ümumiyyətlə, diplomatın keyfiyyətini ümümləşdirərək, indi də öz aktuallığını saxlamış XÜŞ yüzilliyin fransız diplomatı Kalyerninin «Monarxlarla danışıq aparmaq qaydaları haqqında» (Paris, 1716-cı il) kitabında göstərdiyi fikirlə yekunlaşdırmaq olar. O, göstərmişdir ki, diplomata «bu keyfiyyətlər əsasdır: kef və əyləncə dalınca qaçmağı özünə rəva bilməyən diqqətli və çalışqan ağıl, əşyaları olduğu kimi qəbul edən danışıq apardığı şəxslərdə nifrət doğura biləcək hərəkətlərlə təfərrüata varmadan və lazımsız hiylələrə yol vermədən məqsədə doğru qısa və təbii yolla getməyi bacaran sağlam düşüncə. Özünü yaxşı idarə etmək bacarığı diplomat üçün və deməyə hazırlaşdığı sözü əsaslı surətdə düşünmədən danışmaq arzusuna qarşı durmağı bacarmalıdır ki, ona edilən təklifə fikirləşmədən cavab verməyə tələsməsin» (bax. Ə. Satou «Rukovodstvo po diplomatiçeskoy praktike» M, 1947, səh. 103-104).

Diplomatik nümayəndənin təyin edilməsi, etimadnamənin təqdim edilməsi və geri çağırılması, daimi diplomatik miqyasların

meydana gəlməsi XI yüzilliyə aiddir. Bu zaman müstəqil olan Venetsiya, Vyana, Paris, Madrid, Roma özünün daimi nümayəndəliklərini təsis etdi. Lakin məhz XVIII yüzillikdən başlayaraq diplomatik agentlərin, prezidentlərin əvəzinə səfirlər, diplomatik nümayəndələr təyin edilməyə başlandı.

1815- ci il Vyana rəqlamentinə görə səfirlər yüksək dərəcəli diplomat, yüksək dərəcəli agentlərə aid edilmişdir. Səfir şəxsən dövlət başçısının təmsilçisi idi və onun adından digər monarx qarşısında çıxış edə bilirdi. O vaxtdan diplomatik xidmətdə böyük demokratik dəyişikliklər baş vermişdir. 1961-ci il Vyana konvensiyasına görə diplomatik nümayəndəlik başçılarının dərəcələri dəqiqləşdirilmişdir: Səfir və nunsirlər dərəcəsi: diplomatik nümayəndə və internunsilər dərəcəsi (hökumət başçıları yanında akreditə edirlər). «Nümayəndəlik başçıları arasında fərq onların bu və ya digər dərəcələrinin nəticəsi kimi deyil, yalnız rütbə və etiketə görə qoyulmalıdır» /Vyana konvensiyası materiallarından/.

Diplomatik münasibətlər ilk dəfə yaradılarkən səfir ölkəyə gələnə kimi oraya texniki işçilər göndərilir, bina hazırlanır, öz səfirini göndərmək qərarına gələn hökumət qəbul edən tərəfdən əvvəlcədən razılıq (aqreman) alır. Xarici İşlər Nazirliyi arasında səfirin qəbul edilməsi üçün məktub yazılır və göndərilən səfirə ölkə başçısının e'timadnaməsi verilir. Səfirlik binası üzərində onun təmsil etdiyi dövlətin bayrağı asılır.

Aqreman sorgusuna səfirlik açılacaq ölkənin dövlətinin cavab verməməsi və gecikdirilməsi həmin şəxsi səfir kimi qəbul etmək istəməsinə dəlalət edir. Bu zaman gərək başqa adam müəyyənləşdirilsin. Səfiri qəbul etmək istəyəndə «persona qrata» (arzu edilən şəxs). Səfiri qəbul etmək istəməyəndə «persona non qrata» (arzu edilməyən şəxs) sözlər yazılır.

Dövlət başçısının e'timadnaməsi əsasında xarici dövlətin birində işləyən səfir, hökumətinin öz fərmanı ilə geri çağırılır və Səfir gedəndə apardığı e'timadnamə kimi geri çağırma sənədləri dövlət başçısı və xarici işlər naziri tərəfindən imzalanır və s.

Müəllimin diplomatiyaya dair verdiyi məlumatlar onların dünya görüşünün inkişaf etdirilməsi ictimai fəallıq tərbiyəsinin yüksəldilməsi işinə xidmət göstərməlidir. Müəllim qabarıq şəkildə göstərməlidir ki, diplomat olmaq üçün səylə oxumalı, milli adət-

ənənələri, tarixi gözəl bilməli, poeziyanı sevimli, milli qürur hissələri güclü olmalı. Ən başlıcası isə vətənpərvər şəxs olmalıdır.

Azərbaycan ərazisində b.e.ə. VII əsrin başlanğıcında Manna (b.e.ə. IX-VII əsrlərdə) hakimləri Skiflərlə Assuriyaya qarşı ittifaqa girməklə biz deyərdik ki, diplomatiyanın əsasını qoymuşlar (Bax. Azərbaycan ərazisində Qədim dövlətlər mövzusunda). Maraqlar iqtisadi, siyasi və şəxsi mənafe kəsb edir.

Həyat inkişaf etdikcə bir sıra məsələlər ortalığa çıxmışdır. Feodal dövlətlər öz hakimiyyətlərini möhkəmlətmək üçün xarici qüvvəni nəzərə aldığından məcbur olmuşlar ki, onunla əlaqə yaratsın (diplomatiya danışıqları aparmağın ilkin rüşeymləri tədricən diplomatik əlaqələrin yaranma prosesi ilə əvəz olunmuşdur).

Digər bir tərəfdən də Azərbaycanın iqtisadiyyatı, ölkədə olan xammallar da qonşu dövlətlərin marağını özünə cəlb etmişdir və yaxud öz quruluşunu, dövlətini saxlamaq xatirinə qonşu dövlətlər üçüncü dövlətə qarşı ittifaqa girməyə maraqlı göstərmişlər. Deməli, diplomatik əlaqələr nəticəsində hər iki tərəf həm iqtisadi, həm də siyasi sahə üzrə fayda görmüş olur. Bunun üçün ictimai fəallıq göstərməli, ictimai fəallığın fəaliyyət motivi üzrə hərəkət edilməlidir. Əgər buna əməl edilməsə göstərilən cəhdlər, bağlanmış müqavilələr əbəsdir (Yəni diplomatik yolla əldə edilmiş danışığa əsasən bağlanmış müqavilə öhdəliyini hər iki tərəf yerinə yetirsin). Məsələn, «Azərbaycanın bölüşdürülməsi» haqqında elmi təhlilə nəzər salanda görürük ki, 1813-cü il (12-24) oktyabrda İranla-Rusiya arasında Gülüstan müqaviləsinin bəzi maddələri yerinə yetirilməmişdir. Məsələn, bunun nəticəsi olaraq ikinci dəfə İran-Rusiya müharibəsi başlamış və 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsi ilə başa çatmışdır. Çox təəssüf ki, bu müqavilə Azərbaycanı iki yerə bölmüşdür.

Diplomatiya siyasi sayıqlıq, ictimai fəallıq tələb edir. Bunu nəzərə alaraq şagirdlərə hələ orta məktəb dərslərlərində verilmiş biliklərlə kifayətlənmək olmaz, onlara əlavə ədəbiyyatlar əsasında ətraflı biliklər verilməlidir.

Tarixçi alim, professor Y.Mahmudova istinadən deyə bilər ki, diplomatiyanın genişləndirilməsi və formalaşdırılması işi XV əsrin II yarısında Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Tarixi məxəzlərdən məlumdur ki, Ağqoyunlular xalqımızın təşəkkülündə mühüm rol oynamış oğuz tayfalarındandır. Bayraqlarında ağ qoç rəmzi olan bu böyük tayfa birliyi (Qaraqoyunlular da onlarla bir kökdəndir) hələ VI əsrin sonu VII əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda, başlıca olaraq Qafqaz dağları ilə Araz çayları arasındakı ərazidə, o cümlədən Qarabağda, Göyçə gölü (indiki Sevan) ətrafındakı torpaqlarda, Alagöz yaylaqlarında və s. yaşayırdılar (hazırda Ermənistan adlandırılan qədim Azərbaycan torpaqlarında ermənilər mədəniyyətsizlik edərək ağqoyunlu və qaraqoyunlulardan qalma qəbiristanlıqları, tarixi abidələri yerlə-yeksan etmişlər).

Ağqoyunluların ön dəstələri Azərbaycanın cənub rayonları, Şərqi Anadolu, Qərbi İran, Dəclə və Fərat vadiləri də daxil olmaqla çox geniş ərazidə yayılmışdı və VI əsrdən başlayaraq bu geniş coğrafi rayonun hərbi-siyasi tarixində fəal iştirak etmişlər. Ağqoyunlu dövlətinin diplomatiya tarixinə nəzər salanda aydın olur ki, Azərbaycan diplomatiyası bir mənalı və təsadüfi xarakterli deyil, əsil diplomatiyadır, müasir tələblərlə səslənir. Burada həm siyasi (hərbi qüvvələrdə nəzərdə tutulur), həm iqtisadi əlaqələrin qurulması uğrunda yeridilən siyasət yox, həyata keçirilən siyasət olmuşdur. Vətən sevgisi güc gələrək ictimai fəallığın fəaliyyət motivi üzrə hərəkət edilmişdir. Belə siyasəti-diplomatiyanı inkişaf etmiş dövlət, dövlətin şəxsiyyətli rəhbəri edə bilər. Belə şəxsiyyətlərdən biri XV əsrdə Azərbaycanın qüdrətli dövlət başçısı ağqoyunlu Uzun Həsən (1453-1478) olmuşdur. Uzun Həsənin dövründə feodal çəkişmələrinə son qoyulmuş iqtisadi dirçəliş baş vermiş, nizamlı qoşun yaradılmış, görkəmli mütəfəkkirlər, elm və sənət adamları sıraya cəlb edilmişdir (təkcə şəxsi kitabxanadan 58 alim çağırılmış, müasir sozla desək, «prezident» institutu yaradıbmış).

İqtisadi və siyasi inkişaf imkan vermişdir ki, Azərbaycan özünün xarici siyasətini inkişaf etdirdi. Azərbaycan xarici siyasət iqlimini müəyyənləşdirən dövlətlər sırasına daxil olmuşdur. Həm şərqdə, həm qərbdə dünyanın ən tanınmış dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. Diplomatiyanın coğrafiyası genişləndirilmişdir. Ağqoyunlularla bu zaman Venesiya respublikası, Böyük Moskva knyazlığı, Böyük Orda, Polşa, Macarıstan, Avstriya, Çexiya, Almaniya, Papalıq, Burqundiya, Neapol krallığı Rədos, Kipr, Qaraman əmrliyi aralıq dəniz sahillərində Misir, Hindistan və bir çox başqa

ölkələr arasında diplomatik əlaqələr yaradılmışdır. Xarici ölkələrdən isə burada daimi səfirliyi fəaliyyət göstərmişdir.

Uzun Həsənin qərb ölkələri ilə belə geniş əlaqə yaratmaqda əsas məqsədi Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrini, ilk növbədə ipək ticarətini sahmana salmaq, bunu Qara dənizə və Aralıq dənizinə çıxmaq yolu ilə əldə etmək və beləliklə Qərb ölkələri ilə birbaşa ticarət əlaqəsi yaratmaq idi. Digər tərəfdən, vətənin qorunması üçün öz ordusuna müasir silahlar almaq, Azərbaycanda topçuluq sənətini inkişaf etdirmək üçün Avropadan artilleriya mütəxəssisləri dəvət etmək idi.

Ağqoyunlu dövlətinin diplomatiyasında Uzun Həsənin anası Sara xatunun da böyük ictimai fəallığı üzə çıxmışdır. Sara xatun bütün Şərqdə yeganə diplomat qadın olmuşdur. (Uzun Həsənin ana nənəsi, yəni Sara xatunun anası Suriyanın xristian əsilzadələrindən birinin qızı olmuşdur. Uzun həsənin arvadı Genuyalı IV qızı Feodoranla Dəslinə xatun olmuşdur. Dəslinə xatundan doğulan qızı artanı – Aləmşahın bacısı oğlu Şeyx Heydərə vermişdir. Ondan da Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl doğulmuşdur).

Azərbaycan diplomatiyasının inkişafı Azərbaycan Səfəvilər dövləti dövründə də inkişaf edərək yeni-yeni şəxsiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Onların gözəl nümayəndələrindən biri I Şah İsmayıl idi (1502-1524). İsmayıl qısa vaxt ərzində İrani, Ərəb İraqını, Diyarbəkiri, Kiçik Asiyanın başqa vilayətlərini Özbəkistanı və s. yerləri fəth etmişdi. I Şah İsmayıl müstəqil diplomatik əlaqələr yeitmişdir (bax. Y.Mahmudov. Səfəvilər dövlətinin diplomatiyası, Kommunist qəz. 16 fevral 1991-ci il).

Tarixdə bir sıra diplomatik əlaqələr vardır ki, o, özünə və öz zamanəsinə görə lazım olub. Ardıcıl siyasət yeridilmədiyinə, Azərbaycan birliyi, onun mənafeyi uğrunda diplomatik əlaqənin zəifləməsi nəticə etibarlı ilə XVIII əsrdən Azərbaycanın feodal dövlətlərə parçalanmasına gətirib çıxartmışdır. Bu da Azərbaycanın yaxın və uzaq xarici dövlətlər yanında nüfuzdan düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Buna görədir ki, Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində (1813 və 1828-ci illərdə) Rusiya ilə İran arasında bölüşdürülmüşdür. Bununla da Azərbaycanın Müstəqilliyi və diplomatiyası iflasa uğramışdır.

1918-ci ildə Azərbaycanın şimal hissəsində Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldıqdan sonra diplomatik əlaqələr yarandı. Az bir vaxtda 20-yə yaxın dövlətlərlə diplomatik əlaqə yaradılmışdır. Bakıda ABŞ-ın, Belçikanın, Danimarkanın, İngiltərənin, İranın, İsveçin, İsveçrənin, İtaliyanın, Yunanstanın, Latviyanın, Gürcüstanın, Ermənistanın, Polşanın, Ukraynanın, Fransanın, Finlandiyanın diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyət göstərmişdir. (Bax. «Səhər» qəzeti 26 aprel 1990-ci il). Bunu biz şərti olaraq 2-ci mərhələ adlandırmaq bilərik.

1920-ci ilin aprelin 28-də Azərbaycanda Rusiya bolşeviklərinin təzyiqi nəticəsində yarım asılı Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası qurmaqla müstəqil diplomatik siyasət yeritmək arxa plana çəkildi. Formal olaraq xarici işlər nazirliyi yarandı. Bu Azərbaycan diplomatiyasının tarixinin passiv olan 3-cü mərhələsi başladı.

1991-ci ilin oktyabrından özünün müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasının diplomatiyasının 4-cü mərhələsi başlamışdır.

Artıq indi Azərbaycan dünya dövlətlərlə müstəqil diplomatik əlaqələr yaradır və bu əlaqələri inkişaf etdirir.

Bu gün 130-dan artıq dövlət tərəfindən tanınan və 80-dan çox xarici ölkə ilə diplomatik münasibətlər yaradan Azərbaycan beynəlxalq fəaliyyətin mühüm nöqtələrindən birinə çevrilmişdir. Artıq Azərbaycanda bir çox Qərbi Avropa ölkələrinin, Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Yaxın və Orta Şərq dövlətlərinin, Birləşmiş Millətlər təşkilatının diplomatik nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının Səfirlikləri Pakistanda, Türkiyədə, İranda, Almaniyada, Amerika Birləşmiş Ştatlarında, İngiltərədə, Fransada, Çində, Səudiyyə Ərəbistanında və digər dövlətlərdə təsis edilmişdir və bu iş davam edir.

1992-ci ilin martından Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tam hüquqlu üzvlüyünə qəbul edilmiş və BMT-də Azərbaycan nümayəndəliyi açılmışdır. Elə həmin ildən Respublika Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə (indi ATƏT adlanır), İslam konfransı təşkilatına, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına, Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankına, İslam İnkişaf Bankına, 1994-cü ilin yazında NATO-nun Sülh məramlı təşkilatına və bir sıra beynəlxalq təşkilatlara qəbul edilmişdir. 1991-

1992-ci illərə nisbətən 1993-cü ilin II yarısından, 1994-cü ildən bu əlaqələr daha yüksələn xətt üzrə inkişaf edir.

1988-ci ildən Azərbaycanın zorla «Qarabağ» məsələsi ilə əlaqədar olaraq münaqişəyə və sonra müharibəyə Ermənistan tərəfdən cəlb edilməsi bizim respublikanın bir sıra çətinliklər qarşısında qoymuşdur. Bu çətinliyində ən başlıcası Azərbaycanın müstəqil diplomatik əlaqələrinin olmaması idi. Bu zəruriyyətlə əlaqədar Azərbaycan diplomatiyası həm kövrək addımlarını atdı, həm də bu sahədə müəyyən işlər görməklə özünün kamilliyinə söy etdi. Müəllim şagirdlərə bu deyilənlərlə yanaşı Azərbaycan diplomatiyasının Qarabağ məsələsi ilə əlaqədar gördüyü işlərin qısa xronikasını və rərək göstərməlidir ki, diplomatik əlaqələr vasitəsilə Azərbaycan diplomatları Qarabağ torpaqlarının Azərbaycanın bölünməz hissəsi olmasının həllini, Ermənistandan 1988-ci ildə qovulmuş soydaşlarımızın vəziyyətini, 1991-93-cü illərdə Azərbaycanın işğal olunmuş Laçın, Kəlbəcər, Zəngilan, Qubadlı, Füzuli, Cəbrayıl, Ağdam, Şuşa və s. rayonların geri qaytarılmasını, Vətəndə qaçqın vəziyyətində olan bir milyondan artıq azərbaycanlıların yerləşdirilməsini, onlara humanitar yardımların verilməsini, cəbhədə atəşin kəsilməsini və sülh bağlanmasını və s. işlərlə əlaqədar olaraq dünya dövlətlərilə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun ATƏT, Minsk qruplarının işə cəlb edilməsinə çalışmışlar.

1994-cü ildə Azərbaycan diplomatiyası Azərbaycanın Prezidenti H.Əliyevin apardığı müstəqil xarici siyasəti nəticəsində daha da inkişaf edir, onun Fransaya, İngiltərəyə, Çinə, Rusiyaya, İrana Türkiyəyə, Səudiyyə Ərəbistanına, Misirə, Amerika Birləşmiş Ştatlarına və s. ölkələrə dövlət əhəmiyyətli səfərləri müstəqil Azərbaycan diplomatiyasının inkişafı deməkdir.

Bu diplomatik əlaqələr nəticəsində müstəqil Azərbaycanın ərazisinin bütövlüyü və toxunulmazlığı təsdiq edildi, müsəlman dünyasında nüfuzu artdı. Bütün bunların nəticəsində Qarabağ müharibəsinin dayandırılmasına zəmin yarandı, iqtisadiyyatın inkişafı üçün bir sıra müqavilələr, kontraktlar bağlandı və s.

Müəllim Azərbaycanın müstəqil diplomatiyasının yeridilməsini və onun əhəmiyyətini göstərərək xüsusi vurğulamalıdır ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin e'lan edilməsindən bəri Azərbaycanla iri Qərbi dövlətləri arasında Xəzər dənizində neft yataqlarının birgə

işlənməsi barədə üç ildən artıq davam edən danışıqların nəticəsi əsasında 1994-cü ilin sentyabr ayının 20-də Bakı şəhərində təntənəli şəraitdə 30 illik müqavilə bağlanmışdır. Bu müqavilə əsasən iqtisadiyyatımızın yüksəldilməsi üçün (34 milyard dollar gəlir nəzərdə tutulur) nəzərdə tutulsa da bunun siyasi əhəmiyyəti vardır.

«Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə işlənməsi haqqında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunu barəsində» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 sentyabr 1994-ci il tarixli fərmanında göstərilmişdir: «Əldə edilən mənfəət Azərbaycan iqtisadiyyatının bir çox sahələrində yüksək texnologiyalara keçilməsini təmin edəcək, o cümlədən infrastrukturunun yeniləşdirilməsinə imkan verəcəkdir. İri neft şirkətlərinin Azərbaycan Respublikasında uğurlu işi xaricdə dövlətimizə etimadı möhkəmləndirəcək və şübhəsiz ki, yeni xarici investisiyaların cəlb edilməsinə zəmin yaradacaqdır» (bax. «Azərbaycan» qəz. 20.09.1994). Nəticə e'tibarı ilə Azərbaycan diplomatiyasının belə nailiyyətlər qazanması müstəqilliyimizin bariz nümunəsidir.

Müqavilənin bağlanması mərasimində Respublika Prezidenti böyük iftixarla göstərdi ki, ... «Neft müqaviləsinin Bakıda imzalanması müstəqilliyimizi bir daha sübut edir» (Azərb. Qəz. 22.09.84).

Ümumiyyətlə, tarix, xüsusilə Azərbaycan tarixi dərslərində diplomatiyanın, diplomatların fəaliyyətinin öyrənilməsi və bu sahə üzrə məsələlərin təhlili şagirdlərin ictimai fəallığı üçün ən yaxşı vasitədir. Bu məsələ müəllimlərin həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

§ 10. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT RƏMZ- LƏRİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN MƏNBƏYİDİR

Azərbaycan qədim tarixə malik bir ölkədir. Azərbaycanda qədim və orta əsrlərdə bir-birini əvəz edən irili-xırdalı dövlətlər yaranmışdır. Hər bir dövlətin özünü tanıتماğa nişanları – müasir sözlə desək, dövlət rəmzləri olmuşdur. XIX əsrdə Azərbaycanın parçalanması ilə dövlətçiliyimizə çox böyük zərbə vurulmuşdur. Eləcə də, (dövlət rəmzlərimizə) XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda müstəqil dövlətin yaranması ilə (AXC) dövlət rəmzlərimiz də yarandı. Bu rəmzlər dövlətin, dövlət adamlarının və ümumilikdə xalqın fəxri, qürur hissi hesab edilir. Təsədüfi deyildir ki, bu dövlət rəmzlərinin biri olan bayraq respublikamızın inzibati binalarında, orduda, sərhəddə qaldırılır. Milli pulların üzərində dövlət nişanları həkk olunur. Xarici ölkələrdən gələn dövlət nümayəndə heyəti şərəfinə və ölkəmizdən xaricə gedən dövlət nümayəndə heyətinin qarşılınması şərəfinə dövlət bayraqları qaldırılır, dövlət himnləri çalınır. Belə bir mərasim böyük idman yarışları zamanında da həyata keçirilir.

Biz XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə bağlı dövlət rəmzləri- bayraq, gerb və himn haqqında, onun tarixi haqqında mənbələrə, rəsmi sənədlərə əsasən danışmaq istərdik.

Əsaslı hələ-1904-1905-ci illərdə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Əlibəy Hüseynzadə (1864-1941) tərəfindən «Türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq» şəklində irəli sürülən və 1912-ci ildə İstanbulda keçirilən konfransda görkəmli türk alimi Ziya Köyalp (1876-1924) tərəfindən «Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək» doktrinası halına salınan bu şüar XX əsrin əvvəllərində türk aləminin hər tərəfində geniş yayılmışdır.

1902-ci ildə Müsəlman Gənclər Təşkilatının əsasın qoyan, 1904-cü ildən müsəlman sosial-demokratik təşkilatı «Hümmət» və 1913-cü ildən «Müsəlman demokratik», «Müsəvat» partiyasının rəhbəri (1911-cü ildə oktyabrda «Müsəvat» partiyası yaradılıb və M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə partiyanın lideri olub) vəzifəsində çalışmış M.Ə.Rəsulzadə (1884-1955) 1915-ci ildə yazırdı: «Sağlam mətin və oynaq məfkurəli bir millət vücuduna çalışmaq istərsək ki

zaman bunu iqtiza ediyor- mütləq üç əsasa sarılmalıyıq:» «Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək» işdə millətimizin həyatı – ictimaiyyəsinin islah üçün üzərinə dayanacaq. («Açıq söz» qəz. 2 avqust 1915-ci).

1918-ci ilin may ayının 28-də öz müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Cümhuriyyəti özünün bayrağını məhz bu əsasda qurdu.

Bayraqda göy rəng türkcülüyü, qırmızı müasirliyi və yaşıl isə islam ideologiyasını ifadə edir. Lakin islam dini meydana gəlməzdən qabaq əski türkdilli xalqlarda bu rənglərin başqa mə'nası olmuş və müqəddəs sayılmışdır. (bax. M.Seyidov. «Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları». B.1985-ci il)

XX əsrin əvvəllərində türk ədəbi dilinin yaradılması, ərəb, fars sözlərindən təmizlənməsi məqsədi güdülmüşdür.

Bu da bu xalqların dil cəhətdən yaxınlaşması demək idi.

Bayraqda türkləşmək ideyasının göy rənglə ifadə edilməsi orta əsrlərdə islam dinində olan türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərdə saysız- hesabsız qədim abidələrlə əlaqədardır. Həmin abidələrdə göy başqa rənglərə nisbətən üstünlük təşkil edir və onların əzəmətli görünməsinə təkan verir. Bu baxımdan türkləşmək ideyasının göy rənglə ifadə edilməsi simvolik məna daşıyır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, XX yüzilin əvvəllərində «türkcülük» təbliği naminə İstanbulda nəşr olunan bəzi mətbuat səhifələrində belə bir uydurma da özünə geniş yer tapmışdır ki, guya türklərin damarlarında axan qan göy rəngdədir.

İslam ideologiyası milli hərəkətinin bayrağının yaşıl rəngli olmasının Əlibəy Hüseynzadə özünün «Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar» adlı məqaləsində açıq izahını vermişdir. («Füyuzat» jurnalı, 8 dekabr 1906-cı il, №5).

Məlumdur ki, hələ XVIII yüzilin axırlarında baş vermiş Fransa burjua inqilabından sonra kapitalizmin sürətli inkişafı dövrünə qədəm qoymuş Avropa ölkələri böyük sıçrayışla çox irəli getməyə başlamışlar. Həmin dövrdə isə Şərqi ölkələri geri qalmış, feodal münasibətlərinin hələ də hökm sürdüyü dövlətlər idi. Aydındır ki, kapitalizmin inkişaf mərhələsinə keçən Avropa dövlətlərində proletariat meydana gəlmişdir. Kapitalizm quruluşuna qarşı proletariatin apardığı mübarizə nəticəsində tökülən qanlar və saysız- hesabsız tə'llər zamanı qaldırılan bayraqlar Avropa dövlətləri üçün

əlamətdar bir hadisə idi. Həmin dövrlərdə demək olar ki, qırmızı rəng Avropanın simvoluna çevrilmişdir. Buna görə də bayraqda avropalaşmanın və yaxud da müasirləşmənin rəmzi olaraq qırmızı rənglə göstərilməsi bu baxımdan nəzərə alınmışdır. Qırmızı rəng Azərbaycan tarixində qəhrəmanlıq rəmzi kimi göstərilir. Azadlıq uğrunda Məzdək hərəkatı hələ V əsrdə başlamışdır. V əsrdə İran Sasanilərinin istismarına qarşı 450-ci ildə Qazax rayonundakı Xalxal üsyanı qan tökülməsilə yadda qalır. Sonrakı əsrlərdə şüurlü mübarizələr nəticəsində vətən övladları vətənpərvərlik nümunəsi göstərərək qan axıtmışlar. Qana boyanmış köynəklərini rəmzi bayraq edib xarici işğalçılara qarşı xalqı mübarizəyə çağıraraq azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizə aparmışlar. Bunun bariz nümunəsini Ərəb xilafətinə qarşı Babəkin başçılığı ilə xalq hərəkatını, Babilər üsyanını, Ş.M.Xiyabani, Səttərxan, 1988-ci il Bakı meydan hərəkatını və s. göstərmək olar.

Bayraqda qırmızı rəngin üzərində tən ortada aypara və səkkiz guşəli ulduzun təsviri verilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, müxtəlif guşəli ulduzların təsvirlərinin izləri dünya sivilizasiyasının ən qədim məskəni hesab olunan Məsoptamiya ilə əlaqədardır. Həmin ulduz təsvirlərinin yaranması astronomiya elmi ilə bağlı olmuşdur. Sonralar həmin təsvirlər dekorativ-ornament sənətinə keçərək həmin ərazidən Yaxın Şərqi başqa xalqlarına da yayılmışdır. Beşguşəli ulduz təsvirinin müqəddəs rəmzi şəkil alması xristianlıq dininin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Altıguşəli ulduz təsvirinin müqəddəsləşməsi isə iudaizm dini ilə bağlıdır. VII yüzildə islam dini meydana gələrək altıguşəli ulduz təsvirini daha da müqəddəsləşdirmişdir. Orta əsr Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələrində olan qəbir başdaşlarında altıguşəli ulduzun təsviri cənnət sferasının rəmzi kimi yayılaraq, geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Orta yüzilliklərdə Azərbaycan məmarlığında da altıguşəli ulduzun təsviri geniş yayılmışdır. Sonralar islam dinində müxtəlif təriqətlərin ortaya çıxması ilə əlaqədar olaraq yeddi, səkkiz və doqquzguşəli ulduzların təsvirləri meydana gəlmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üç rəngli bayraqında səkkizguşəli ulduzun təsviri ana vətənimiz odlar yurdunun bütün bəşəriyyətdə cənnətin məskəni olduğunun bir rəmzi kimi öz simvolunu tapmışdır.

AXC mövcud olduğu vaxtdan özünün üç rəngli bayraqını təsdiq etsə də lakin Dövlət himni və Dövlət Gerbi Layihə şəklində (1920-ci ilin may ayında təsdiq olunacaqdı) digər arzular kimi yarımçıq qaldı. Lakin 1991-ci ildə Azərbaycanda müstəqilliyin bərpa-sı nəticəsində müstəqil Azərbaycan dövlətinin rəmzləri təsdiq edildi və 12 noyabr 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının təsdiq olunmuş Konstitusiyasında (23-cü və 75-ci maddələrdə) öz dolğun əksini tapdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk bayrağı 1918-ci ilin iyunun 24-də Gəncədə fəaliyyət göstərən Fətəlixan Xoyskinin rəhbəri olduğu Müvəqqəti Milli hökumətin qərarı ilə qəbul edilib. (Onu da deyək ki, bu dövrdə həm də hərbi vəziyyət elan edilib (19 iyun), Azərbaycan Milli ordusu yaradılıb (26 iyun), Azərbaycan dili dövlət dili elan edilib (27 iyun) və s.). Lakin ilk dəfə qəbul edilən müstəqil dövlət bayrağı qırmızı rəngli olmaqla üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri vardı.

1918-ci ilin sentyabrın 18-də Bakıya köçən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlət quruculuğuna başlayır.

Nazirlər Şurası 1918-ci il noyabrın 9-da F.Xoyskinin məruzəsi əsasında Azərbaycanın yeni üçrəngli mavi, qırmızı, yaşıl zolaqlardan ibarət və üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan dövlət bayrağının təsdiqi barədə qərar qəbul edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan 70 il sonra 17 noyabr 1990-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali məclisində Heydər Əliyevin məsləhəti və sədrliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı Naxçıvanın Dövlət bayrağı kimi qəbul edilir və həmin bayrağın Azərbaycan respublikası üçün də qəbul edilmə tələbi irəli sürülür.

Bu qərarın işığında 1990-cı ilin noyabrın 29-da «Azərbaycan SSR-in adının və dövlət bayrağının dəyişdirilməsi haqqında» Azərbaycan SSR Prezidenti fərman verir və 1991-ci ilin fevralın 5-də Azərbaycan respublikası Ali Soveti «Azərbaycan SSR-in adının və dövlət bayrağının dəyişdirilməsi haqqında» qərar qəbul edir. Az müddətdən sonra, yəni 1991-ci il oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı» ilə Azərbaycan Respublikası özünün dövlət müstəqilliyini elan etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı üçrəngli zolaq üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsvirindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağından istifadə müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının (12 noyabr 1995-ci il) 23-cü və 75-ci maddələri «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı haqqında Əsasnamə» əsasında tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağının rəngli və sxematik təsviri adı çəkilən Qanun və Əsasnamə ilə təsdiq edilmişdir. Əsasnaməyə görə, «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı eni bərabər olan rəngli üç üfüqi zolaqdan ibarət düzbucaqlı parça şəklindədir: üst zolaq mavi rəngdə, orta zolaq qırmızı rəngdə, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir. Bayrağın hər iki üzündə, qırmızı zolağın ortasında ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri vardır. Bayrağın eninin uzununa nisbəti 1:2-dir». (2-ci maddə).

Əsasnamədə daha sonra aypara və səkkizguşəli ulduzun sxematik təsviri ölçüləri bu cür göstərilir: «Ayparanın və səkkizguşəli ulduzun təsvirləri tərəfinin nisbəti 3:4 olan düzbucaqlının içərisində yerləşir; düzbucaqlının diaqonalı bayrağın eninin 1/2-nə bərabərdir. Ayparanın təsviri konsentrik (eyni mərkəzli) olmayan iki dairənin hissələri şəklindədir; böyük dairənin diametri xarici düzbucaqlının eninə, kiçik dairənin diametri isə bayrağın eninin 1/4-ə bərabərdir. Kiçik dairənin mərkəzi bayrağın hündəsi mərkəzindən sol tərəfdə, bayrağın eninin 1/60-ə bərabər olan məsafədə yerləşir. Səkkizguşəli ulduzun təsviri ayparadan sağda yerləşir, ulduzun xarici dairəsinin diametri bayrağın eninin 1/6-ni, daxili dairəsinin diametri isə 1/12-ni təşkil edir». (2-ci maddə)

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı mövcud qanunvericilik aktlarına görə aşağıdakı yerlərdə qaldırılır:

*Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali məclisinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin, rayon (şəhər) icra hakimiyyəti orqanlarının yerləşdiyi binaların üzərində- daim:

*Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi sədrinin,

Ali Məhkəmə və İqtisad Məhkəməsi sədrinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Baş nazirinin, respublika nazirlərini komitə sədrlərinin, məhkəmə və prokurorluq orqanları rəhbərlərinin, rayon (şəhər) icra hakimiyyəti başçıların və bu qəbildən olan idarəetmə və seçkili orqanların rəhbərlərinin xidməti iş otağında – daim:

*yerli seçkili orqanların yerləşdiyi binaların üzərində, sessiyalar dövründə:

*dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların, müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların binaları, habelə yaşayış evlərin üzərində - yanvarın 1-də, martın 8-də, martın 21-22-də, mayın 9 -da və 28-də, iyunun 15-də iyunun 26-da, oktyabrın 18- də, noyabrın 12-də noyabrın 17-də, dekabrın 31-də, müxtəlif tarixlərə düşən Ramazan və Qurban bayramlarında:

*rəsmi şəxs sifəti ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclis sədrinin, və ya digər rəsmi (vəkil edilmiş) şəxslərin mindikləri hava gəmilərində (Dövlət bayrağının gəmidə təsirləri), dəniz gəmilərində, daxili su yollarında üzən gəmilərdə və başqa nəqliyyat vasitələrində göstərilən şəxslərin razılığı ilə;

*Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı dövlət orqanlarının, ictimai və dini orqanların, müəssisələrin, o cümlədən bütün tədris – tərbiyə müəssisələrinin, idarələrin və təşkilatların keçirdikləri mərasimlər zamanı, digər təntənəli və bayram tədbirləri zamanı da qaldırıla bilər:

*Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki diplomatik və ticarət nümayəndəliklərinin, konsulluq idarələrinin, Azərbaycanın təmsil olduğu beynəlxalq təşkilatların yerləşdiyi binalar üzərində Dövlət Bayrağı qaldırılır:

*Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərində dövlət bayrağı qaldırılır-daim:

*Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq sulara üzən gəmiləri üzərində –daim:

1993-cü il yanvarın 19-da «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu» qəbul edilmişdir. Bu Konstitusiyaya Qanunu ilə rəngli və ağ-qara təsvirli gerb Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi kimi təsdiq olunmuşdur.

Dövlət Gerbindən istifadə qaydaları isə «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikasının 23 fevral 1993-cü il tarixli, 516 sayılı Qanunu ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi haqqında Əsasnamə» ilə tənzimlənir. «Əsasnamə»də Dövlət gerbinin rəngli təsviri haqqında deyilir:

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi palıd budaqlarından və sünbüllərdən ibarət qövsün üzərində yerləşən Şərq qalxanının təsvirindən ibarətdir. Qalxanın üstündə Azərbaycan Respublikası Dövlət Bayrağının rəngləri fonunda səkkizguşəli ulduz, ulduzun mərkəzində alov təsviri vardır.

«Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbinin rəngli təsvirində ulduz ağ, alov qırmızı, palıd budaqları yaşıl, sünbüllər sarı rəngdədir. Qalxanın və ulduzun sağaqları, habelə qalxanın qiymətləri və palıd qozaları qızıldır» (2-ci maddə).

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbində QALXAN – azərbaycanlıların Şərq xalqlarından biri, Azərbaycanın isə Şərq dövləti kimi özünü müdafiə qüvvələrinə malik olduğunu, qalxanın üzərindəki dairəvi ÜÇRƏNG – milli bayrağımızdakı simvolları (türklük, müasirlik, islamlıq), SƏKKİZGUŞƏLİ ULDUZ ədəbiyyat rəmzi olan Günəşi, ALOV – «Odlar yurdu»nu – Azərbaycanı, PALID BUDAQLARI – milli hərbi qüdrətimizi, SÜNBÜL – Vətənimizin bolluğunu, bərəkətliyini, çörəyə olan müqəddəs münasibətini, GÜNƏŞİN AĞ RƏNGDƏ verilməsi isə Azərbaycan dövlətinin sülhsevərliyini, xalqımızın sülh, barış, əmin-amanlıq tərəfdarı olduğunu bildirməyə xidmət edir.

Qalxandakı 8 düymə isə Günəşin səkkiz şüasına müvafiq olaraq verilmişdir və xüsusi funksiya daşımır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbinin QABARIQ TƏSVİRİ aşağıdakı yerlərə vurulur:

*Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iqamətgahına və xidmət otağına;

*Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin binasına, iclas salonuna və Baş nazirin xidməti kabinetinə;

*Azərbaycan Respublikası Parlamentinin binasına, iclas salonuna və Parlament sədrinin xidmət otağına;

*Azərbaycan Respublikasının bütün məhkəmələrinin, hərbi tribunalların binalarına, məhkəmə iclaslarının salonlarına, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi, Ali Məhkəməsi və Ali İqtisad Məhkəməsi sədrlərinin xidməti kabinetlərinə;

*yerli nümayəndəli dövlət orqanlarının binalarına və iclas salonlarına;

*Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda dövlət orqanlarının binalarına;

*Azərbaycan Respublikasının diplomatik və ticarət nümayəndəliklərinin, konsulluq binalarına.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbinin təsvirindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

*Azərbaycan Respublikası Dövlət möhüründə, bütün dövlət orqanlarının möhürlərində;

Azərbaycan Respublikası Qanunlarının, Parlamentin qərarlarının, Prezidentin fərman və sərəncamlarının blanklarında;

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti Aparatının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin, Ali Məhkəmənin, Ali İqtisad Məhkəməsinin, yerli icra və seçkili dövlət orqanlarının, məhkəmə və prokurorluq orqanlarının, bütün digər dövlət təşkilatlarının sənədlərinin blanklarında (binaların lövhələrində);

*Azərbaycan Respublikası Milli Bankının biletlərində və metal pul vahidlərində, Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlarında, dövlət istiqraz və rəqəllərində və lotoreya biletlərində;

*Azərbaycan Respublikası vətəndaşının pasportunda; Azərbaycan Respublikası vətəndaşına verilən diplomatik və başqa xarici pasportlarda;

*Azərbaycan Respublikası Parlamentin rəsmi nəşrlərində;

*Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən edilmiş hallarda dövlət sərəhad nişanlarında;

*Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Gerbinin təsvirinin mütləq vurulmalı olduğu başqa halda nəzərdə tutula bilər;

*bu göstərilən hallardan başqa, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbinin təsvirindən istifadə hüququ Azərbaycan Respublikasının Parlamenti tərəfindən verilə bilər və s.

Əsasnaməyə görə, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbinin təsviri olan möhürləri və sənəd blanklarının hazırlanması, istifadə olunması, saxlanması və məhv edilməsi qaydası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir (7-ci maddə).

Nəhayət, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gerbinin verilən təsviri ölçüsündən asılı olmayaraq həmişə dəqiq surətdə «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi haqqında Əsasnamə»yə əlavə edilən rəngli və ya ağ-qara təsvirə uyğun gəlməlidir (8-ci maddə).

1992-ci il mayın 27-də «Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında» «Azərbaycan Respublikasının Qanunu» qəbul edilmişdir. Həmin qanunla musiqisi Üzeyir Hacıbəyovun, mətni Əhməd Cavadın olan «Azərbaycan marşı» Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni kimi təsdiq olunmuşdur.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəyovun,
Sözləri Əhməd Cavadındır.*

*Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadirik!*

*Üçrəngli bayrağınla mənə 'sud yaşa!
Mınlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!*

*Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət,
Sinəmdə tutmuş məkan!*

*Namusunu hiş etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə,
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan*

«Azərbaycan Respublikası Dövlət himni haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Dövlət himninin yuxarıda verilən mətni ilə yanaşı, himnimizin bəstəkar Aydın Əzimov tərəfindən aranjeman edilmiş musiqi mətni (klaviri) də təsdiq edildi. Azərbaycan Respublikası Dövlət himnindən istifadə qaydaları 2 mart 1993-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikası Dövlət himni haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikası Dövlət himni haqqında Əsasnamə» ilə tənzimlənir. Adı çəkilən Konstitusiyaya Qanunları və Əsasnamə ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət himni Azərbaycan dövlətinin, onun müstəqilliyinin və birliyinin müqəddəs rəmzi, Dövlət himninə dərin ehtiram bəsləmək isə onun hər bir vətəndaşının vətənpərvərlik borcu kimi təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət himni aşağıdakı hallarda və göstərilən qaydalara uyğun ifa olunur:

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Milli Məclisin (Parlamentin) iclaslarına gələndə zaman;

*Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sessiyaları başlandı və qurtaranda;

*dövlət bayramlarına həsr olunmuş təntənəli yığıncaqların və iclasların açılışı və bağlanması zamanı;

*hər gün Azərbaycan Respublikası milli televiziya və radio verilişlərinin əvvəlində və axırında;

*Azərbaycan xalqının və dövlətinin həyatında çox mühüm tarixi hadisələr münasibətilə, Azərbaycan görkəmli siyasi, dövlət, hərbi xadimlərinin, milli qəhrəmanlarının, elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin şərəfinə abidələrin və lövhələrin açılışı zamanı;

*dövlət və ictimai orqanlar, müəssisələr, idarələr və təşkilatlar tərəfindən keçirilən mərasimlər və digər təntənəli tədbirlər zamanı Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağı qaldırılarkən;

*Azərbaycan Respublikasına rəsmi görüşə gələn xarici ölkələrin dövlət və hökumət başçıları qarşılarkən və yola salınarkən müvafiq ölkənin Dövlət himni ifa olunduqdan sonra;

*Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində Azərbaycan Respublikası Dövlət himni hökmən ifa olunduğu başqa hallar da nəzərdə tutula bilər;

* Azərbaycan Respublikası Dövlət himni orkestr, xor, orkestr xor tərəfindən, yaxud başqa vokal üsulla və alətlər vasitəsilə ifa olunur. Bunun üçün səsyzama vasitələrindən də istifadə edilə bilər;

*bütün hallarda Azərbaycan Respublikası Dövlət himni tam ifa olunur;

*Azərbaycan Respublikası Dövlət himni «Azərbaycan Respublikası Dövlət himni haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il 27 may tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş mətnə və musiqi redaksiyasına tam müvafiq surətdə ifa olunmalıdır;

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Himni ifa olunarkən oradakılar himni ayaq üstə dinləməli və ya oxumalıdırlar;

*hərbi hissələrdə, hərbi gəmilərdə, daxili işlər və milli təhlükəsizlik orqanlarında Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin ifa olunması, habelə himn ifa edilərkən hərbi qulluqçuların, daxili işlər və milli təhlükəsizlik orqanlarının sırası və rəis heyətinə aid şəxslərin əsgəri rəsmi-tə'zim etməsi hərbi nizamnamələrlə və Azərbaycan Respublikasının müdafiə naziri, daxili işlər naziri və milli təhlükəsizlik naziri tərəfindən müəyyən edilən qaydalarla tənzimlənir;

* Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin musiqisi və mətni «Əlifba» kitabının birinci səhifəsində (eləcə də digər dərsliklərdə) dərc olunur.

*ümumtəhsil məktəblərində, texniki peşə ixtisas məktəblərində, ali məktəblərdə və başqa tədris müəssisələrində yeni dərs ilinin birinci dərsi Azərbaycan Respublikasının Dövlət himninin öyrənilməsinə və ifasına həsr edilir;

*respublika və beynəlxalq idman yarışları keçirilərkən Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin ifa olunması qaydası respublika və beynəlxalq idman təşkilatının mövcud praktikası nəzərə alınmaqla müəyyən edilir;

*respublika idarələri və təşkilatları xarici dövlətlərin ərazisində təntənəli tədbirlər keçirərkən Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin müəyyən etdiyi qaydalar müvafiq surətdə, onların olduqları ölkənin praktikası və yerli adətləri nəzərə alınmaqla ifa edilir;

* Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin daxili işlər və milli təhlükəsizlik orqanlarında, tədris müəssisələrində, idman yarışları zamanı, habelə Azərbaycan Respublikasının idarələri və təşkilatları tərəfindən xarici dövlətlərin ərazisində tədbirlər keçirilərkən ifa olunması qaydaları bu əsasnamənin tələblərini əsas götürməklə müəyyən edilir;

*bu Əsasnamənin dəqiq yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək dövlət orqanlarının, müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai qurumların rəhbərlərinə həvalə olunur və s.

Məlumat üçün bildirik ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi özünün 7 mart 2000-ci il tarixli iclasında «Azərbaycan Respublikası Dövlət himni haqqında Əsasnaməyə əlavələr edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Qanununun layihəsini müzakirə edərək mövcud Əsasnaməyə himnin mütləq ifa edilməli olduğu iki əlavə qaydanı (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Milli Məclisin iclasına gəldiyi zaman eləcə də Milli Məclisin sessiyaları başlandı və qurtaranda himnin ifa olunması) da təsdiq etmişdir. (Bax. «Azərbaycan» qəzeti, 8 mart 2000, N 54).

Azərbaycanın dövlət rəmzləri xalqımızın vətənpərvərlik tərbiyəsinin mənbəyini təşkil etməklə dövlət əhəmiyyətli işdir. Bunu nəzərə alaraq respublika prezidenti cənab H.Əliyev 1998-ci ilin martın 13-də «Azərbaycan respublikasının dövlət atributlarının təbliği işinin gücləndirilməsi» haqqında xüsusi sərəncam vermişdir.

Sərəncamda göstərilmişdir: Azərbaycan respublikasının bayrağı, gerbi və himni Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini təcəssüm etdirən müqəddəs rəmzlərdir.

Vətəndaşlarımıza, xüsusən gənclərimizə dövlət atributlarına dərin ehtiram hislərinin aşılınması cəmiyyətdə vətənpərvərlik ruhunun möhkəmləndirilməsi işinə bilavasitə xidmət edir. Dövlət atributlarının mahiyyətinin və əhəmiyyətinin əhali arasında geniş təbliğ olunması, gənc nəslin Azərbaycanın bayrağına, gerbinə və himninə hörmət ruhunda tərbiyə edilməsi vətəndaş cəmiyyətinin yaranmasının mühüm amillərindən biridir...¹

§11. MİLLİ BAYRAMLAR, TARİXİ GÜNLƏR VƏ ONLARIN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNDƏ ƏHƏMIYYƏTİ

İnsanın formalaşmasında tərbiyə işi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bütün dövrlərdə bu iş müxtəlif üsul və vasitələrlə həyata keçirilmişdir və hazırda da iş davam edir.

Milli bayramlar, yoxsa tarixi günlər daha çox qədim tarixə malik olduğunu söyləmək fikrində olmasaq da, onların tarixini yada salmaq, əhəmiyyətini söyləmək istəyirik. Bunlar vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılınmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Xalqımızın əsrlərdən biri məişətinə daxil olmuş Qurban, Orucluq, Novruz və s. bayramları vardır. Açıqını deyək ki, bu bayramların icrası keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan müsəlman respublikalarında dini pərdə altında olduğundan keçirilmirdi. Hətta 1929-cu ilin aprelində SSRİ hökuməti «Allahsızlar cəmiyyəti» yaradılması haqqında qərar vermişdi. Nəticədə dinə (xüsusən islam dininə) və o cümlədən yerli xalqların milli adət-ənənələrinə qarşı mübarizə aparılmışdır.

1935-1937-ci illərdə iş o yerə gəlib çatmışdı ki, hətta ərəb əlifbasını bilən adamlar tə'qib edilmiş, ərəb və əski əlifba ilə olan zəngin və qiymətli xəzinəmiz olan kitablar yandırılmışdır.

Açıqını deyək ki, xurafatla islam qarışdırılmışdı. Baxmayaraq o dövrdə vicdan azadlığı haqqında SSRİ Konstitusiyasında xüsusi maddə var idi.

Lakin 1985-ci ildən sonra keçmiş Sovet imperiyasında demokratiya və aşkarlıqdan sonra imkan yarandı ki, xalqımızın ənənəvi dəyərləri olan bir sıra adətlərimizi, milli bayramlarımızı, bir sıra dini vərdisləri (namaz qılmağı, məscidə gedib ibadət etməyi, oruc tutmağı) yaddaş süzgecimizdən keçirək.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması və müstəqil dövlətlərin yaranması ilə əlaqədar həqiqi vicdan azadlığı yarandı. 1991-ci ildən öz müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasında xalqın tarixində böyük əhəmiyyət kəsb etmiş milli bayramların qeyd edilməsi dövlət tərəfindən rəsmiləşdirildi. İndi artıq respublikamızda milli bayramlar və eyni zamanda respublikamızın həyatında böyük əhəmiyyəti olan tarixi günlər rəsmi qeyd edilir və bəzi bayram günləri qeyri iş günüdür. Bu da bizə imkan veribdir ki, indi uşaqla-

¹ Bax. «Azərbaycan Müəllimi» qəz. 18-22 oktyabr 1991-ci il.

ra onların tərbiyə fəaliyyətlərinin formalaşmasında böyük rol oynayan milli və tarixi bayramlar, xüsusən dini bayramlar haqqında bilgi verək.

Çox təssüflər olsun ki, dini pərdə altında qanuna zidd hərəkətlərin baş verməsi, dövlət əleyhinə xarici qüvvələrin pozucu siyasətlərinin həyata keçirilməsi halları da baş verməlidir. Buna yol vermək olmaz.

Doğrudur, bizdə dövlət dindən, məktəb məsçiddən, kilsədən ayrılır. Məktəblərimizdə dünyəvi elmlərin əsası öyrədilir. Ancaq söhbət insan tərbiyəsindən, şəxsiyyətin formalaşmasından gedirsə, onda uşaqlara, xüsusilə də tələbələrə bizi əhatə edən müsbət əhəmiyyətli sahələri də öyrətmək lazım gəlir. Kimin hansı dinə inanması öz işidir.

QURBAN BAYRAMI

Qurban bayramı müsəlmanların ən əsas bayramıdır. Ərəbcə eydüləzha adlanır. Qurbanlıq heyvanın kəsildiyi bayramdır. Ərəblər ona həmçinin eydülkəbir, yə'ni Böyük bayram deyirlər. Farsdilli xalqlarda adı eyde- qurbandır. Pakistan, Banqladeş və Hindistan müsəlmanları onu bəkr-eyd adlandırırlar. Keçmiş SSRİ-nin müsəlman respublikalarında bu bayram türkcə olan adı ilə yə'ni Qurban bayramı kimi daha çox mə'lumdur. Ramazan ayında 30 günlük oruculuq qurtarandan 70 gün sonra zilhicə ayının 10-da başlanır və üç -dörd gün davam edir. Qurban bayramı hər il Məkkəyə ziyarət mərasiminin başa çatdığı vaxta düşür. Bu bayram patriarx Avraamın öz oğlu İsaakı Allaha qurban kəsmək istəməsi haqqında Bibliyadakı mə'lum süjetlə (bax: Bibliya, «Varlıq» kitabı, XXI və XXII fəsillər) yozulur. Lakin Bibliyadakı İsaak islamıyyətdə İsmayıl kimi tanınır və müsəlmanların təsəvvürlərinə görə o, İbrahimin (Bibliyada Avraamın) böyük oğlu, İsaak isə ikinci oğludur.

İslama görə belə nəql edirlər ki, İbrahimin birinci arvadı Saranın uşağı olmurdu və İbrahim də onun razılığı ilə misirli qızı qulluqçu Həcərlə (Bibliya adı Aqvrdr) evlənir. Lakin arvadlar yola getmirdilər. İxtilafı həddən artıq kəskinləşəndən sonra İbrahim Saranın təkidi ilə Həcəri evdən Məkkə ilə Qüds arasındakı səhraya qovur (bax; «Varlıq», XVI fəsilə). Lakin islama görə Həcər oğlu

İsmayıl birlikdə Məkkəyə gətirilir. Burada susuzluq ona da, körpəsinə də əziyyət verirdi. Həcər uşağı pal-paltara bükərək su axtarmağa yollanır. Qəflətən o, Səfa və Mərva təpələri arasından bir səs eşdir: «Su burdadır». Həcər bu sözü eşidib əvvəlcə Səfa təpəsinə doğru gedir, lakin su görmür. Sonra Mərva təpəsinə doğru qaçır, lakin burada da su tapmır. O, iki təpə arasında yeddi dəfə o tərəf bu tərəfə getsə də, istədiyinə nail olmur. Nəhayət, ümüdsizlik içərisində fəryad qoparır: «İstəmi'ileyyə, ya ilahi!», Yə'ni «İlahi, eşit məni, ilahi» İsmayıl (Bibliyada İzmail) adı da ərəb dilindəki bu sözlərin ixtisarından yaranmışdır. İsmayılın ağladığını eşidib geri qayıdan Həcər oğlanın yanında dumduzu suyu olan bir quyu görür. Allah-taalanın iradəsi ilə bu körpəyə beləcə müqəddəslik nişanəsi qoyulur.

İsmayıl böyüyəndə İbrahim yuxuda Allah-taaladan buyruq alır ki, oğlunu qurban verməlidir. İbrahim Allahdan qorxan adam idi və buna görə də Allahın iradəsinə yerinə yetirməyə bilməzdi. Lakin insan cildinə girmiş şeytan (İblis) İsmayılın yanına gəlib onu dilə tutur ki, valideynlərinin niyyətinə itaət etməsin. İsmayıl onunla razılaşmır. Beləliklə, ata-oğul Allahın iradəsindən nəzərdə tutduğu qurban kəsmə yerinə yollanırlar. Onlar həmin yerə çatanda İblis yenə də İsmayılın gözünə görünür və onu bir daha itaətsizliyə sövq etməyə çalışır. Vəziyyəti belə görə İsmayıl sirri atasına açıb deyir ki, bir nəfər yanına gəlib onu yoldan çıxarmaq istəyir. İbrahim övladını yoldan çıxaranın İblis olduğunu başa düşür və ona görə də əmr edir ki, oğlu İblisi daşa bassın.

Sonra İbrahim əlinə bıçaq götürür ki, oğlunu kəssin. Bıçağı İsmayılın boğazına çəkmək istəyərkən Allah baş mələk Cəbrayıl (Bibliyada Qayriil) deyir: «Tez mənim bəndəmin yanına get və ona çatdır ki, övladına əl qaldırmasın və ona heç bir xətər toxundurmasın, çünki indi Mən bilirəm İbrahim Məndən qorxur və Mənim nəminə öz yeganə oğlunu Məndən əsirgəmir». Cəbrayıl birçə dəfə qanad çalmaqla göydən yerə enir və bıçaq İsmayılın boğazına toxunmazdan əvvəl onu kütləşdirir. Bu an İbrahim başını qaldırıb Cəbrayılın kəsilmək üçün qoyun gətirdiyini görür və sevincindən qışqırır: «La ilahə illəllah! Allahü Əkbər!» («Alahdan başqa mə'bud yoxdur! Allah böyükdür!») İbrahim bu sınaqdan alını açıq çıxdığına

görə Allah onu tərifləyir və and içir ki, onun nəslini göydəki ulduzlar kimi, dəniz sahilindəki qumlar kimi artıracadır.

Orta əsrlərin ərəb nəsillərinə görə, Ərəbistanın şimalındakı bütün tayfalar İsmayılın, cənubda yaşayan ərəblər isə İbrahimin başqa bir süləfi olan Kəhtanın törəmələridir.

İbrahim özü isə Qur'anda və müsəlman rəvayətlərində (Sünnədə) ərəblərin və yəhudilərin ulu babası adlandırılır. Müsəlmanlar üçün o, hənifdir, yəni ardıcıl təkalləhdır, Xəlilullahdır, yəni Allahın dostudur, peyğəmbərdir və Allahın yeganəliyinin və vahidliyinin sədaqətli mübəlləğidir, Məhəmmədin və onun ümmətinin ruhani əcdadır.

Beləliklə, Qurban bayramı (və ya eydüləzha) müsəlmanlara görə Məhəmmədin vəhydə nazil olmuş təliminin doğruluğunu, habelə Ulu Tanrının qüdrətini və mərhəmətini təcəssüm etdirir.

İslam təlimində özünəməxsus tərzdə təfəsil edilmiş xristian-yəhudi mifologiyası bu din üçün səciyyəvi olan mərasimlərin və ayinlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Qurban bayramı «İslamın rüknlərindən» biri – Məkkə şəhərinə ziyarətlə qırılmaz surətdə bağlıdır. Rəvayətdə haqqında danışılan hadisələr bu şəhərdə və onun həndəvərində baş vermişdir. Məhəmməd Peyğəmbər bu şəhərdə dünyaya göz açmış və xütbələrini bu şəhərdə oxumuşdur.

ORUCLUQ BAYRAMI

Eydülfitr (oruca yekunvurma bayramı) və ya Eydüssəğir (kiçik bayram) türkdilli ölkələrdə daha çox Orucluq bayramı, və ya şəkər bayramı kimi məşhurdur. Eydülfitr ramazan ayında orucluğun başa çatmasının qeyd edilməsi bayramıdır. Eydülkəbir (böyük bayram) və ya Qurban bayramından fərqli olaraq Orucluq bayramına Eydülsəqir və ya kiçik bayram deyirlər.

Ramazan ayı ərzində uzun müddət tutulan orucluq (ərəbcə so-um, farsca ruzə və ruze, türkcə orucluq) təharət qaydalarına riayət edən bütün yaşlı, sağlam müsəlmanlar üçün vacibdir. Təharətin, yəni mərasim təmizliyinin islamıyətə dini ayinlərin yerinə yetirilməsində çox böyük əhəmiyyəti vardır. Təharət təkəcə zahiri təmizliyi və səliphəni gözləməkdən ibarət deyildir, həm də dini-etik

mənada bütün murdarlıqlardan təmizlənmək deməkdir. Hamilə, südəmər körpəsi olan və xəstə qadınlar, uşaqlar, ahılkar və üzürlü səbəblərə görə orucluğa riayət edə bilməyənlərin hamısı, o cümlədən ağır işlərdə çalışanlar, hərbi əməliyyatlarda iştirak edənlər, səyahətə çıxanlar və başqa şəxslər orucluqdan azad edirlər. Oruc tutmaqdan müvəqqəti azad edilənlər və ya orucu təsadüfən batil olanlar ramazan ayı qurtardıqdan sonra orucu pozduqları günlər qədər oruc tutmalıdırlar. Vacib sayılan orucluqdan əlavə əsasən rəcəb, şaban, şəvval və məhərrəm aylarında könüllü tövsiyə edilir. İki böyük bayramın qeyd edildiyi günlərdə və təhlükə gözlənilmədiyi hallarda oruc tutmaq qadağandır; cümə günü (müsəlmanların qeyri-iş günü), şənbə günü (yəhudilərin qeyri-iş günü) və bazar günü (xristianların qeyri-iş günü) oruc tutmaq bəyənilmir (yəni məsləhət deyil, günahdır). Belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, oruc, xüsusən ramazan ayında tutulan oruc il ərzində işlənmiş günahları yumağın ən yaxşı vasitəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, başqa dinlərdən, məsələn, xristianlıqdan fərqli islam dinində Allah ilə insan arasında vasitəçi yoxdur. İslamiyyətdə dindarın günahları Allahın adından bağışlamaq iqtidarında olan xristian ruhanilərinə bənzər ruhani zümrəsi də yoxdur. Deməli, müsəlman öz günahları üçün özü cavabdehdir.

Müsəlman ilahiyyətçiləri orucu insanda heyvani ehtirasların (nəfsin) cilovlanması üçün vasitə adlandırırlar. Orucluq zamanı dindar iradi söylərini bir yerə cəmləməklə instinktiv qüsurlardan xilas olur və öz cismindəki ruhu təkmilləşdirir. Belə hesab edilir ki, nəfsini saxlamaqda insan özünü nəcibləşdirmiş olur.

Ramazan ayında 30 günlük oruca əməl edilməsi Qur'andakı belə bir müddəə ilə bağlıdır ki, məhz həmin ayda Allah baş mələk Cəbrayılın vasitəsilə Qur'anı vəhy şəklində Məhəmməd peyğəmbərə nazil etmişdir (11, 185).

Orucluq barəsində Qur'anda belə deyilir: «Ey iman gətirənlər! Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib olduğu kimi, sizə də vacib edildi. Bəlkə (bunun vasitəsi ilə) siz pis əməllərdən çəkinəsiniz. (Oruc tutmaq) şayi müəyyən olan günlərdir. (Bu günlərdə) sizdən xəstə və ya səfərdə olanlar tutmadığı günlər qədər başqa günlərdə oruc tutmalıdırlar. Oruc tutmağı taqəti olmayanlar isə (hər gün əvəzində) bir yoxsulu doyuracaq qədər (fitrə) verməlidir. Hər

kəs könüllü xeyir iş görərsə (həm oruc tutub, həm də fitrə verərsə), bu onun üçün daha yaxşı olar. Bilsəniz oruc tutmaq sizin üçün nə qədər xeyirlidir!» (11, 183, 184).

Orucluq bayramı təzə doğan ayın (hilalın) göy üzündə qarşılanması mərasimindən başlanır. Bir çox hallarda təzə doğan ayın əksini nohurun, çayın və ya kəhrizin suyunun səthində izləyirlər. Müxtəlif ölkələrdə orucluq başlanması top atəşi, təbil, şeypur çalınması ilə bildirilir.

Siqnal eşidən müsəlmanlar sübh namazı üçün məscidə yollanırlar. Bütün ramazan ayı ərzində dindarların borcu bu formulu təkrar etməkdir: «Yalnız Allah-taalanın xatirinə mən ramazan ayında dan ağarandan gün batanaqəd oruc tutmağı niyyət etmişəm». Orucluq günlərində müxtəlif ölkələrdə dərvişlər, fakirlər, qələndərlər və zahid-mistiklər oxuya-oxuya, zərb-məsəllər söyləyər-söyləyə həyətləri gəzib sədəqə toplayırlar. Ramazan ayında ən mö'mün adamlar hər gün qılman beş adi namazdan əlavə daha bir axşam namazı qılırlar. 30 günlük orucluğun bitməsi ramazan ayının ardınca gələn şəvval ayının birinci günü qeyd edilir.

Nəfsin cilovlanması kimi çətin bir işin başa çatması şərəfinə şən və dəbdəbəli Orucluq bayramı qeyd edilir. Bəzən bu bayram Qurban bayramından da təntənəli keçir. Həmin gün şənlik başlanmazdan əvvəl mö'münlər məscidə getməzdən əvvəl yoxsullara, yetimlərə və binəsiblərə orucluğun bitməsi münasibəti ilə sədəqə-zəkətlə paylanılır. Bunu ailənin hər bir üzvü adından vermək lazımdır. Məscidin ehtiyacları üçün də könüllü ianələr verilir. Müsəlman rəvayətinə görə sədəqə paylamağı Peyğəmbər özü vəsiyyət etmişdir. O demişdir: «Allah bəndəsi verməli olduğu sədəqəni verməyincə ramazan ayının orucu göy ilə yer arasında asılı qalacaqdır».

Həmin gün hərə öz arvadına və uşaqlarına hədiyyələr bəxş etməlidir. Orucluq bayramı ərəfəsində yaxın qonşular adətən bir-birinin evinə xörək payı göndəriirlər. Dindar ailələrin bütün üzvlərini bir yerə toplamağa, onları evdən heç yerə buraxmamağa çalışırlar, çünki belə hesab edilir ki, həmin gün ölənlərin ruhları evə gəlir.

Orucluq bayramı üçün vacib olan ümumi namazlar vardır. Onların məsciddə də qılmaq olar, xususi olaraq nəzərdə tutulan açıq

meydançalarda –namazgahlarda da. Səhər təzdən camaat namazına getməzdən əvvəl adamlar dəstəməz alır, bayram libası geyirlər. Xurma və başqa şirniyyat yemək tövsiyə olunur.

Namaz qılırlar... Təntənəli namazdan sonra adamlar qəbristanına gedib ölənlərin ruhunu yad edirlər. Eyni zamanda yerli övliyaların məqbərələri də ziyarət edilir. Sonra məhəllənin və ya kəndin yaşlı kişiləri bir yerə yığılıb bu dünyadan təzə köçənlərin hamısının evlərinə baş çəkirlər. Hər evdə bir az oturub fatihə verir və süfrəyə qoyulan tamlardan dadırlar. İli çıxmamış mərhumların ailələri Orucluq bayramı günü evə molla çağırıb ölənin ruhunu qohum və əqrabaları ilə birlikdə yad edirlər. Bayram günü adamlar adətən bir-birini təbrik edirlər. Ərəb dilində ənənəvi təbrik sözləri belədir: «Təqəbbəl Allah minnə və minkum» («Allah onun namınə tutduğumuz orucu qəbul eləsin!»). Qohumlar və qonşular bir-birinin evinə qonaq gedir, bir-birinə pay verir, hədiyyələr bağışlayırlar. Bəzi yerlərdə bazarlar və yarmarkalar yaranır. Yarmarkalarda el xanəndələri, rəqqaslar, musiqiçilər, kəndirbazlar, çıxış edirlər. Bayram yarmarkalarında Şərqi xalqlarının ənənəvi sənət və peşə formalarını da görmək olur.

Nəticə kimi göstərək ki, oruc tutmaq insanlarda daxilən təmizlik və iradə bütövlüyü (dözümlülük) tərbiyə edir, namaz qılmaq yaddaş möhkəmliyi tərbiyə edir. Bu sağlamlığa kömək edir. Bu işi icra edənlərdə sümük, oynaq ağırları olmur və duzlaşma əmələ gəlmir.

NOVRUZ BAYRAMI

Novruz (farsca yeni gün mənasındadır) şəmsi təqvimini ilə yeni ilin başlanması bayramıdır, yazda gecə ilə gündüzün bərabər olduğu günə düşür. Novruz bayramı əsrlərin dərinliyindən gəlib bizim günlərə çıxmış ən şən və gözəl bayramlardan biridir. Hər il mart ayının 21-22-nə və ya nadir hallarda 23-nə düşür. Ölkəmizdə Novruz bayramı bir çox türk və müsəlman ölkələrində, o cümlədən Orta Asiya respublikalarında və Azərbaycanda qeyd edilir.

Novruz bayramının hələ zərdüştlükdən əvvəlki dövrlərdə qeyd edildiyi mə'lumdur. Farsdilli xalqlar onu islamaqədərki dövrdə də təntənə ilə qeyd etmişlər, sonradan bu bayrama islam donu gey-

dirilmişdir. Buna baxmayaraq Novruz bayramı şənliklərinin məzmununda əkinçilik mərasimlərinin elementləri, məsələn, ilk şırımın açılması, yaz səpininin başlanması kimi elementlər qalmaqdadır. Yazda gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi kün baharın gəlişinin bayram edilməsi bir çox əkinçilik mədəniyyətlərinə mə'lum idi, hər yerdə həmin gün həyatın daim təzələnməsi rəmzi hesab edilmişdir. O günlərdə Novruz bayramına hazırlıq görməyə başlayırlar. Evlər və həyətlər tozdan, çirkədən, zir-zibildən təmizlənir, ev əşyaları silinib yuyulur və səliqəyə salınır. Bahar bayramına 15 gün qalmış buğda və ya mərciməkdən səməni qoyulur, bayram şirniyəti hazırlanır. Bunları etməklə adamlar yeni ildə bol məhsul götürəcəklərinə ümidlərini ifadə etmiş olurlar. Cavan qız-gəlinlər bayrama xüsusi bir zövqlə hazırlaşır, özlərinə və uşaqlarına yaraşığı pal-paltar tikirlər.

Təəssüf ki, əsrlər ötdükcə həyat tərzində dəyişdikcə, bahar bayramının gəlişi ilə bağlı olan bir çox adət-ənənələr, mərasimlər yaddan çıxarılmışdır. 1967-ci ildə Şıxəli Qurbanov və Vəli Məmmədov bu sahəni yenidən həyata gətirdilər. Hazırda bu el bayramı dövlət səviyyəsində qeyd edilir.

Bayram axşamı gün batana yaxın hər məhəllədə tonqal yandırılırlar və tonqal başına yığışılar, hamısı növbə ilə üç dəfə tonqal üstündən tullanırlar. Analar körpələrini də qucaqlarına alıb tonqal üstündən atılırlar. Bu bütün azar-bezardan, bədbəxtliklərdən, fəlakətlərdən xilas olmaq, özlərini və yaxın adamlarını il ərzində yol verilmiş günahlardan təmizləmək niyyəti ilə edirdilər.

Tonqal üstündən tullananlar dodaqaltı niyyətlərini söyləyir, ulu təbiətdən bol məhsul verməyi, xəbis ruhlar və əcinnələri eldən-obadan uzaqlaşdırmağı diləyirdilər.

Bayram axşamı hər kəs çalışır ki, təzə paltar geyinsin. Qadınlar və uşaqlar xüsusi mərasim şirniyyəti sayılan səməni halvası hazırlayırlar. Cücəmiş buğdanı sıxıb şirəsinə çıxarırlar və səngin alov üstündə bişirirlər. Sonra ona un və şəkər əlavə edirlər.

Gur işıqlandırılan evdə həftəsin adlanan xüsusi süfrə açılırlar. Süfrəyə hökmən adları fars dilində «sin» hərfi ilə başlanan yeddi təam qoyulmalıdır: səbz (səməni), sir (sarımsaq), Seb (alma), sirkə, sumax, soncit (yabanı zeytun), spəndir. Süfrəyə həmçinin güzgü, onun hər yanına bir şamdan qoyulur və şamlar yandırılır. Şamların

sayı ailə üzvlərinin sayına uyğun gəlməlidir. Süfrədə çörək, bir piyalə su, suyun səthində yaşıl yarpaq, qırmızı şərbət, mer-meyvə, qoz, xoruz əti, balıq, süd, pendir olmalıdır. Bəzən süfrəyə Qur'an da qoyulur.

Belə hesab edilir ki, bayram axşamı ailənin bütün üzvləri həftəsin süfrəsinin başında olmalıdırlar, yoxsa il boyu uzaq-uzaq yerlərdə dolaşmalı olurlar. Novruz bayramının axşamı, yeni ilin başladığı məqamda tündməcaz adamlar bir qədər qatıq içməyə, soyuqqanlı, laqeyd adamlar isə bir qədər süd içməyə can atırlar ki, temperamentləri tarazlaşsın. Süfrədə yandırılan şamları üfürüb söndürmək olmaz, görək özləri yanb qurtarsın. Deyilənə görə şamı üfürüb söndürəndə, ailə üzvlərindən hansımsa ömrü gödəlidir. Bayram günü səhər tezdən kişi ilə rastlaşmaq yaxşı əlamət sayılır. Əgər o, «Yüz il də yaşa» desə, deməli, işlər lap yaxşı olacaq.

Novruz bayramının gəlişi əyləncələrlə və kütləvi şənliklərlə qeyd olunur. Bəzi yerlərdə öz-özünə yarmarkalar yaranır. Orada savenirlər, müxtəlif şirniyyat və milli yeməklər satılır. Ev xanəndələri və musiqiçiləri, akrobatlar və kondirbazlar, mözhəkəçilər və təlxəklər öz məharətlərini nümayiş etdirirlər. Pəhləvanlar qurşaq tutub gülüşür, güclərini göstərirlər. Belə milli gülüş yarışlarına çoxlu tamaşaçı yığışır. Novruz bayramında məhəllədə və ya qışlaqda el-liklə bayram süfrəsi açılır. Bayram süfrəsinə qoyulmaq üçün hər evdən qabaqcadan ərzaq payı yığılır. Bayram günlərində adamlar bir-birinə qonaq gedir, qohumlarına və yaxın adamlarına şirniyyat və hədiyyələr bağışlayırlar.

ÇÖRƏK BAYRAMI

Çörək bayramı 1986-cı ilin 20 oktyabrında respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində ilk dəfə olaraq kütləvi şəkildə qeyd edilməyə başlanmışdır.

Ərzaq məhsullarının ən müqəddəsi çörəkdir. Təbiətin bizə bəxş etdiyi çörək heç bir ne'mətlə əvəz oluna bilməz. Qidalı yeyinti məhsullarının hamısı bir neçə gün dalbadal yeyildikdə ona qarşı meyl azalır. Çörəyi isə bütün həyatımız boyu gündə üç-dörd dəfə yeyirik, ancaq ondan doymuruq.

Çörək – sünbül dəninin odda ütölməsi, kirkirədə çökilməsi, dəyirməndə üyüdülməsi prosesindən bu günədək əsrlər boyu sonalınmış, çeşidlənmiş – güllü kömbə, yuxa, fətir, lavaş, cad, xamral, sac ələyi, fəsəli, qatlama və s. adlarla insanlara çatmışdır. Bu gün böyük fərəhlə qeyd edirik ki, ölkəmizdə taxıldan 600 çeşiddə müxtəlif tərkibli çörək – bulka məmulatı hazırlanır. İnsanların malik olduqları bu əvəzsiz sərvət misilsiz axtarışların, böyük kəşflərin bəhrəsidir. Təsədüfi deyildir ki, görkəmli rus alimi, akademik A.K.Timiryazev çörəyi insan zəkasının böyük ixtirası adlandırmışdır.

Çörək yarandığı min illərdən bəri bəşəriyyəti qidalandırır, yaşadır, insan orqanizmini formalaşdırır, gözəlləşdirir, onu güclü və qüdrətli edir. İnsan onun yaşaması üçün tələb olunan zülal maddələrinin yarısından çoxunun çörəkdən alır. İnsan zəkası ömrü boyu, çörəkdən nurlanır, çörəkdən güc alır. Müdriklər söyləyirlər ki, qədim yunan alimi Dionisi dünyadan köçməsi böyük el bayramı ilə bir vaxta düşür. Böyük alim bayramın matəmə çevrilməməsi üçün ölümünü bir-neçə gün gecikdirməyə çalışır. Onun tapşırığı ilə gündə bir neçə dəfə yatağın ətrafına təzə çörək düzürlər. Alim bu günlərdə heç nə yemir, yalnız təzə çörəyin ətri onun ömrünü bir neçə gün uzadır. Çörək bütün dünyada, bütün ölkələrdə müqəddəs olub, müqəddəs olaraq da qalacaqdır.

Bəs çörək bayramını necə keçirməli?

Məktəbin pədaqoji kollektivinin uzun illər ərzində əldə etdikləri təcrübə əsas götürülərək, ssenari yazılmalı, çörəyə və digər ərzaq məhsullarına olan ehtiramın nəsil-dən-nəslə keçməsinin, elin sərvəti və əziz nə'mət olmasının geniş təhlili verilməlidir, şagirdlərin faydalı əməyə cəlbə nəticəsində çörək və ərzaq məhsullarından və gənç rəssamların əsərlərindən ibarət sərgi təşkil edilməli, mə'ruzə və çıxışlar, ərzaq məhsullarına aid reportaj hazırlanmalı (ayrı-ayrı ərzaq məhsulu adından danışılmalı), əməyə, əmək adamlarına və ərzaq məhsullarına aid, xüsusilə çörəyə aid şe'rlər səslənməli, sosial əhəmiyyətli iqtisadiyyatın nailiyyətlərinin geniş təhlili verilməli, şagirdlərin ictimai fəallığı təmin edilməlidir.

Xalq şairi Səməd Vurğun çox gözəl demişdir:

Torpağa düşməsin havayı bir dən,

Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən

Göründüyü kimi, çörək sadəcə olaraq çörəkliyində qalmır, eyni zamanda çörək xalqın gücü, qüdrəti qələbə simvoludur.

Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi respublikanın ümumtəhsil məktəblərində çörəyə məhəbbət və qənəətçilik münasibətinin tərbiyə edilməsi sahəsində pədaqoji kollektivlərin qabaqcıl iş təcrübələrini müzakirə etmiş və hər il (1986-cı ildən) oktyabrın 20-də məktəblərdə «Çörək bayramı»nın keçirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir.

Milli bayramlar və tarixi günlər təqviminə aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir:

1. Novruz bayramı – 20-21 mart
2. Azərbaycanlıların soyqırımı - 31 mart (1918)
3. Qurban bayramı
4. Müqəddəs Ramazan bayramı
5. Azərbaycanın prezidenti Heydər Əliyevin doğum günü – 10 may
6. Azərbaycan Respublikasının İstiqlaliyyət günü - 28 may
7. Uşaqların müdafiəsi günü - 1 iyun (1949)
8. Milli qurtuluş günü - 15 iyun (1993)
9. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələr günü– 26 iyun (1918)
10. Milli musiqi günü - 18 sentyabr
11. Beynəlxalq müəllimlər günü - 5 oktyabr
12. Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyi günü - 18 oktyabr
13. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası günü - 12 noyabr (1995)
14. Milli dirçəliş günü – 17 noyabr
15. Azərbaycan dövlət nümayəndələrinin vertolyot qəzasında faciəli ölümü – 20/XI -91
16. Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü – 31 dekabr
17. Yeni təqvim günü - 1 yanvar
18. Hüzn günü – 20 yanvar (1990)
19. Sükut dəqiqəsi günü – 26 fevral Xocalı faciəsinin il-dönümü

§12. HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏLİK TƏRBIYƏSİ VƏ MİLLİ ORDU

Mövcud ədəbiyyata istinadən deyə bilərik ki, hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi tərbiyənin tərkib hissəsi olmaqla uşaqlarda və gənclərdə müstəqilliyimizin qorunması, müdafiəsi üçün əxlaqi-siyasi, psixoloji, fiziki hərbi peşə keyfiyyətlərini formalaşdırmaq deməkdir.

Sosializm dövründə sovet vətəni, inqilabi və döyüş ənənələri tərbiyə edilmişdir. Sual olunur: -Sovetdən əvvəl bizim və digər ölkələrin vətəndaşlarının vətəni yox idimi? Eyni zamanda, göstərdilər ki, guya Azərbaycanda öz xalqını azad, xoşbəxt görmək istəyən, doğma torpağını məhəbbətlə sevən, onun qeyrətini çəkən şəxsiyyətlər olmamışdır ki, uşaqlara onlar nümunə göstərsin.

Lakin Azərbaycanda hələ XX əsrdən əvvəlki illərdə, AXC-nin yarandığı illərdə, Sovet dövründə və sonrakı illərdə, müstəqilliyimizin bərpasından sonra çox gözəl, iftixar etdiyimiz vətənpərvər, igid, cəsur şəxsiyyətlərimiz yetişmişdir. Bizim borcumuz bu böyük şəxsiyyətləri uşaqlara yaxşı tanımaq, tarixi şəxsiyyətlərə qarşı məhəbbət hissi yaratmaqdır. Prof. Əkrəm Cəfərin sözləri ilə desək... «Keçmişə məhəbbət gələcəyə xidmətdir».

Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnində çevrilmiş Əhməd Cavadın şe'rinə ümumiləşmə aparılmışdır.

Bir nümunəyə diqqət edək:

Minlərlə can qurban oldu!

Sinə hər bə meydan oldu!

Hüququndan keçən əsgər,

Hərə bir qəhrəman oldu!

Uşaqların hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi Azərbaycan tarixini, tarixi şəxsiyyətləri, qəhrəmanları öyrənməyi tələb edir. Bunun üçün çox faktlar vardır.

Azərbaycan torpaqları hələ qədim dövrlərdən başlayaraq yaxın və uzaq qonşuların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Buna görə tez-tez bu məmləkətə yadellilər – romalılar, İran əhəməniləri, İran sasaniləri, ərəblər, səlcuqlar, slavyanlar, monqollar, ermənilər basqınlar etmişlər. Vətən torpaqlarının qorunması ilə əlaqədar tarixi qəhrəmanlar yetişmişdir. Hələ Tomris, Atropat, Amozankalar (Qa-

dın döyüşçü) feodalizm dövründə, Məzdək, Cavanşir, Babək, Məziəddin, Sac Divdad, Mərzuban, Şəddad, Rəvvadi, Toğrul, Şəmsəddin, Eldəniz, Cahən Pəhləvan, Qızıl Arslan, Qara Yusif, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Nadir şah; Xanlıqlar dövründə Hacı Çələbi, Fətəli xan, Şah Qacar, Ziyad xan, Hüseynqulu xan, Pənah xan, Cavad xan və s. göstərmək olar. Azərbaycan dövlətlərinin hər birində ordu quruculuğuna ciddi diqqət yetirilmiş, nəticədə Azərbaycan tarixində bir hərbi məktəbi yaranmış, vətənpərvər, torpaqsevər nəsillər dövlətin dayağı olmuşlar. Onlar mübarizə yolu ilə ədalətli cəmiyyətin qurulması ideyasını vermiş, dövlətçilik, diplomatiya ənənələri yaratmışlar.

Bu işdə Azərbaycan klassiklərinin – N.Gəncəvi, N.Tusi, Əfzələddin Xaqani, M.Füzuli, İ.Nəsimi, M.F.Axundov, H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, A.Bakıxanov, M.Ə.Sabir, H.Cavid, həm də çağdaş ədiblər böyük xidmət göstərmişlər. Prof. Yaqub Mahmudovun sözləri ilə desək tarixi şəxsiyyətləri, ziyalı təbəqələri, həm yarıdirlər, həm də mənsub olduqları xalqın mənəvi varlığını tarixin fırtınalarından, qasırğalarından keçirib sonrakı nəsillərə yadigar qoyub gedirlər... Beləcə xalqın bağrından qopub pərvazlanan ziyalı dönüb öz xalqını yaşadan qüdrətli bir varlığa çevrilir. Ziyalı xalqın nur çırağıdır. Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində bu, gözəl nümunədir (bax: «Azərbaycan» qəzeti, 31 dekabr, 2000-ci il).

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın İranla Rusiya arasında iki yerə bölüşdürülməsi (1813, 1828) ilə vətənin müdafiəsinin yeni dövrü başlamışdır.

Çar hökumətinin çökməsi ilə əlaqədar 1918-ci ilin may ayında Qafqazda üç müstəqil dövlət meydana gəldi. Bunlardan biri də 28 mayda yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərinin ictimai fəallığı nəticəsində yarandı. Bu şəxsiyyətlər içərisində M.Ə.Rəsulzadə, F.X.Xoyski, Nəsim bəy, Həsən bəy, Şəfi bəyin xüsusi xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Bu dövlət müsəlman aləmində ilk demokratik dövlət idi. Lakin hər bir dövlətdə olduğu kimi bu dövlətin də hərbi hissəsi, ordusu olmalı idi. Ona görə 26 iyun 1918-ci ildə «Azərbaycan Milli Ordusu» yaradıldı. İlk Müdafiə Naziri Xosrov bəy Sultanov, sonra isə general Səmiəd bəy Mehmandarov oldu. Azərbaycan generalları Əliağa Şıxlinski, İbra-

himağa Usubov, Nərimanbəyov, Cəmşid Naxçıvanski, Bakıxanovlar, Ağalarovlar, Talışxanovlar və digərləri Azərbaycana böyük xidmət göstərdilər.

Yeri gəlmişkən göstərək ki, Çar hökuməti Azərbaycan müsəlmanlarını, xüsusilə zəhmətkeş balalarını hərbi xidmətə çağırırdılar. Ancaq 1915-ci ilin 15 iyun tarixindən 18 yaşdan 43 yaşa qədər olan kişi cinsini əsgər çağırmışlar. Onlar da arxa cəbhəyə işləməyə göndərilirdi. Buna baxmayaraq xalqın vətənpərvər oğlanları fərdi qaydada sağlamlıq məqsədi ilə qılınc oynadır, at çapır, güləşlə məşğul olurdular. Əksəriyyəti də xalq folkloru tərkibində keçirilirdi. Bu mərasim əslində qədim tarixə malikdir. VII əsrdə Dədə Qorqud boylarında da ox atmaq, qılınc vurmaq və s. özünü göstərmişdir.

AXC 1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycanın ziyalı övladlarının ictimai fəallığı nəticəsində Tiflis şəhərində elan edildi. 18 gündən sonra Gəncəyə köçən AXC hökuməti demokratik dövlət quruculuğunu genişləndirməyə başladı. Qarşıda tarixə salınmaz vəzifələrdən başlıcası Ordu məsələsi oldu (Bildiyimiz kimi bu hökumət ordusuz təşkil edilmişdi). Hökumət 19-33 yaşlıların orduya səfərbər edilməsi haqqında sərəncam verdi.

Professor Q.Bayramovun tədqiqatına və Azərbaycan tarixinə istinad edərək göstərmək olar ki, Çar hökuməti azərbaycanlıları əsgərliyə aparmadığına görə müstəqil ordu yaratmaq işi çətinliklərlə qarşılaşdı. Azərbaycanın Milli Ordusu vaxtikən 1914-cü ildə Qafqaz müsəlmanlarından yaradılan «Qafqaz diviziyası»nın əsasında yaradılmışdır. Bu diviziya üç briqada və iki suvari alayından ibarət idi. 1-ci alaya Kabardin və Dağıstan, 2-ci alaya Tatar (Azərbaycan) və Çeçenlər daxil idi. 3-cü alaya İnuş və Çərkəzlər daxil idi. Onlar qorxu bilməyən döyüşdüklərinə görə bə'zən də yaxşı mənada onlara «Dikaya diviziya» deyirdilər.

Milli Ordu ilk dəfə təhsilli zabitlər sərgədəsi general Nuru paşa tərəfindən Gəncədə təşkil edilən hərbi məktəbdə hazırlanmaqla başladı. Bu məktəbə daxil olanlar olduqca vətənpərvər və millətpərvər gənclər idilər.

Hərbi nazir general Səmədbəy Mehmandarov Gəncədə ilk Azərbaycan alayını təşkil etdi.

Ağdamda «pulemyotçu», «serjant hazırlayan» və «istehkam bölüyü məktəbi» açıldı.

Hökumətin aşağıdakı diviziyaları, ordusu və hərbi sursatı vardı. 1-ci piyada diviziyası (Gəncə, Cavanşir, Zaqatala alayı suvari alayı), 2-ci diviziya (Quba, Bakı, Şamaxı, Göyçay piyada alayı), 3-cü diviziya (Lənkəran, Tatar, Qarabağ, Şəki alayları) yarandı. AXC-nin 600 zabiti (yarısı azərbaycanlı idi), iki zirehli qatarı, 3 zirehli avtomobili, 8 dəniz təyyarəsi, iki gəmisi (Qars və Ərdəhan) var idi.

AXC hökuməti 1-ci növbədə 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakıda ki daşnaq-mənşevik hökuməti olan Sentrokaspi diktaturasını ləğv etdi. Bu təmizləmədə azərbaycanlılarla yanaşı qardaş türk əsgərləri də var idi. Təssüflə qeyd edək ki, onlardan min nəfəri qəhrəmancasına şəhid oldu. Həmişə onların bu qəhrəmanlığı Azərbaycan xalqının qəlbində yaşayırdı. Bu hadisələrdən uzun illər keçməsinə baxmayaraq, ancaq Azərbaycanda ikinci dəfə müstəqilliyin qurulmasından sonra Bakının ən görkəmli guşəsində Türk əsgərlərinə 2000-ci ilin aprelin 9-da xatirə abidəsi ucaldıldı.

Azərbaycanın milli ordusu Azərbaycan hökumətinə tabe olmayan daxili düşmənlərə – 1919-cu il may ayında yaranan Lənkəran-Muğan Sovet hökumətinə qarşı, 1920-ci ilin martın 22-də Dağlıq Qarabağda baş qaldıran erməni qiyamına qarşı mübarizə apardı.

Hökumət erməni qiyamına qarşı 1920-ci ilin aprelin 2-dən 12-nə kimi (30 minlik orduyla) şiddətli döyüşlər apardı. Azərbaycan ordusu yarandığı (26 iyun 1918-ci ildən) gündən çətinliklərlə üzləşsə də nizami bir ordu yaradıla bildi. Bu orduda 40 min azərbaycanlı gəncləri var idi. Azərbaycan dövlət atributlarından biri olan Milli ordumuzun yaranmasının 80 illiyi münasibətilə xüsusi əhəmiyyətini və respublikamızda ordu quruculuğuna verilən diqqət və qayğıyı nəzərə alaraq respublika prezidenti cənab H.Əliyev 22 iyun 1998-ci ildə sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncama əsasən hər il 26 iyun Azərbaycan ordusunun yaranması günü kimi qeyd edilir.

Bolşevik partiyasının hakimiyyətə gəlməsilə keçmiş Çar hökumətinin yerində Sovet dövləti yaradıldı. Onun təsiri ilə, xüsusilə onun XI «Qırmızı» ordunun köməyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 27 aprel 1920-ci ildə tarixə çevrildi. Onun yerində Rusiyadan yarıməsli Azərbaycan Sovet Respublikası yaradıldı. 1922-ci

ilin dekabrın 30-dan (SSRİ-nin təşkilindən) 1991-ci ilin 18 oktyabrına qədər Sovet Rusiyasının tərkibində yaşayan Azərbaycan acılışırınli bir tarixi yol keçdi. Elm, mədəniyyət, təhsil inkişaf etsə də milli müstəqillik olmadı, represiyalar, deportasiyalar baş verdi. Bu az imiş kimi 1941-1945-ci illərdə alman faşizmi dünyada kommunist təhlükəsini ləğv etməyə çalışdı, əslində faşistlər dünyaya ağılıq etmək iddiası ilə keçmiş SSRİ-yə müharibə e'lan etdi. Azərbaycan da bu dövlətin tərkibində olduğu üçün müharibəyə cəlb edildi. 650 minə yaxın həmvətənlərimiz müharibəyə yollandı. Azərbaycanlı igidləri qəhrəmanlıq nümunələri göstərdilər, 70 mindən çox adam orden-medal, 126 nəfər isə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq bilindi.

Onlardan Həzi Aslanov, Mehdi Hüseynzadəni, İsrail Məmmədov, Qafur Məmmədov, Ziya Bünyadov, Abbas Quliyev və b. göstərə bilərik.

Acı da olsa deyək ki, 300 min azərbaycanlı bu müharibənin qurbanı olmuşdur.

Müstəqilliyimizin ikinci dəfə bərpası zamanı «Qarabağ» problemi deyilən oyuncaq bir problemlə üzləşdik. Bununla bağlı Azərbaycanın vətənpərvər övladları vətənin müdafiəsinə qalxdılar, könüllü dəstələr, batalyonlar yaratdılar. Yüzlərlə vətən övladı qəhrəmanlıq nümunəsi göstərdi. Bu ölümlər (20 minə yaxın vətən şəhidi vardır) nə gəncləri, nə də milləti qorxutmadı, mətinləşdirdi.

Azərbaycan respublikasının prezidenti azərbaycanlı hərbiçilərin həyat fəaliyyətini əks etdirən «Azərbaycan Respublikasının xatirə kitabı»nın hazırlanmasına dair sərəncam vermişdir. Bu kitabda azərbaycanlıların Böyük Vətən müharibəsi, Çexoslovakiyada Əfqanıstanda, Bakıda 20 yanvarda, Qarabağ uğrunda vuruşan döyüşçülərin fəaliyyətləri işıqlandırılır. Hazırda kitabın V cildi çapda çıxmışdır (100 cild nəzərdə tutulub). Müstəqillik uğrunda canlarını qurban verənlərə Bakıda və respublikanın kənd, qəsəbə və rayon mərkəzlərində xatirə abidəsi ucaldılmışdır.

Qəhrəmanlara, vətən fədailərinə eşq olsun!

§ 13. VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSLƏRİNİN AŞILANMASINDA FİZİKİ TƏRBİYƏNİN ROLU

Vətənpərvərlik tərbiyəsində fiziki tərbiyənin böyük əhəmiyyəti vardır. Pedaqogikaya istinad edərək göstərməliyik ki, fiziki tərbiyə – insanın sağlamlığını möhkəmləndirən, orqanizmin hər bir üzvünün normal inkişafını təmin edən ictimai fəaliyyətdir.

Oğlan və qızların fiziki cəhətdən inkişaf etmiş gümrəh, nikbin, sağlam, fəal şəxslər kimi yetişməsinə bütün tarix boyu yaşlı nəslin, xalqların böyük marağı olmuşdur (hətta, ömür-gün yoldaşı seçəndə də bu keyfiyyətlərə diqqət yetirilir). Sağlamlıq ən böyük nemətdir.

Sağlamlıq insanın yalnız şəxsi firavanlığı üçün deyil, başqa cəhətlərdən də əhəmiyyətlidir. Belə ki, insan nə qədər möhkəm, dözümlü olarsa, quruculuq işində doğma yurdunun, el-obasının müdafiəsində, xeyir-şərində bir o qədər də yaxından iştirak edər və yaxşı fəaliyyət göstərər.

Fiziki tərbiyənin böyük əhəmiyyəti həm də burasındadır ki, o, tərbiyənin digər tərkib hissələri ilə çuğlaşaraq şəxsiyyətin hərtərəfli və ahangdar inkişafına kömək göstərir.

Fiziki tərbiyə sahəsində məqsədyönlü iş məktəbdən başlayır. Sonradan sahələrə ayrılır. Kimi idmanla, kim isə hərblə və s. məşğul olur.

Fiziki tərbiyə məktəbdə bədən tərbiyəsi dərslərində, ibtidai hərbi hazırlıq dərslərində və dərşdənkənar keçirilən müxtəlif növlü idman məşqlərində həyata keçirilir.

Ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına kömək etməklə yanaşı, bir sıra xüsusi (özünəməxsus) vəzifələri də yerinə yetirir.

Ən əsaslarını göstərmək olar:

- Uşaqların fiziki cəhətdən inkişaf etmiş, sağlam və nikbin böyüməsini təmin etmək;

- Məktəblərə həyat üçün zəruri olan bacarıq və vərdişlər (düzgün yerimək, qaçmaq, tullanmaq, üzmək, güləşmək və s.) aşıllamaq;

- Gənc nəslə fiziki mədəniyyətə, gigiyena və təbabətə aid zəruri biliklərə yiyələndirmək, hər bir şagirdə öz orqanizmini normal qaydada saxlamaq bacarığını formalaşdırmaq;

- Məktəblilərdə təhsilə, əməyə və Vətənin müdafiəsinə hazır olmaqla bağlı keyfiyyətləri təşəkkül və inkişaf etdirmək.

Belə keyfiyyətlər içərisində qüvvə, sürət, dözümlülük, çeviklik, cəldlik ilk sırada dayanır.

Fiziki tərbiyənin məzmunu altı dərəcəni əhatə edir. Bunlardan dördü məktəblilərə aiddir.

1) yürüşə hazıram dərəcəsi (ibt.sin.şagird).

2) cəsurlar və cəldlər dərəcəsi (10 - 13 yaşlı oğlan və qızlar)

3) idman sahəsində əvəzedicilər dərəcəsi –14-15 yaşlı yeniyeçmələr.

4) qüvvət və igidlik – 16 - 18 yaşlı oğlan və qızlar.

Fiziki tərbiyənin vasitələri – təbii, gigiyenik amillərdən və fiziki terminlərdən ibarətdir.

a) təbii amillər – təmiz hava, su və günəş şüaları

b) gigiyenik amillər – normal qida, istirahət, yuxu, rejim, mənzil, işıq, rahat geyim.

v) fiziki terminlər – yeriş, qaçış, dırmaşmaq, üzmək, tullanmaq, akrobatika və s. (Gimnastika, oyunlar, turizm və idman da deyilir)

Bütün bu müsbət işlərin nəticəsində uşaqların öz sağlamlıqlarına şüurlu münasibət formalaşdırır. Onlarda idmanın müxtəlif növlərinə dair informasiya verməklə maraq və meyl yaranır. Fiziki sağlamlıq vətənə şüurlu münasibət deməkdir. Eyni zamanda bu gənclərdən respublikamızın şərəfini qoruyan idmançılar yetişdirməklə vətənin bayrağını dünya dövlətləri içərisində ləyaqətlə təmsil etməkdir.

Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi yuxarı sinif şagirdlərindən təşkil edilmiş «Cəsurlar» və «Şahin» hərbi idman oyunları son illər yaxşı iş kimi qeyd edilə bilər.

Uşaqların hərbi və fiziki hazırlıq dərslərində aldıkları nəzəri biliklərin təcrübədə həyata keçməsi işidir.

«Cəsurlar» hərbi-idman oyunlarına 5-8-ci sinif şagirdləri, «Şahin» hərbi idman oyunlarına 9 - 11-ci sinif şagirdləri cəlb edirlər.

Bu hərbi idman oyunları çox böyük əhəmiyyət daşıdığından onun əsasnaməsi təsdiqi və keçirilməsi Təhsil, Hərbi, İdman və Gənclər Nazirliklərinin və respublika səviyyəli

–Azərbaycan KHVTİC respublika şurası,

–Azərbaycan respublika veteranlar şurası və -

–Azərbaycan Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurasının razılığı ilə həyata keçirilir.

Hərbi-idman oyunları 4 mərhələdə həyata keçirilir.

1) Məktəbdaxili yarış

2) Rayon məktəblərarası yarış.

3) Rayonlararası (zona) yarış

4) Respublika final yarış

Göstərə bilirik ki, 1999/2000-ci dərslərində «Cəsurlar»ın respublika yarışında komanda üzvlərindən

- Bakının Xətai rayonunun məktəbliləri 1-ci yer

- Naxçıvan MR məktəbliləri 2-ci yer

- Bakının Nizami rayonunun məktəbliləri 3-cü yer tutmuşlar.

Bu nümunəni «Şahin»lərin komanda üzvləri barədə də demək olar.

Bütün bunlar hərbi vətənpərvərliyin kütləvi şəkil almasına xidmət edən bir məsələdir. Bu zaman uşaqlar həyata, vətənə hazır olduqlarını gözəl nümayiş etdirirlər. Bütün bunların əsasında sağlamlıq durur.

Bunun bariz nümunəsini biz Dünya Avropa və Olimpiada yarışlarında görürük.

2000-ci ildə 31 nəfər idmançı həmyerlilərimiz **Sidney** şəhərində keçirilən olimpiada yarışında müstəqil Azərbaycanın üç rəngli bayrağını qaldırmaqla yanaşı öz şücaətlərini də göstərdilər.

Güləş üzrə Namiq Abdullayev və atıcı Zəmfira Məfhəddinova **qızıl**, Vüqar Ələkbərov bürünc, və bir çox medal qazandılar.

2001-ci ildə ən gənc şahmatçı, 13 yaşlı Teymur Rəcəbov dünya üzrə 1-ci yer, 2002-ci ildə voleybolçu qızlarımız Dünya kuboku qazandılar və neçə-neçə idmançımız bir çox qələbələrə nail olmuşlar.

Bu qələbələr Azərbaycan xalqını, xaricdə yaşayan həmvətənlərimizi sevindirir, milli qürur hissi keçirməsində böyük rol oynayır. Xüsusən də milli bayrağımız qaldırılanda, Dövlət himnimiz səsləndə bu hisslər daha çox artır. Bu nəcib və mənalı işlərdə idmançılarımıza uğurlar arzulayırıq!

§14. MİLLİ QƏHRAMANLARIN ŞƏXSİ NÜMUNƏSİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİ

Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda böyük xidməti olan tarixi şəxsiyyətlərin bir qolu da vətənin müdafiəçiləri, döyüşkən şəxslərdir. Onların bir hissəsi döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərir, döyüşlərdən salamat geri dönür, bəziləri döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olurlar. Şəhid (ərəb sözüdür) sözünün mənası Vətəni, dinini, namusunu müdafiə edərkən haqsız yerə öldürülən müsəlmana deyilir.

AXC-nin 40 minlik cəsur ordusu vardı. 1920-ci ilin aprelində Samur çayı sahilində şimal sərhədimizi qoruyan 300 nəfərlik hərbi heyəti XI rus bolşevik ordusu tərəfindən qəddarcasına məhv edilmişdir.

Sovetlər qalib gəldikdən sonra Ağcaqum çölündən 17, və Samurdan 9 komissarın cəsədini gətirərək Bakı şəhərində 26-lar Komissarı adı ilə dəfn etdilər. Ancaq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 300 nəfərlik əsgər-zabitinin nişangah yeri, and içmə yeri hələ yoxdur.

Ümumiyyətlə AXC-nin məğlubiyyətindən sonrakı illərdə 48 min azərbaycanlı məhv edilmişdir. 1920-1980-ci illərdə 30 min (onların əksəriyyəti 1937-38-ci illərdə olmuşdur) azərbaycanlı məhv edilmişdir.

Azərbaycan torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğalına rəvac verən keçmiş SSRİ hökumətinin ermənipərəst siyasətinə qarşı Azərbaycanda 17 noyabr 1988-ci ildə xalq hərəkatı başladı. Bu hərəkatı yatırmaq, Azərbaycana dərs vermək məqsədi ilə SSRİ hökuməti 1990-cı ilin yanvar ayının 20-də saat 00-da Böyük hərbi qüvvə ilə Bakı şəhərində faciə törətdi. Dinc əhalidən 131 nəfər həlak oldu. 700-dən çox adam yaralandı, həbs olundu, itkin düşdü. «O gecə xalqını sevərək canından keçən Vətən övladları xalqının qəlbində əbədi heykələ döndülər.» (red. – T. Paşayev «Əlli ilin qanadında» B. 1988. səh 11).

Şəhidlərimizin xatirəsi daim yad edilməli, onların Vətənə böyük xidmətləri uşaqlara geniş açıqlanmalıdır.

Neçə-neçə qəhrəman,

Susduruldu həmin an,

Küçələrdə axdı qan

İyirmi yanvar günü!

(Əli Vəkil)

Bu qanın Vətənin azadlığı üçün axıldığını uşaqlara dərk etdirmək, onların ölümsüzlüyünü xalq şairi B. Vahabzadənin «Şəhidlər» poeması əsasında dərinləşdirilməlidir.

Qatil gülləsilə Qurban gedərkən

Gözünü sabaha dikdi şəhidlər.

Üç rəngli bayrağı öz qanlarıyla

Vətən göylərinə çəkdi şəhidlər.

.... *Xalqın qəlbindəki qorxu mülkünü*

O gecə dağıdıb sökdü şəhidlər....

.... *Cəsarət mülkünü tikdi şəhidlər ...*

.... *Axı, el qeyrəti çəkdi şəhidlər...*

.... *Quzu cildindəki o qoca qurdun*

Doğru, düz şəklini çəkdi şəhidlər.

.... *Torpağı bağına cəsədləriylə*

Azadlıq toxumu əkdikdə şəhidlər.

Azərbaycanın Hadrut rayonunun Qarakənd yaxınlığında 1991-ci ilin 20 noyabrında ermənilər faciə törədərək Azərbaycan Respublikasının dövlət adamlarını vertolyotla uçarkən qətlə yetirmişlər. Azərbaycanın böyük vətənpər övladlarından Vəli Məmmədov, Məhəmməd Əsədov, İsmət Qayıbov, Tofiq İsmayılov, Zülfü Hacıyev, Vaqif Cəfərov, Osman Mirzəyev, Qurban Namazəliyev, respublika Teleşirkətindən şair-publisist Alı Mustafayev, Fəxrəddin Şahbazov, Arif Hüseynov, Vertolyot ekipajı, Rusiya və Qazaxıstandan gəlmiş sülh məramlı dövlət nümayəndələrini (21 nəfər) qanlarına qəltan etdilər.

1992-ci il fevral ayının 26-da Erməni Silahlı Qüvvələri Azərbaycan xalqına qarşı görünməmiş Xocalı soyqırımını törətdilər (rusların 366-cı alayının zirehli texnikasının köməyi ilə). Dağlıq Qarabağın 56 kəndi və eləcə də Şuşa rayonu işğal edildi. Bununla yanaşı Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Füzuli, Cəbrayıl, Ağdam rayonları ayrı-ayrı vaxtlarda erməni birləşmiş qoşunları tərəfindən işğal olunmuşdur. Neçə-neçə vətən övladları şəhid oldu, əsir düşdü, bir milyondan çox azərbaycanlı vətəndə qaçqın oldu.

Bütün bu faciələri unutmaq olmaz! Unutsaq azadlığımızın, müstəqilliyimizin qədrini bilmərik. Dünyada isə azadlıqdan, müstəqillikdən şirin şey yoxdur! Doğrudur bu acılı-ağrılı vəziyyətimiz bizi rahat buraxmır. Qaçqınlarımız çətin də olsa yerləşdirilmişdir.

Xalqımız şəhidlərin xatirəsini əziz tutur. Onların şərəfinə heykəllər qoyur, xiyabanlar yaradır. Bu xiyabanlar gənclərin and yerinə çevrilmişdir. Buranı gül-çiçəyə qərq edirlər.

*Sinə gərib dünyanın Məmməd Əmin amalı,
Payızına, qışına, Əhməd Cavad şe'ridir.
Həmişə qərğ olubdur Vətəni sevənlərin,
Gül-çiçək yağışına Əbədi and yeridir
Şəhidlər xiyabanı. Şəhidlər xiyabanı!
Əbülfəz Naxçıvanlı*

Milli qəhrəmanlarımız, milli sərvətimiz, üz ağılığımızdır. Onlardan ilk Milli Qəhrəman Asif Qəhrəmanovu, Gültəkin Əsgərovanı, Çingiz Mustafayevi, Əlif Hacıyevi, E'tibar İsmayılovu, Mirzə Quliyevi, Məzahir Rüstəmovu, Şirin Mirzəyevi, Ruslan Muradovu ... və b. göstərmək olar.

Təlim prosesində-tarix, ədəbiyyat, çağırışaqədərki hazırlıq və s. fənlərin tədrisində sinifdən xaric tədbirlərdə müharibə qəhrəmanları və iştirakçılarla görüşlər keçirilir, abidələrə ziyarətə gedilir, onların qəhrəmanlıq nümunələri şagirdlərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində böyük rol oynayır. Bu iş sistemli olmalıdır.

Vətənpərvərlik tərbiyəsində Azərbaycan Respublikasının Milli bayramları, tarixi günləri, çörək bayramının təntənəli surətdə qeyd edilməsi, hüzn günlərinin qeyd edilməsi ümumməktəb və sinif şagirdlərilə keçirilən şənliklər, viktorinalar, inşa yazılar, idman yarışları, qonaq getmək, qonaq qəbul etməyin və s. böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

Bir qayda olaraq tarixi günlər, əlamətdar hadisə və hüzn günlərinin qeyd edildiyi vaxtlarda ssenarilər yazılmalı, uşaqlar buna ciddi hazırlaşmalıdırlar. Vətənpərvərlik nümunəsi göstərməklə bu günləri qeyd etməlidirlər. Bu zaman onlarda bərc hissi ilə yanaşı böyük qürur hissi baş qaldırır. Özlərini vətənin müdafiəçisi kimi görürlər.

§15. AZƏRBAYCANIN TARİX VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ

Azərbaycanın çox əsrlik tarixini, elm-mədəniyyətini, incəsənətini, etnoqrafiyasını musiqi və memarlığı, azadlıq və istiqlaliyyəti, sosial ədalətin təşəkkülü və inkişafının öyrənilməsində tarix və mədəniyyət abidələri böyük rol oynayır. Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələri dünya mədəni irsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələri, sadə əmək adamlarının yaratdığı sənət əsərləri vətənə məhəbbətin nəticəsidir. Burada sevinc də var, kədər də, gözəllik də var, böyüklük də. Tarix və mədəniyyət abidələri azərbaycanlıların elmi dünyagörüşünün çox gözəl inkişaf etməsinin bəriz nümunəsidir və eyni zamanda bu abidələr Azərbaycan tarixinin qədim olmasını sübut edir, sərhədlərimizin müəyyən edilməsində böyük rol oynayır.

Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələri çox qədim olduğuna görə dini və dövlət quruluşu müxtəlif olan dövrlərdə yarandı inkişaf etmişdir. Atəşpərəstlik, islam və xristian dinlərinin də təsiri böyük olmuşdur. Azərbaycanın şimal hissəsində abidələrin coğrafiyası öyrənilmişdir. Mə'lum olmuşdur ki, 3630-dan artıq abidə vardır. Onlardan 3297-dən artığı qədim və orta əsrlər, 333 adda abidə XX əsrdə yaradılmışdır. Bunlardan 122-si tarixi əhəmiyyətli abidələrdir. Naxçıvan şəhərindəki «Möminə xatun» məqəbəsi, Bakıdakı «Qız qalası», «Şirvanşahlar» sarayı, «Atəşkah» və Şəkiddəki «Xan Sarayı» dünya incəsənəti tarixinə daxil olmuşdur.

Xalqımızın min illərlə yaratdığı tarix-mədəniyyət abidələrinə diqqət və qayğı respublikamızın dövlət konstitusiyasının 40-cı və 77-ci maddəsində öz əksini tapmışdır.

Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və onlardan istifadə haqqında 1978-ci ilin iyulunda Qanun qəbul edilmişdir.

1976-cı ildən isə «Azərbaycan tarix və mədəniyyət abidələri cəmiyyəti» təşkil edilmişdir. Cəmiyyətin Rəyasət Heyyyətinin 1977-ci il 29 mart tarixli qərarı ilə Mərkəzi Şura yanında – Arxeoloji abidələri, Memarlıq abidələri və incəsənət abidələri bölmələri yaradılmışdır (bax. «Azərbaycan abidələri» elmi-kütləvi məcmuə, 1982-ci il, №1, səh4).

Bunu əsas tutaraq respublikamızın təhsil müəssisələrində gənc nəsilin vətənpərvərlik tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malik olan tarix və mədəniyyət abidələrin öyrədilməsi həyata keçirilir.

Azərbaycan tarixi abidələri və onun coğrafiyası istər təlim prosesində (tarix, coğrafiya, ədəbiyyat və s. fənlərin tədrisində), istərsə də sinifdönxaric və məktəbdənkənar tədbirlərdə, müəllim şagirdləri qiyabi, yəni yalnız məlumat vermək, şəklini göstərməklə və yaxud əyani abidələrə baş çəkməklə şəkillə öyrədilməli, onların mühafizəsi işi təşkil edilməli, təbliği həyata keçirilməlidir. Burada vətənpərvərlik, milli qürur hissi, estetika və hər şeydən əvvəl tarixilik vardır.

Təsadüfi deyildir ki, biz tariximizin yazılmasında arxeoloji tədqiqatların nəticəsindən istifadə edirik. Özümüzü, varlığımızı sübuta yetiririk. Belə bir zəhmətli, qiymətli, xeyirxah iş görən arxeoloq alimlərimiz sözün əsil mənasında fədakardırlar.

Azərbaycan ərazisində qədim dövrləri – daş dövrü ilə yanaşı mis, tunc, dəmir, antiq, orta əsrlər, yeni və ən yeni dövrləri üzrə tədqiqat işləri aparırlar.

- Arxeologiya nədir?

Arxeologiya – abidələr əsasında insanlığın keçmiş tarixini öyrənən bir elmdir. (bax: «Tarix diyarşünaslığı» M. 1973. N.P.Milonov və baş).

«Qədim dünya tarixi» dərsliyinin müəllifi akademik F.P.Korovkinə görə maddi mənbələr əsasında insanların həyatını öyrənən elm **arxeologiya** adlanır ki, bu da «qədim zamanlar elmi» deməkdir. Qazıntı işləri aparıb, maddi mənbələri öyrənən alimlər arxeoloq adlanırlar. (Bax. «Qədim dünya tarixi» dərslik. B. «Marif» 1983. səh 8).

Prof.Ə.Cəfərova görə Arxeologiya insanlığın uzaq keçmişinin maddi mədəniyyət qalıqları vasitəsilə öyrənən elmdir. (bax. «İnسانlığın səhəri» B.Az-190).

Beləliklə göstərə bilərik ki, ilk ibtidai insanların meydana gəlməsi, inkişaf etməsi və formalaşması tarixinin öyrənilməsi arxeologiya elminin ən əsas vəzifələrindən biridir.

Alimlər qədim insan məskənlərinin yerini müəyyən edir və orada qazıntı apararaq müəyyən maddi sübutlar taparaq onun yaranma tarixini müəyyən etməklə bu dünyada insanların keçmişini öyrənirlər. Qədim insanların yaratdığı əmək alətləri, ocaq yerləri, su yağmaq üçün hazırladıqları oyuqlarla yanaşı qaya üzərində rəsmlər-

petroqliflər də bu qəbildəndir. Bu maddi və mənəvi abidələrin köməyi ilə insanlığın tarixini, yazı mədəniyyətini, incəsənətini, dinini öyrənirik. 1969-cu ilədək ilk ibtidai insanların meydana gəlməsi və onların daşdan əmək aləti kimi istifadə etmələri 800 min il bundan əvvəl olduğu deyilirdi. Lakin 1970-ci illərdən Şərqi Afrika ərazisində olduvay dərəcəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri eləcə də Efiopiya və Genuya ərazilərində aparılmış işlər. Sübut etdi ki, insanlar 2,6-3 milyon il bundan əvvəl çay daşlarından əl çatacağı kimi istifadə etmişlər.

Arxeoloqların fəaliyyəti nəticəsində insanların əmək aləti hazırlanması tarixi 1969-cu ildə YUNESKO tərəfindən 3-2,6 milyon il bundan əvvəldən başlanması dünya üzrə qəbul edildi.

Zaman keçdikcə insan şüuru, təfəkkürü inkişaf etmiş və bunun nəticəsində ibtidai insanların hazırladıqları əmək alətlərin sayı və keyfiyyəti artmışdır. Əmək alətləri əsasən çay daşlarından hazırlanmışdır. Əmək alətləri əsasən çay daşlarından hazırlanmışdır. Əmək alətləri əsasən çay daşlarından hazırlanmışdır. Əmək alətləri əsasən çay daşlarından hazırlanmışdır. Əmək alətləri əsasən çay daşlarından hazırlanmışdır.

Olduvay mədəniyyəti planetimizin ilk sakinlərinin ən qədim inkişaf mərhələsi olub 2,6-3 milyon il bundan qabaq sona çatmışdır.

Fransa ərazisində Sent-Aşel qədim mədəniyyəti aşkar edilmişdir. Burada kobud çapma alətlər və əl çapacaqları aşkar edilmişdir.

Elmi araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, Aşel mədəniyyəti bəşər tarixində 700 min il bundan əvvəl başlanmış və 100-120 min il bundan qabaq sona çatmışdır.

Arxeoloji qazıntılar davam etdirilərək Fransanın Le-Mustye düşərgəsində bəşər tarixinin yeni mədəniyyət nümunələri əmək alətləri tapılmışdır. Mustye mədəniyyəti 100 min il bundan əvvəl başlamış 35 min il bundan qabaq sona çatmışdır.

Mustye mədəniyyətini Orinyak, Solyuter və Madlen mədəniyyətləri əvəz etmişdir. Bu mərhələ 35-33 min il bundan əvvəldən başlamış və 12 min il bundan qabaq sona çatmışdır. Sonra orta daş dövrü-Mezolit dövrü başlamışdır. Bu mərhələ 12-9-cu minillikləri əhatə edir. Sonra yeni daş dövrü – Neolit dövrü başlayır. Bu dövr 9-7-ci minillikləri əhatə edir. Beləliklə, daş dövrü 3 milyon il bundan əvvəl başlamış 7 min il bundan əvvəl sona çatmışdır. Daş dövrünü **Neolit** dövr əvəz etmişdir. Neolit 7-5-ci minilliklərdə mövcud olmuşdur. Bu həm də Mis-daş dövrü adlanır. Mis-daş dövrünü 4-2-ci minilliklərdə **Tunc** dövrü əvəz etmişdir. **Tunc** dövrü e.ə.

I minilliyin əvvəllərində başa çatmış və **Dəmir** dövrü ilə əvəz edilmişdir. Bəşər tarixində sonralar Dəmir dövrünü antik dövrü (b.e.ə. IV və b.e IV əsrləri) əvəz etmişdir.

Yeri gəlmişkən göstərək ki, Antiq dövrdən sonra Orta əsrlər (V-XVI əsrlər), yeni tarix (XVII-XIX əsrlər), və ən yeni tarixlə (XX əsrdən) əvəz olunmuşdur. Beləliklə bəşər tarixi uzun bir yol keçmişdir.

Azərbaycan ərazisində yuxarıda göstərilən abidələrlə həmyasid abidələr vardır.

Azərbaycan respublikasının ərazisində arxeoloji tədqiqat işinə əsasən XX əsrin 30-cu illərindən sonra başlamışdır. Doğrudur XIX əsrin I yarısından Qəbələ şəhər xarabalıqları səti öyrənilmişdir.

Vətənpərvər alimlər Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyətli olan Qobustan tarix düşərgəsini 1939/40-cı və 1947/65-ci illərdə prof İsaq Cəfərzadənin rəhbərliyi ilə, 1940-cı ildə prof. İ.Əliyevin, F.Qədirovun rəhbərliyi ilə Qəbələ şəhər xarabalığı, bundan başqa 1950-ci illərdə Mingəçevir Mədəniyyətini öyrənmişlər.

Azərbaycanda Qədim insan yaşayış yerini aşkar etmək məqsədilə 1960-cı ildən prof. Məmmədali Hüseynovun (ümumi rəhbər), Ə.Cəfərovun, R.Göyüşovun, D.Hacıyevin, Ə.Məmmədovun, V.Veliçkonun, N.Şirinovun, M.Süleymanovun, S.Əliyevin və b. alimlərin rəhbərliyi və səyi ilə Füzuli rayonunda Quruçay mədəniyyətinin (o cüm. Azıx mağarasının), 1969-1979-cu və 1987/88-cı illərdə prof. Vəli Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvan diyarında (xüsusən də Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərin) 1966-cı ildən prof. C.Rüstəmov və F.Muradovun rəhbərliyi ilə Qobustanda yenidən tədqiqat işləri davam etdirilmişdir və hazırda bu iş davam etdirilir. 1970-ci illərdə isə R.Göyüşovun rəhbərliyi ilə Şabron (Dəvəçi r-n) şəhər xarabalığı aşkar edilmişdir. Azərbaycanın ulu sakinlərinin düşərgələrində aparılan kompleks elmi tədqiqatlar nəticəsində respublikamızın ərazisində nəinki ibtidai insanların yaşaması isbat olunmuş, eyni zamanda bu diyarda ən qədim insanların uzun müddət məskən salıb formalaşması elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir. Onu da göstərək ki, son zamanlar Azərbaycanda yerli arxeoloqlarla yanaşı Fransanın, San-Peterburqun, Moskvanın arxeoloqları da iştirak etmişlər.

Daş dövründə qədim insan məskanı olan Azıx mağarasından qiymətli maddi-mədəniyyət abidələri aşkar edilmişdir. Mağaranın üst qatlarında (1968-ci ildə) təqribən 1-1,5 milyon il bundan əvvəl

Etnoqafiya dünya xalqlarının həyat və məişətindən bəhs edən tarix elmidir. O, yunan sözü olan «**etnos**» və «**qrafo**» sözlərindən əmələ gəlməklə «*xalqın təsviri*» mənasını verir. Bu elmi bəzən **etnologiya** da adlandırırlar. Məişət dedikdə fərdi və ictimai həyatda bərqərar olmuş ənənəvi formalar başa düşülür. Xalqın məişəti ilə yanaşı olaraq dünya xalqlarının bir elm kimi etnoqafiya elmi mədəniyyətini də öyrənir. Bir qayda olaraq dünya xalqlarının mədəniyyəti **iki** sahəyə ayrılır: **maddi mədəniyyət və mənəvi mədəniyyət**. Maddi mədəniyyət anlayışına insan əli ilə yaradılan bütün maddi ne'mətlər və əşyalar aiddir. Mənəvi məhsullar daxildir: - ədəbiyyat, incəsənət, elm, dini, fəlsəfə, əxlaq, musiqi, adət və ənənələr və s.

Etnoqafiya bir elm kimi antropologiya, arxeologiya, linqvistika, folkloristika və coğrafiya ilə sıx əlaqədardır.

Elmin müstəqil bir sahəsi kimi etnoqafiya XIX əsrin ortalarında Qərbi Avropa və Amerika ölkələrində təşəkkül tapmış, XIX əsrin 60-70-ci illərində müxtəlif ölkələrdə etnoqrafik təşkilatlar və cəmiyyətlər meydana çıxmışdır. Lakin «etnoqafiya» sözünü bundan əvvəlki tarixi dövrlərdə də işlətmişlər. 1907-ci ildə İohan Zommer maqdenburq şəhərində «Etnoqrafik məcmuə» nəşr etmişdir. 1791-ci ildə Nrurenburq şəhərində «Etnoqrafik albom» nəşr edilmişdir. 1826-cı ildə İtaliya coğrafi Adriano Balbi «Etnoqrafik atlas» çap etdirmişdir.

Azərbaycan qədim diyar olduğuna görə onun etnoqrafiyası da qədimdir və tariximizin öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin Azərbaycan etnoqrafiyasının bir elm kimi formalaşmasında 1923-cü ilin noyabrında yaradılan «**Azərbaycan Tədqiq və təbbə Cəmiyyəti**»nin çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Cəmiyyətin məqsədi Azərbaycanı iqtisadi, ictimai, tarixi, etnoqrafik, arxeoloji və linqvistik baxımdan öyrənməkdən və Azərbaycan haqqında bilikləri genişləndirməkdən ibarət idi. Bakı Dövlət Universitetinin şərq fakültəsində etnoqafiya bir fənn kimi tədris edilmişdir. 1976-cı ildən arxeologiya və etnoqafiya kafedrası fəaliyyət göstərir. Etnoqafiya məsələləri iki istiqamətdə öyrədilir. 1) ümumi etnoqafiya (dünya xalqları). 2) azərbaycan etnoqrafiyası fənni üzrə dərslər keçirilir. Eyni zamanda: Milli-zəmində arxeologiya, numizmatika,

tarix, coğrafiya, arxivşünaslıq, müzeyşünaslıq, antropologiya, etnologiya kimi kurslar da öyrədilir.

Dövlətçiliyimizin yeni mərhələsində xalqın özünü dərk etməsi və etnik mənlilik şüurun dirçəldilməsi prosesində etnoqrafiyanın öyrədilməsinin vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsində Azərbaycan musiqisi çox böyük təsirli vasitədir. Xüsusilə də görkəmli ədiblərin vətənpərvər şe'rlərinə yazılmış musiqi daha da təsirli olur. Məsələn, Almaz İldırımın «Əsr Azərbaycan», S.Vurğunun «Azərbaycan», M.Şəhriyarın «Azərbaycan» Məmməd Arazın «Azərbaycan», B.Vahabzadənin «Muğan» və s. əsərlərinə yazılmış musiqi xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı folklorların, laylaların deyimi və bunlara aid kompozisiyalar da öz növbəsində vətənpərvərliyə səsləyən nümunədir.

Musiqi ilə oxunan vətənpərvərliyə səsləyən fikirlər (şer mətinləri) emosional təsir gücünə malik olur. Burada fikir dinlənir, musiqi vasitəsilə adını qüvvətləndirir, onu səfərbər edir.

Vətənpərvərlik hissi çox şaxəlidir və həssas duyğularla inkişaf edir. Musiqi alətlərində, onun tellərində bu duyğular daha da emosional təsir göstərir. Bu duyğu telləri-Cəngi, vağzal, Dilqəmi, Segah, Kəsmə şikəstə, Uzun dərə, Yanıq Kərəm, Marş musiqiləri... və s. tellər adamın daxili aləminə, dəruni hissələrinə təsir edir. Filosof-şair B.Vahabzadə «Muğan» poemasında bu hissələri çox qüvvətli emosional şəkildə ifadə etmişdir.

Biz həmişə Azərbaycan musiqisiylə qürur hissi keçiririk.

Ü.Hacıbəyovun musiqisi vətənpərvərliklə dolu məhəbbət dastanıdır. Xüsusilə də Koroğlu uverturası. Bu uvertura Azərbaycan qəhrəmanlıq himni və deyərdim dövlət himnidir (Bir vaxt Cənubi Azərbaycanda bu uvertura dövlət himni olmuşdur).

Müstəqilliyimizin ilk aylarında Azərbaycanın dövlət himni və 1991-ci ildən sonra müstəqilliyin bərpasından sonra yenidən səslənən hazırkı dövlət himnimiz, əsgər marşlarımız və digər musiqilərimiz vətənpərvərliyə səsləyən musiqidir.

Ş18. VƏTƏNİMİZİN NAXÇIVAN DİYARI

Naxçıvan Azərbaycanın və eləcə də dünyanın qədim bir vilayətidir. Qədim Şumer ölkəsinə yaxın olmuş, onlarla iqtisadi əlaqələr yaratmışdır.

Kiçik Qafqazın cənub-qərb hissəsində yerləşir. Urmiya gölünə yaxındır. Azərbaycanın qərbində yerləşir, şərqin qapısı sayılır. İqlimi kontenentaldır. Yay ısti, qışı sərt. Zəngəzur sıra dağları, Dərəlgöz, Hacı dağı və s. ilə əhatə olunmuşdur. Bu diyar təbii sərvətlərlə zəngindir.

Əsabi-kəf müqəddəs ziyarət yeri burada yerləşir. Bu diyarda dünya üzrə ilk şəhərsalma meydana gəlmişdir. Tarixçi-arxeoloq alim, professor Vəli Əliyev (40 il tədqiqat nəticəsində) qəti sübut etmişdir ki, Naxçıvanın 3500 illik şəhərsalma mədəniyyəti vardır və qədim dünya sivilizasiyasında Şumer və Mohenco-Dara (Pakistan) mədəniyyətləri ilə eyni səviyyədədir. Yəni qədim dünyanın əsas mədəniyyət ocaqlarından biridir.

Nuhun gəmisini izləri Naxçıvan yaxınlığında Ağrıdağda (Gəmi qaya) tapılıb.

Naxçıvan vilayəti böyük tarixi yol keçmişdir. Dünya mədəniyyətinin yaranmasında bu diyarın xalqın tarixi işlər görmüşdür. Dövlətçilik tarixinə malik. (məs: XII əsrdə Atabəylər dövləti).

Respublika Prezidenti H.Əliyev 1999-cü ilin oktyabrında Naxçıvan MR-nın 75 illiyi ilə əlaqədar söylədiyi nitqinin birində göstərmişdir: (Möminəxatun türbəsi qarşısında) «Bu abidələrin məmarlıq qiyməti ilə bərabər bizim üçün, bəlkə daha da böyük qiyməti Azərbaycanın qədim dövlət olmasını göstərməsi olmasıdır. Bu, tək-cə məmarlığın zənginliyini yox, dövlətçiliyin nə qədər zəngin olduğunu, nə qədər möhkəm olduğunu da göstərir» (Bax: «Xalq» qəzeti 17.10.1999).

İqtisadi, ticari və siyasi mövqə baxımından çox yaxşı yerdə yerləşən bu diyar həmişə Azərbaycana hücum edən işğalçıların nəzər-diqqətini çəkmişdir (Teymur Ləngi, Monqollar, ruslar və s.).

Ticari, iqtisadi əlaqələr, dövlətçilik ənənələri bu diyarın adamlarının elmi dünyagörüşünə təsir etmiş, maariflənmiş və özləri bir çox diyarın xalqlarını maarifləndirmişlər.

Heç təadüfi deyildir ki, dünya şöhrətli ədiblər H.Cavid, M.S.Ordubadi, C.Məmmədquluzadə, Əcəmi Naxçıvani, Yusif Məmmədəliyev və b. yetişmiş və Azərbaycanın mədəni həyatına təsir etmişlər. Burada çar hakimiyyəti dövründə 6 general yetişmişdir. Gəngərlilər sülaləsindən sonuncu Cəmsid Naxçıvanski olmuşdur. Sovet dövründə generallardan akim Abbasov, general siyasi dövlət xadimi H.Əliyev, (həm də iki dəfə sovet İttifaqı Qəhrəmanı olmuşdur) və digər Sovet İttifaqı qəhrəmanlarını göstərmək olar.

Qızıl Ordunun Bakıya girməsi və qırğın törətdiyi günlərdə Naxçıvanın Kərki kəndinə Ermənistan Respublikasının silahlı dəstəsi 19 yanvar 1990-cı ildə basqın edərək buranı işğal etdilər. 1992-ci ildə Naxçıvanın Sədərək qəsəbəsinə hücum edən erməni birləşmiş döyüşçülərinə Sədərəklilər güclü müqavimət göstərdilər. Naxçıvanlılar öz qədim qəhrəmanlıq tarixini təkrar etdilər, vətənin qorunmasında qəhrəmanlıq nümunəsi göstərdilər.

Naxçıvan uzun illər gərgin siyasi mübarizə meydanı olmuşdur. XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin Osmanlı Türkiyəsinə qarşı apardığı uzun sürən müharibələrdə Naxçıvan gah Osmanlının, gah da Səfəvilərin əlinə keçmişdir. 1747-ci ildən Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra Naxçıvandakı Kəngərli tayfa başçısı Heydərqulu xanlıq yaradıb. XVIII əsrin 80-cı illərində Naxçıvan xanı Abbasqulu xan, İrəvan xanı Hüseyinli xan, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Kartili-Kaxeta çarı II İraklı ilə sıx əməkdaşlıq əlaqəsində olmuşlar. 1848-1849-cu ildə İrəvan xanlığı ləğv edilmiş, yerinə İrəvan quberniyası yaratmışdır. Naxçıvan qəzası da İrəvan quberniyasına daxil edilmişdir.

Tədqiqatçı alim İsmayıl Musayev «Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlər 1917-1921-ci illərdə» adlı əsərində İran, Ermənistan, Türkiyə, Rusiya, İngiltərə və ABŞ dövlətlərinin bu bölgədə apardıqları siyasətin məqsədlərini göstərmişdir. «Azərbaycanın bu bölgələri, xüsusilə dörd ölkənin qovşağında yerləşən Naxçıvan mahalı həmişə çox böyük strateji və geosiyasi əhəmiyyət kəsb etmişdir». Türkiyə bu bölgəni Azərbaycanla Türkiyəni birləşdirən strateji koridor kimi baxır. İran və Rusiya bu bölgəni tutmaqla cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanı birləşdirməsi məqsədi güdmüş, İngiltərə və ABŞ dövlətləri bu bölgə vasitəsi ilə Azərbaycana, bütün orta və yaxın şərqə təsir

göstərə bilməyin əlverişli imkanı kimi baxırdılar. Hətta, bu bölgədə Amerika General-qubernatorluğu yaratmaq qərarını da çıxarmışlar. Lakin bura gəlmiş nümayəndə siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq qubernatorluq yaratmış, Zəngəzur vilayətinin çox hissəsini Ermənistanına verilməsinə nail olmuşdur.

Naxçıvan vilayətinin digər ərazisində 1918-ci ilin noyabrında Azərbaycan türkləri özlərinin Araz-türk respublikasını yaratmışlar.

Mərkəzi Naxçıvan olmaqla Dərələyəz, Şərur, Ordubad, Vədi-basar, Qəmərlı, Mhri, Sərdərabad olmaqla yaranan Araz-türk respublikası 1919-cu ilin mart ayına qədər fəaliyyət göstərmişdir. /Bax: «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 27 mart 1997-ci il və «Azərbaycan tarixi» XI sinif dərslisi səh. 50-51. Bakı 2000-ci il/.

Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında 1921-ci ilin martında imzalanmış Moskva müqaviləsində, rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında 1921-ci ilin oktyabr ayında bağlanmış Qars müqaviləsində təsbit etildi. Bu müqavilə həm o dövrdə, həm də indiki dövrdə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

1922-ci ilin dekabrında I Zaqafqaziya Sovetlər Qurultayı Naxçıvanın muxtariyyət statusunda Azərbaycan SSR-nin ayrılma və tərkib hissəsi olduğunu təsdiq etdi. 1923-cü il dekabrının 5-də Azərbaycan Mərkəzi İnkilab Komitəsi Naxçıvan Muxtar diyarın Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan MSSR-na çevrilməsi haqqında qərar qəbul edərək ZMİK-dən xahiş etdi. Zaqafqaziya Mərkəzi İnkilab Komitəsi 1924-cü il yanvarın 8-də bu qərar təsdiq etdi. Azərbaycan SSR MİK-nın 1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə Naxçıvan Muxtar diyarının Naxçıvan MSSR-na çevrilməsi təsdiq edildi. Bu, Azərbaycan xalqının olduqca mürəkkəb bir siyasi şəraitdə əldə etdiyi böyük tarixi nəliyyəti idi.

Ermənilər bunu rəsmən qəbul etsələr də, bu faktla əslində heç cür razılaşa bilmirlər. Onlar Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə ZMİK-nın qərarı ilə Naxçıvanın 657 kv.km. ərazisi – Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Hərədir, Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyəsindən Oğbin, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy, Ordubad qəzasının Qorçevan, Kilidlərin bir hissəsi, 1930-cu ildə isə Əldərə, Lehváz, Astazur, Nüvədi kəndləri Ermənistanına verilmişdir.

XX əsrin 90-cı illərində SSRİ-nin dağılması nəticəsində yaranmış şəraitdən istifadə edən Ermənistanın Naxçıvanın Kərki kəndini işğal etməsinə baxmayaraq 1998-ci ilin oktyabrında Ermənistan yenə də Naxçıvan iddiası etməyə başlamışdır (Bax: «Azərbaycan» qəzeti 5 və 11 fevral 1999).

Naxçıvan hazırda 6 rayondan ibarətdir. 3 dövlətlə sərhəddir. 5,5 min kv.km sahədən ibarətdir. 350 min nəfərdən artıq əhalisi vardır. Naxçıvan şəhərində 85 min nəfər adam yaşayır.

Naxçıvan diyarında mutariyyatın yaranmasının tarixi əhəmiyyətini nəzərə alaraq respublika prezidenti cənab H.Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 75 illiyini qeyd etmək üçün 1999-cu ilin fevralın 5-də fərman verdi və 1999-cu ilin oktyabrın 10-16-da böyük təntənə ilə bu bayram qeyd edildi.

Prezident başda olmaqla bir çox dövlət, mədəniyyət və elm xadimləri Naxçıvanda bu bayramı qeyd etdilər. Naxçıvanın müstəqilliyi şəraitində inkişafının şahidi oldular. Baxmayaraq ki, 1988-ci ildən Naxçıvan blokada şəraitində yaşayırlar.

Biz, bu diyarla fəxr edərək qürur hissi keçiririk.

Ş19. VƏTƏNİN ACI TARİXİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN VƏ TƏNƏ MƏHƏBBƏT, DÜŞMƏNƏ NİFRƏT HİSSİ TƏRBIYƏSİNDƏ YERİ

Azərbaycan dünya xatirəsində geosiyasi cəhətdən çox önəmli yerdə yerləşir. Təbiətin gözəl, sərvəti çoxdur. Bu diyar qədim dövrlərdən insan məskəni olmuşdur. Burada cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələləri baş vermişdir. Şumerlərlə yaxın qonşuluqda olmuşdur və mədəni əlaqə saxlamışdır. Sonrakı əsrlərdə daha da inkişaf edərək bu günkü səviyyəyə çatmışdır.

Biz Azərbaycanın qədim dövrdən müasir günə qədər olan müddət ərzində parçalanmağa və əhalisinin köçürülməsinə dair məlumat vermək, gənc tarix müəllimlərinin bu məsələlərə diqqətini cəlb etmək və uşaqların vətənpərvərlik tərbiyə hissəsinin yüksəldilməsi fikrindəyik.

Uşaqlara şəxsiyyətin ictimai fəallığı, qəhrəmanlığı, vətənpərvərliyi, xalqın milli mədəniyyəti və s. ilə yanaşı xalqın başına gətirilən mərhumiyyətləri öyrətmək, yadelli düşmənlərə nifrət hissi tərbiyə etmək lazımdır. Azərbaycan xalqı vətənə, torpağa bağlı xalqdır. Ayırı-ayrı dövrlərdə bu barədə çox misallar vardır. Məs. Ərəb xilafətinə qarşı azərbaycanlılar 61 il mübarizə aparmışlar. Mübariz sərgərdə Babək məğlub olduqdan sonra onu ölümə apararkən son arzusu Bəzz qalasını ziyarət etmək olmuşdur. O, bu qala ətrafında fırlanmış, divarları öpmüşdür.

1992-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək qəsəbəsini erməni millətçilərindən qorumaqda Allahverdi Həsənov və dostu Əhməd Paşayev Türk soyuna sadıq qalaraq ailələri ilə birgə ön cəbhədə çadır qurmuş və döyüşə atılmışlar. Doğrudur, kiçik yaşlı uşaqları şəhid ola da, vətənin müdafiə işi təmin edilmiş, Sədərəyin və bütün Naxçıvan torpaqlarının qorunmasının əsasını qoymuşdur.

1993-cü ildə ildə mənfur erməni yağılarının Kəlbəcərin işğalı zamanı bir qrup qız-gəlin əsir düşməsin deyə özlərini qayadan ataraq əziz canlarını sevimli vətənin daşlarına qurban vermişlər.

Müasir dövrdə Azərbaycanın başına gələn bəlaların çoxu bizə bilərəkdən, tariximizin doğru və düzgün öyrədilməməsi nəticəsində və həm də düşmənçilik edən ermənilərə, onların apardıqları siyasətə qarşı biganəlik olmuşdur. Dostluq, qardaşlıq, beynəlmiləçilik və s. tərbiyəsinə geniş yer verilmişdir. Biz müsbət tərbiyənin əley-

hinə deyilik. Torpağımıza qənim kəsilən, bizi tez-tez didərgin halına salan düşmənlərimizə qarşı qısqançlıq və nifrət hissi tərbiyəsi aşılamamışıq. Bu baxımdan məktəblilərin və gənclərin Azərbaycanın torpaqlarının parçalanması və xalqın köçürülməsi, didərgin salınmasına vadar edilməsinin tarixinin dəqiq öyrədilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Digər tərəfdən də bu sahə üzrə ümumiləşdirilmiş material yoxdur. Doğrudur H.Əliyev cənablarının «1948 - 1953-cü illərdə azərbaycanlıların (oğuz türklərinin) Ermənistan SSRİ ərazisindəki (Qərbi Azərbaycandan) tarixi etnik torpaqlardan kütləvi şəkildə deportasiyası haqqında» (18 dekabr 1997-ci il) və «Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında» (26 mart 1998-ci il) imzaladığı fərmanlar Azərbaycanın tarixinin bu sahəsi haqqında çox dəyərli sənəddir və bu sənədlərin işığında Azərbaycan Respublikasının Baş Arxiv İdarəsinin direktoru, tarix elmləri namizədi Ataxan Paşayev, Azərbaycan Dövlət İqtisad İnstitutunun dosenti Əsgər Abdullayev, BDU-nun professoru Yaqub Mahmudov, Azərbaycan EA-nın tarix institutunun direktor müavini, akademik Mahmud İsmayılov, Azərbaycan EA-nın aparıcı elmi işçisi Məşədixanım Nemətova, Azərbaycan EA-nın şöbə müdiri, professor Vəli Əliyev, ADPU-nun professoru Süleyman Məmmədovun, dos. İsmayıl Məmmədovun və onlarca digər alimlərin məqalə və çıxışlarında ermənilərin azərbaycanlıların başına gətirdikləri bəlaları onların genosid siyasətini açıb göstərmişdir.

Müəllim bu sahə üzrə ayrı-ayrı mövzuların tədrisindən səmərəli istifadə etməlidir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan ərazisində bizim eradan əvvəl III minillikdən başlayaraq ilk dövlət qurumları meydana gəlmişdir. Sonrakı əsrlərdə öz inkişaf mərhələlərini keçərək bəziləri güclənmiş, bəziləri təsir altına düşmüş, bəzilərinin isə varlıqlarına son qoyulmuşdur. Bizim eramın 224 (226)-cı ilində İranda hakimiyyətini gücləndirən Sasanilər tezliklə qonşu ölkələrlə yanaşı Azərbaycan və Albaniya dövlətlərini işğal edir (təxminən 350 il, yəni 260-650-cı ilə kimi). Alban çarlığı xilas yolunu şərqi Roma İmperiyası ilə yaxınlaşmaqda görsə də nəticədə öz tənəzzül dövrlərini yaşayan Roma Bizans imperiyası Qafqazda İran müharibəsində uduzur və müharibə 387-ci ildə Qafqazın iki dövlətin təsir dairəsinə parçalanması baxımı ilə bitir.

Bu barışıqın şərtinə əsasən İran Urmiya gölünün qərbindən Qara dənizə qədər olan torpaqların şərqi hissəsinə sahib olur. Atropateniya və Albaniya beləliklə, İran hakimiyyəti altına düşür. Doğrudur, Albaniya uzun illər öz müstəqilliyini və yarım müstəqilliyini saxlayır.

Sasani İranı möhkəmləndiyi sonrakı əsrlərdə, feodal münasibətlərinin artdığı dövrlərdə tərkibində olan Atropateniya və Albaniya əhalisi arasında təsərrüfat və mədəniyyətin yaxınlaşmasını gördükdə istismarı gücləndirir və bəzən də onların ata-baba torpağından köçürülməsi siyasətini yeridir. Azərbaycanın şimal hissəsindən azərbaycanlıların Orta Asiyaya köçürür, onların yerinə özlərinə dayaq yaratmaq məqsədilə cənubdan fars mənşəli tayfaları gətirir. Bu özünü sonrakı əsrlərdə də göstərmişdir. Ermənilərin, rusların Azərbaycana gətirilməsində də bu cür məqsəd güdülmüşdür.

Köçürmə ilə yanaşı Sasani imperiyasının Cənubuna vuruşmaq məqsədilə döyüşkən Alban suvari atlı dəstələri də toplanılırdı. Bunların geri qayıtması ümüdsüz olduğuna görə bu toplantı mətəmə dönürdü. Bu səbəbdən də 450-ci ildə Xalxan şəhərində (indiki Qazax şəhəri yaxınlığında) silahlı üsyan baş vermiş, çoxlu Sasani döyüşçüləri öldürülmüşdür. Lakin yerli əhaliyə bu baha başa gəlmişdir.

Biz deyərdik ki, beləliklə Qədim Azərbaycanın birinci parçalanması və köçürülməsi başlanmışdır. Doğrudur, bu dövrlərdə hələ Azərbaycan dövləti və xalqı tam formalaşmamışdı, çoxlu soylar var idi, vahid dil yox idi. O, təsir altında olduğundan inkişafı gecikmiş, bəzi təsirlərə məruz qalmışdır. Onların başlıcası dini parçalanma olmuşdur. Azərbaycanın şimal hissəsində IV əsrdə (Romadan) xristiyanlıq yayılmışdır. Sonradan da bundan ermənilər öz xeyirlərinə istifadə etmişlər. Alban ərazisində, xüsusən Arsaqda (Yuxarı Qarabağda) yaşayan türk, fars və s. əhalinin arasında Qriqoryan kilsəsinin təzyiqi altında erməniləşmə prosesinə məruz («Azərbaycan tarixi» 1994, s. 210) qalmışdır və bununla da bu torpaqlarda iddia qaldırılmışlar. Düzgünü budur ki, ermənilər bu diyara kütləvi şəkildə 1828-ci il Ru-İran müharibəsinin Türkmənçay barışıqından sonra gətirilmişlər.

Yeri gəlmişkən müəllim fransız yazıçısı Jorj de Molevildən misallar götürə bilər:

«XII əsrdə səlib yürüşlərinin tufanlarından yaranan Kiçik Ermənistan (Bax. «1915-ci ildə Erməni faciəsi». B.Elm. 1990.səh.

15-16) Kayseri Adana Ədən arasında «səpələnmiş» feodal torpaqlarını birləşdirmişdi. Bu vilayətləri erməni feodallarına Bizans 1045-ci ildə Ermənistanın özündə onların torpaqlarını ilhaq etdikdən sonra əvəz kimi vermişdi. Həmin erməni feodalları öz kəndlilərini özlərin ilə götürmüşdülər. Bu işə xeyli erməninin Kiligiyaya keçməsinə gətirib çıxarmışdı.

Paytaxtı Sis olan erməni knyazlığı Fransanın Edss (Urfa) antiol və Trablis knyazlarına arxalanırdı. İmperator VI Henrix Barbossanın knyaz II Leonun başına tac qoyması həmin erməni knyazlığının «səadət anı» oldu.

1047-ci ildə monqolların Anadoluya basqını zamanı Kiçik Ermənistan monqollara tabe oldu. O, fransızların Suriyanı müstəmləkə altında saxlanmasını təqdir edirdi. Bu cür siyasət 1260-cı ildə Hüləki xanın məğlubiyyətindən sonra təmamilə təbii olaraq ona gətirib çıxardı ki, Kiçik Ermənistan Məmlüklərinin ikinci yürüşü onunla qurtardı ki, Sis alındı. Kiligiyaya zəbt olundu və 40 min adam Hələbə sürgün edildi, onların da böyük əksəriyyəti erməni idi. Bu gün inamla yayılan uydurmaya baxmayaraq, Suriyada və Fələstində indiki erməni əhalisinin özəyini məhz həmin adamlar təşkil edir. Bununla belə, Kiligiyanın axırıncı hökmdarı IV Lion 1342-ci ildə ölərkən özünün zəifləyib təqətdən düşən vilayətlərini Fransanın Kipirdəki Luzinian şahzadələrinə vəsiyyət etdi. Beləliklə, tarixə məlum olan ikinci erməni dövləti yox olub getdi. Osmanlı İmperiyasının rəsmi statistikasına görə, 1914-cü ildə Adana vilayətində və Kayseri, Maraş ryaonlarında Zeytunda olduğu kimi bə'zən yığcam halda təqribən 150.000 erməni yaşayırdı. Lakin müəyyən təbliğat dairələrinin, bir əsrdir etdiyi kimi, Kiligiyaya sahib olmaq barədə ermənilərin «Tarixi hüququ»na təkid etmək cəfəngiyatıdır. Bu ona oxşayır ki, Belçika durub Fələstini və Livanı tələb etsin, nə var ki, Filamandiya baronları bir vaxtlar həmin əraziləri zəbt etmiş, Qüdsün hakimləri olmuş və bu iki regionda fransız adları daşıyan qalalar tikdirmişlər. Bunu nəzərə çatdırmaq ona görə vacibdir ki, ermənilərin yalnız 1918-ci ildə əllərini üzdükləri çox böyük niyyətlərində Adanadan Trabzonadək ərazidə 3 dənizin əhatəsində olan, bir ucu da Bakıya gedib çıxan nəhəng bir Ermənistanı görürdülər! Bütün tarix ərzində tale onlara belə istisnalar qismət etməmişdir. Həm də bütün hallarda onların bu cür iddialar üçün azca belə hüququ olmamışdır».

2-ci və üçüncü parçalanma və didərginlik 652-ci ildən sonra ərəblərin hücumu və erməni tayfalarına ön Asiyada (Qərbində) torpaq payının verilməsi ilə xüsuslə Babək üsyanının məğlubiyyətindən sonra olmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycanın qaragöz, uzun saçlı, incə belli qızlarını Ərəbistana aparmışlar. Belə hal özünü Monqolların xüsusilə Qızıl Ordanın Toxtamışın Azərbaycana hücumları zamanı da olmuşdur. Toxtamışın 1385-ci ildəki hücumu nəticəsində 200 min azərbaycanlı əsir alınaraq aparılmışdır.

4-cü parçalanma və köçürmə Osmanlı İmperiyasının XVI əsrdə Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə apardığı müharibənin nəticələri, xüsusilə də Amasiya sülhünün şərtləri və s. göstərmək olar.

5-ci parçalanma I Pyotrun Xəzərətrafi torpaqlarının işğalına başlanması dövrlərini –1717-1723-cü illəri və 1801-ci ildə Azərbaycan şimal-qərb torpaqlarının ilhaq etdi.

6-cı parçalanma Azərbaycanda xanlıqlar dövründə 1792-1798-ci illərdən sonra özünü göstərmişdir.

7-ci parçalanma 1803-1813-cü illər I –Rus-İran müharibəsinin başlanması və 1813-cü ilin 24 oktyabrında Gülüstan müqaviləsi əsasında olmuşdur. Müqavilənin 11-ci maddəsindən biri (Azərbaycan torpaqlarının iki hissəyə bölünməsi) o olmuşdur ki, Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiyanın ixtiyarına keçməsinə rəsmiləşdirmişdir.

8-ci parçalanma 1826-1828-ci illərdə II Rus-İran müharibəsinin Türkmənçay müqaviləsi əsasında 10 fevral 1828-ci ildə olmuşdur. Bu müqaviləyə görə Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan vilayətlərilə Rusiyanın ixtiyarına keçmişdir. Həm də ruslar özlərinə dayaq yaratmaq məqsədilə xristian dininə məxsus olan ermənilərdən 120 min nəfəri Cənubi Azərbaycandan Şimali Azərbaycana gətirərək onlardan 80 minini Qarabağ, 40 minini İrəvan yerləşdirmişlər. Eyni zamanda 1829-cu il Rus-türk (Əndirnə) sülhünə əsasən 200 min nəfər erməninini Türkiyədən gətirilərək Azərbaycana yerləşdirilmişdir.

Şerti olaraq adlandırdığımız 9-cu köçürmə –parçalanma XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixi də xüsusi yer tutur. Bu onunla fərqlənir ki, siyasət və məkr bu işdə böyük rol oynamışdır. Hələ əsrin əvvəllərində ermənilər «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyası ilə 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı canlı aksiyalar həyata keçirmişlər. Onların vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistanın yüzlərlə yaşayış məntəqəsini

əhatə etdi. Yüzlərlə azərbaycanlıları vəhşicəsinə öldürüb, yaşayış yerlərinə od vurub yandırmaqla yanaşı azərbaycanlılar haqqında mənfi obrazlar yaratmağa başlamışlar. Bu da ondan ötəri edilmişdir ki, onlar özlərinin avanturist torpaq iddialarını pərdələsinlər.

Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci ilin fevral və oktyabr çevirilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. Doğrudur, onlar əvvəl çar generalı Denikinə yarımacaq məqsədi güdürək onların ətrafında çıxış etdilər. Denikin ordusunun Qafqaza hücumu zamanı onlar da Qərbi Azərbaycandakı 115 kəndi dağıtdılar. Bu kəndlərdə 7729 nəfər azərbaycanlıyı öldürdülər. Bütövlükdə 150 min nəfərdən artıq azərbaycanlı yurdlarından (indiki Ermənistan ərazisindən) didərgin salındı.

Sonradan siyasi vəziyyətin dəyişməsilə dünənki canavar ermənilər sovetlər tərəfindən çıxış edərək kommunist sifətli daşnaqlar Azərbaycanın digər bölgələrində, xüsusilə də Bakı və Bakı ətrafında, Gəncə Naxçıvan və digər yerlərdə qırğınlara törətməyə başladılar.

1918-ci ilin mart ayından etibarən əks inqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında (daşnaq sifətli kommunist ermənilər) Bakı komunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Təkcə üç gün 30-31 mart və 1 apreldə Bakı, Quba, Şamaxı, Göyçay qəzalarında 20 min azərbaycanlı qanına qəltan edildi. Məsələn, Şamaxıda 800 adamı məscidə doldurmuş və binaya od vurmuşlar. Hamilə qadınları n qarnını yararaq uşaqlarını çıxartmış və süngüyə taxmışlar.

Əhalinin yaşayış yerlərilə, tarixi yerlərlə də vəhşi kimi davranmışlar. Məsələn, Qubada 122 kəndi yandırmışlar.

Mart qırğını Bakı Quberniyasından Qarabağa, Zəngəzura, Naxçıvana Ermənistan ərazisinə də yayılmışdır.

Bakı quberniyasında ermənilərə, Şaumyan, Lalayan, Zəngəzurda cəllad Andronik və Ermənistanda daşnaqların yaratdığı Ararat respublika rəhbərləri (sonradan sovet Ermənistanı respublikası adlanıb) Azərbaycanda bir məqsəd güdmüşlər-yə'ni azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından etnik cəhətdən təmizlənməsi və erməniləşdirilməsi siyasəti güdülmüşdür.

Yeri gəlmişkən, müəllim onu da göstərməlidir ki, Azərbaycanın görkəmli adamlarından biri Laçında Sultan bəy Andronikin Şu-

şaya gəlməsinin qarşısını qəhrəmanlıqla almışdır. Əgər onun ordusu Qarabağa keçsəydi vəziyyət doğrudan da gərginləşəcəkdi. Ermənilərin Azərbaycanda soyqırımı barədə sənədlərində geniş material vardır. Biz ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin mart qırğını barədə fikirlərindən bir neçəsini göstəririk.

M.Ə.Rəsulzadə:

«30-31 mart tarixin qeyd edə bildiyi «Aşura», «Varfolomey gecəsi» kimi xainanə bir surətdə hazırlanmış siyasi faciələrdən birisi idi. Bakı türk demokratiyasının başında partladılan toplar, müsəlmanların haqqında rəva görülən məzalim Azərbaycan fikrini daşıyan, muxtariyyət və istiqlal əqidəsi ilə pərvərdə olan insanları məhv etmək üçün idi».

«Naş qolos» qəz. 4 aprel 1918;

«Hər yerdə meyidlər qıc olunmuş, eybəcər hala salınmış, yandırılmış meyidlər bəzi yerlərdə qalaq-qalaq, bəzi yerlərdə tək-tək meyidlər: kişi, qadın və uşaq meyidləri».

«Qruziya» qəz. 25 noyabr 1918;

«... Erməni əsgərlərinin hamilə müsəlman qadınlarının qarnını yirtərək bətnindəki formalaşmış uşağı çıxarıb onun başının kəsmələrinə bənzər vəhşiliklərin fotosəkillərini daşnaq «Aşxatavor» qəzətlərində görməyiblərimi?»

«Yeni Qafqasiya» mart 1924.

Bu ədavət türk xalqının mövcudluğu-təbiisinə olduğu kimi mənaviyyətinə dəxi tövəcid edilmişdi, 3 gün ərzində 15 min islam öldürülmüş, türk müəssisəti-milliyəsinin (milli idarələrinin) sarayını təşkil edən «İsmailiyyə» binası ilə «Açıq söz» və «Kaspi» məktəbləri atəşə verilmişdi. Bakının ən böyük caməsi (məscidi) top mərmiləri ilə deşik-deşik edilmişdi.

XX əsrin sonlarında da ermənilər Azərbaycanlılara qarşı soyqırımını həyata keçirmişlər. Azərbaycandan Torpaq qoparmaq məqsədilə oyuncaq Qarabağ problemi yaratmaqla ermənilər 1990-cı ildə azərbaycanlıları silah gücünə qovmağa başladılar. Doğrudur, xalq özünü müdafiə dəstələri yaradır, vətəni qoruyurdular. Lakin fürsət tapan kimi ermənilər vəhşi hərəkətlərə əl atır, adamları öldürür, girov götürür, diri-diri tonqala atırdılar. Buna misal Meşəli kəndindəki bir qrup maldarların yandırılması, Qarakənd ətrafında dövlət nümayəndələrini və görkəmli vətənpərvər ziyalıların min-diği vertalyotu vurub yandırmaqla (20 noyabr 1991), Xocalı şəhər

sakinlərinin (uşaqlı, böyüklü) kütləvi qırğınlarını (26 fevral 1992) göstərmək olar.

Vətəni uğurunda həlak olanlar sözsüz ki, şəhid adlanırlar. Şəhidlərimizə hörmət və ehtiram əlaməti olaraq abidələr ucaldılmış, cild-cild əsərlər yazılmış, şe'rlər deyilmiş və sözsüz ki, bundan sonra bu sahədə yeni-yeni əsərlər yaranacaqdır. Müəllim uşaqlara tariximizin qanlı səhifələrini öyrətməklə yanaşı, onlarda vətənə, vətən övladlarına məhəbbət hissi tərbiyə etmək və düşmənə nifrət hissini emosional şəkildə aşılamaq məqsədi ilə mövcud ədəbiyyatdan dərs zamanı və sinifdən xaric, məktəbdənkənar tədbirlərdə geniş istifadə etməli, yeri gələndə inşa yazı yazdırmalı, gecə və görüşlər keçirməli, vətən şəhidlərinə ucaldılmış abidələrə, müzeylərə aparmalı, abidələrə xidmət işini təşkil etməlidir.

Azərbaycan Respublikası Müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv yazılması imkanı əldə edilmişdir.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımını barədə respublika prezidenti H.Əliyev cənablarının cəsarətli addımları ataraq 18 dekabr 1997-ci il və 26 mart 1998-ci ildə tarixdə verdiyi fərmanlar tarixi əhəmiyyətə malik bir sənəd almaqla yanaşı ermənilərin Azərbaycana qarşı soyqırımını açıb göstərir. Bu baxımdan tövsiyə etdiyimiz metodiki yazı bu ruhda hazırlanaraq müəllimlərə, tərbiyəçilərə köməkçi materialdır.

Tarix müəllimləri bunu əsas götürərək ayrı-ayrı mövzuların tədrisi prosesində, mövzuya dair keçirilən bütün tərbiyəvi tədbirlərdə və 31 mart soyqırımını künlərində şagirdlərə emosional şəkildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı vəhşilikləri genişliyi ilə açıb göstərsinlər.

Prezidentimiz H.Əliyev cənablarının «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR (Qərbi Azərbaycandan) ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi sürətdə deportasiyası haqqında» (18.XII.97.) verdiyi fərmanda deyilir: «Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımını siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən, min illər boyu yaşadıkları və doğma etnik torpaqlardan didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə

tarixi mədəni və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir». H.Əliyev cənablarının «Azərbaycanın soyqırımını haqqında» 26 mart 1988-ci il tarixdə verdiyi fərmanda ermənilərin soyqırımını barədə daha ətraflı danışıldı. Xüsusilə də qırğınla yanaşı onların bizim xalqa qarşı apardıqları mənəvi təcavüzləri göstərilir.

Ermənilərin İrəvan xanlığının ərazisinə ruslar tərəfindən gətirilməsindən sonra –1813-1828-ci illərdə Azərbaycanın başına gətirilən soyqırımını və mənəvi təcavüz başlanmışdır. 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1992-ci illər faciələrlə bitən illər olmuşdur. Gəncə, Bakı, Naxçıvan, Zəngəzur, Quba, Göyçay, Dağlıq Qarabağ xüsusən Xocalıda törədilən soyqırımları buna parlaq misaldır.

Bunların hər biri barədə bu yazıda müəyyən qədər danışılmışdır. Bunu nəzərə alaraq ermənilər azərbaycanlılara qarşı yeritdikləri mənəvi təcavüz barədə fərmanı 8, 10, 11 və 15 bəndlərini göstərməyi lazım bilirik və bunların öyrədilməsini tövsiyə edirik: - «Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kompaniyasına başladılar, Keçmiş Sovet məkanında müntəzəm yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi» (hazırda da bu iyrənc hərəkəti davam etdirirlər). (red.T.P.).

«Yazıq, məzlum erməni xalqının sürətini yaradaraq əsrin əvəzində regionda baş verən hadisələr şüurlu sürətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilirdi...

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideyalara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəsli məzəkçı ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır...

... Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və məniyyətinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırımını siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapdığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən tərif olunur və ictimai fikir çəşdirilirdi...

«... Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşahidə olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir...» (bax. Azərbaycan müəllimi. qəz. 31. 98).

Müəllim qeyd edərək göstərməlidir ki, azərbaycanlıların 1918-ci il mart soyqırımına ancaq Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti siyasi qiymət verməyə cəhd göstərmişdir. Digər sahələrdə olduğu kimi Cumhuriyyət bu işdə yarımçıq qalmışdır. Ancaq 70 ildən sonra Dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublika rəhbərliyi bir vasitə kimi 1998-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımına siyasi qiymət vermişdir. Artıq 1998-ci ildən 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı kimi qeyd edilir.

Qafqazda müstəqil dövlətlər yaradılması ilə əlaqədar Azərbaycan Demokratik Respublikası indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycanın Bir hissəsini ermənilərə güzəştə getmişdir.

Ümumiyyətlə Azərbaycan torpaqlarının parçalanması ilə əlaqədar misallar çox göstərmək olar.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, çar Rusiyasının çökməsi və yeni Rusiya hökumətinin (sovet) yaranması bizim məkrli düşmənimiz olan ermənilərin bolşevik adı ilə yeni fəaliyyətləri nəticəsində 1918-ci ilin martında Bakı və Bakı ətrafında 20 min 1921-ci ilin may-iyun aylarında Gəncədə 12 mindən çox azəri türkünə qırılmış, yeni dövlət baxışları ilə düz gəlməyən minlərlə azəri türkü respublikadan didərgin düşərək İran Türkiyəyə, Avropa ölkələrinə pənah aparmışdır. 1920-ci ilin aprelində 1921-ci ilin avqustuna qədər 48 min azərbaycanlı qanına qəltan edilmişdir. Onların çoxunu ziyalılar təşkil edirdi.

1937-1938-ci illərdə və sonrakı dövrlərdə belə olmuşdur. Bu illərdə 70 mindən artıq həmvətənimiz qurban getmişdir. 1920-ci ilin dekabrında Zəngəzur Azərbaycanın əlindən çıxmış və 1923-cü ilin iyul ayının 7-də Azərbaycanın cənnət guşəsi olan Qarabağa ermənilərin təzyiqləri nəticəsində muxtariyyət verilmişdir.

1941-1945-ci il böyük vətən müharibəsində almanların hücumunu bəhanə gətirən ermənilərin məkrli siyasəti nəticəsində Ermənistan və Gürcüstandan (qərbi Azərbaycandan) 1942-ci ildə azəri türkləri qəddarcasına SSRİ hökumətinin sərəncamı ilə Sibirə, Qazaxıstan çöllərinə köçürülmüşdür. Bu köçürmə təhlükəsi eyni zamanda Bütün Şimali Azərbaycanı bürümüşdür. Buna siyasi don

geyindirilərək göstərilmişdir ki, almanlar türklərlə ittifaqdır. Müharibə gedişində azəri türkləri almanlar tərəfə keçə bilərlər. Sovet hakimiyyəti Türkiyə sərhədlərində özünə e'tibarlı dayaq məqsədilə yalnız ermənilərə üstünlük verməlidir. Bu da Çar Rusiyasının 1928-ci və 1929-cu illərdə Şimali və Qərbi Azərbaycana ermənilərin gətirilməsinin nəticəsidir.

Azərbaycan xalqının başına gələn bəlalər Cənubi Azərbaycan türkləri üçün də xarakterikdir. Səfəvilər dövlətinin xarakteri dəyişərək fars dövlətinə çevrilməsində də erməni barmağı olmuşdur. Arxiv sənədlərinə əsasən məlum olmuşdur ki, birinci Şah Abbasın vəziri Allahverdi xan erməni millətindən imiş, (bax. M. S.İvanov, «Oçerk İstori İrana» Moskva 1952 s. 54).

1945-46-cı illərdə Cənubi Azərbaycan Respublikasının Sovet Rusiyası tərəfindən atılması, axıra kimi onların müdafiə edilməməsinin arxasında məkr durur. Təsadüfi deyildir ki, Seyid Cəfər Pişəvəri bu barədə Stalinə kəskin cavab vermişdir. Nəticədə Cənubi Azərbaycanda yaranan «Azəristan» respublikası fars şovnistlərinin təsirinə məruz qalmış, yüzlərlə insan qırılmış, minlərlə həmvətənimiz xarici ölkələrə mühacir etmiş, bir qrupu isə Araz çayını keçərək boğulmuşlar.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli, 754 sayılı cənayətkar sərəncamı ilə azərbaycanlılar növbəti 10-cu dəfə öz ata-baba yurdlarından keçməyə məcbur edilmişlər. Bu sərəncamlara görə Qərbi Azərbaycandan (Ermənistandan) türklərin 1948-1953-cü illərdə köçürülməsinin həyata keçirilməsidir. Bu köçürülmənin yeri ilk əvvəl Qazaxıstan və Orta Asiya ölkələri nəzərdə tutulmuşdur. Lakin müəyyən danışıqlar, xalqın və o zaman Azərbaycan Mərkəzi Komitəsi I katibi M.Bağirovun ictimai fəallığı nəticəsində Qazaxıstana və Orta Asiyaya köçürülmə Azərbaycan SSR-ə köçürməklə əvəz edilmişdir. Burada məkr öz işini görmüşdür. Həmişə dağ havası şəraitində yaşayan qərbi Azərbaycan türkləri Azərbaycanın isti və yaşayış şəraiti pis olan bataqlıq yerlərinə köçürülmüşdür. Doğrudur, Stalinin hakimiyyətindən sonra bəzi Qərbi Azərbaycan vətəndaşları öz ata-baba yurdlarına qayıtmışdır.

Sovet dövlətinin möhkəmlənməsi və ermənipərəst qüvvələrin (xüsusən A.Mikoyanın) Sovet dövlətində nüfuz dairələrinin azalması ilə əlaqədar erməni məkrli yeni siyasət işlədərək Qərbi Azərbaycanda Rusiyanın səhərlərində oxuyub işləməsi üçün imkan və şərait olduğunu təbliğ etmiş, Ermənistanda Azərbaycan ziyalılarını

sıxışdırmışlar. Bunun nəticəsində qərbi azərbaycanlılardan bir çoxu ata-baba yurdunda uzaqlaşmışdır. Bunu biz mədəni köçürmə adlandırırıq.

11-ci köçürmə isə 1985-ci ildə keçmiş SSRİ MN-nin qəbul etdiyi yenidənqurmanın yaratdığı şərait nəticəsində əmələ gəlmişdir. Erməni millətçiləri yenidənqurmanın gətirdiyi aşkarlıqdan, demokratiyadan sui istifadə edərək Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda) yaşayan soydaşlarımızın yenidən köçürülməsi üçün yeni məkrli siyasətə əl atdılar. Heç kəsin gözləmədiyi vəziyyətdə ermənilər 1988-ci ilin fevral ayının 28-də öz soydaşlarından bir neçəsini Sumqayıt şəhərində qətlə yetirdilər. Bu faciəni gizləndə videolentə alaraq bir sənəd kimi ondan istifadə edərək dünyaya səs saldılar ki, Azərbaycanda erməni qırğını törədilib. Biz bunun müqabilində Ermənistan azəri türklərini çıxarıyıq. Əslində silah gücü ilə insana yaraşmayan vəhşi hərəkətlə 1989-cü ildə 200 mindən çox Azəri türklərini öz ata-baba torpağından qovub çıxartdılar. Müqavimət göstərən türkləri (213 nəfər) amansızlıqla öldürürlər. Bu işdə erməni-pərəst rus ordusu da fəallıq göstərdi.

Yenidənqurma və aşkarlıq siyasəti nəticəsində ermənilərin iştahları artaraq Azəri türklərinin qovulması ilə yanaşı Azərbaycanın Qarabağ vilayətini Ermənistan qatmaq haqqında qərar (Daşnaqsütun Partiyasının 1985-ci ildə Afina şəhərində keçirdikləri XXIII qultayımın qərarına uyğun 1988-ci ilin iyununda Ermənistan SSR Ali Sovetinin qərarı çıxartdılar).

Qərbi Azərbaycandan azəri türklərinin qovulması və Qarabağ torpağının zəbt edilməsi siyasəti azərbaycanlılar tərəfindən böyük narazılıqlar və hiddətlə qarşılandı və 1988-1989-cu illərdə münaqişə və müharibə ilə nəticələndi. Ermənilərin hərəkətləri Rusiyada və dünya dövlətləri arasında müsbət qarşılandı və hətta onlara hərbi yardımlar edildi. Nəticədə Azərbaycan Respublikasının Qarabağ vilayəti və ona qonşu olan Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Qubadlı, Füzuli, Cəbrayıl, Ağdam rayonları işğal olundu. Nəticə etibarilə torpaqlarımızın 20%-dan çoxu ermənilər tərəfindən işğal olundu. 1 milyondan artıq azərbaycanlı öz vətəninə qaçqın oldu. Onlar Azərbaycanın 60-dan artıq rayonunda, 6 şəhərində və Mil, Muğan düzündə çadırlarda yerləşdirildi. Ermənistanın Azərbaycana elan edilməmiş müharibəsi respublikamıza ağır və mənəvi ziyanlar vurmuşdur. Qocalar, qadınlar, uşaqlar ağır həyat şəraiti ilə üzləşmişdir. İqtisadiyyat iflic olmuş, daxili hərcmərclik əmələ gəlmişdir. İmpe-

rialist dövlətlərin bəziləri bu işə rəvac verməkdə məqsəd güdmüş, Azərbaycanı özlərindən asılı etmək kimi problem yaratmışlar.

Doğrudur, 1993-cü ilin iyul ayından hakimiyyətə xalqın xahişi ilə gəlmiş H.Əliyev cənabları bu barədə geniş siyasi iş apararaq ermənilərin uzun illər apardığı siyasətin puç və əfsanə olduğunu dünya dövlətlərinə çatdırmış, Azərbaycanlıların haqqı olduğunu, ermənilərin işğalçı olduğunu sübuta yetirmişdir. Bu iş hələ davam edir və Azərbaycanın böyük problemidir.

Erməni genosidinin açılmasının, onların torpaq iddialarını puça çıxarmaq, həqiqəti göstərmək üçün mütləq tarixə nəzər salmaq, Azərbaycanın başına gətirilən bəlalar son əsrdə geniş təhlil edilməmiş, dünya ictimaiyyətinə çatdırılmamışdır. Verilən məlumatlar respublika daxilində qalmışdır. Bu barədə «Azərbaycan tarixi» dərslərində nəzəri cəlb etməyən məlumat verilmiş olsa da Azərbaycanın rus təhsilli məktəblərində isə uzun müddət «Azərbaycan tarixi» keçirilməmişdir. Hələ bu məsələ indi də rus dilində təlim keçən məktəblərdə öz həllini yaxşı tapmamışdır. Bu, bir həqiqətdir ki, bu tip məktəblərdə oxuyan uşaqların əksəriyyəti azərbaycanlı balalardır. Deməli, hələ də «Azərbaycan tarixi» nin bu vacib məsələsinin öyrənilməsi ilə yanaşı digər sahələrin öyrənilməsində biganəlik vardır.

Bu baxımdan cənab H.Əliyev həm indiki Dağlıq Qarabağ problemini həll etmək, həm də 1948-1953-cü illərdə keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycanın parçalanmasını dünyaya çatdırmaq üzrə ardıcıl iş aparır.

«1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların (oğuz türklərinin) Ermənistan SSR ərazisindəki (Qərbi Azərbaycandan) tarixi etnik torpaqlardan kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» 18 dekabr 1997-ci il tarixdə fərman imzalanması buna əyani sübutdur.

Fərman köçürmənin 50 illiyi ərəfəsində olsa da bir neçə məsələnin həllini göstərir. Birinci nöbədə fərmanın tarixi siyasi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu məsələ dünyada öz siyasi həllini tapır.

İkinci, tərəfdən də özlərini «məzlum» göstərən və əslində azərbaycanlılara qarşı düşmən siyasəti yeridən ermənilərin iç üzünü açır.

Üçüncü isə, Xalqlar dostluğu dövləti adlandırdığımız o zaman ki sovet dövlətinin SSRİ xalqlarına, xüsusilə azəri türklərinə göstərdiyi «hörmətin» nəticələri kimi əyani şəkildə öz əksini tapır.

Dördüncü isə, Azəri türkləri sonrakı köçürmələrinə rəvacın verilməsini də erməni məkirinin olduğu bilinir.

Beşinci isə, müstəqil dövlət olmayan təqdirdə respublika rəhbərliyinin formal olduğu aydın görünür.

Altıncı isə, köçürmənin acı nəticələri və ermənilərin sonrakı iştahasının artmasına yolun açılması və s.

Azərbaycan ərazisinin XIX-XX əsrlərdə parçalanmaya məruz qalması aşağıdakı kimi olmuşdur.

1913-1928-ci ilə qədər 410 min kv. km. Olan Azərbaycan ərazisi 1913-1928-ci illərdə işğal edildikdən sonra 280 min kv.km. İrana, 130 min kv. km. Rusiyaya qalmışdır.

1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığı vaxtlarda Rusiyanın təzyiqi İrəvan xanlığının sahəsi – 9 min kv.km. alınaraq ermənilərə verilmiş, Dərbənd xanlığı sahəsi-7 min kv.km. sahəsini isə Rusiya öz əsarəti altına keçirmişdir.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının sahəsi təxminən 114 min kv.km. idi.

1920-ci ilin apreldən Azərbaycanı işğal edən Sovet Rusiyası Azərbaycan torpaqlarından Zəngəzur, Göycə, Şərur, Dərələyəz, Dilican diyarlarını Ermənistan SSR-ə, Borçalı diyarını Gürcüstan SSR-ə vermişdir: təxminən 27,4 min kv. km. 1920-1991-ci illərdə Azərbaycan SSR ərazisi 86,6 min kv.km. idi. Lakin ermənilərin Azərbaycanın işğalı nəticəsində –1988-1994-cü illərdə Azərbaycanın ərazisindən 4.400 kv. km. İşğal olunmuşdur. (Məs. Laçın-1835 kv.km. 17.05.92; Kəlbəcər-1936 kv.km. 03-04.IV.93; Ağdam-1094 kv.km. 23.07.93; Cəbrayıl-1050 kv.km. 18.08.93; Zəngilan-707 kv.km. 30.10.93; Füzuli-1386 kv.km. 23.08.93; Qubadlı-802 kv.km. 31.08.93-cü il).

Beləliklə, ümumi götürüləndə XX əsrin sonuna qədər Azərbaycanın ərazisinin təxminən 80 faizi işğal olunmuşdur. (Bax: Azərbaycan Dövlət Arxivi və ya «Azərbaycan müəllimi» qəzeti 7-13 oktyabr 1999-cu il).

Parçalanma və köçürülmə tez-tez baş verdiyindən xalqın ictimaiyyətçi övladları qəhrəmanlıq nümunələri göstərmiş, xalq mübariz olmuş, müsbət ad çıxarmışlar. Lakin bu və ya digər səbəbdən mübarizə apara bilməyəndə xalqın dilindən mübarizəyə səsləyən nəğmələr, qəsidələr, mərsiyələr, ağılar, rübailər, bayatılar və s. deyilmişdir. Bu gün türk dünyasında olan monintenk-hüzünlü musiqisinin oxunması və bu xalqın əziyyətindən, didərginliyindən xə

bər verir. Bütün bu çətinlik onları birgə işləməyə, birgə mübarizə aparmağa səfərbərlik etmişdir.

Bu ağrı-acılar vətən həsrətli xalq bayatılarından, şeirlərindən misal göstərmək, xalqın dərd-qəmini şagirdlərə çatdırmaq, müəllimlərə tövsiyə edilir.

*Əzizim vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı
Gəzməyə qərib ölkə
Ölməyə vətən yaxşı
Bu taya qəlbi taya,
Kölgəsi düşdü çaya
Zəhmət çəkdim, ev tikdim
Əməyim getdi zaya*

*Gəlin gəldi, yan gəldi
İçində bir can gəldi
Vətən həsrəti çəkdim
Gözlərimə qan gəldi
Eləmi Laçın ağılar
Göydə göyərçin ağılar
Yurdum yada düşəndə
Başımda saçım ağılar*

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərindən bəzi-lərinin vətənpərvərlik şe'rlərindən də misallar göstərilməlidir. Bu baxımdan bir neçə nümunə göstəririk:

Almaz İldırım:

*Azərbaycan dərd əlindən boğulmuş
Sevənləri diyar-diyar qovulmuş
Ağla şair, ağla yurdun dağılmış
Harda qopuz, harda sınıq kaman hey!*

Şəhriyardan:

*Heydər baba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birimizdən ayrılmayın amandı
Yaxşılığı əlmizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar.*

Sabir Rüstəmxanlıdan:

*Nəyi itirmişəm, nəyi görmüşəm
Vətənim yaralı, elim yaralı,
Ürəyim yaralı, elim yaralı,
Qaçqınam, köçkünəm halımı sorma,
Sıx məni köksünə, halımı sorma.*

Cəfər Xomneydən:

*Ey, bənizqəmli yaralı diyar,
Hayana baxıram hələ dardasan.
Ey, zülmə davamlı, ey gözü ağılar,
Pərgar nöqtəsi tək haralardasan?*

Dədə Qorqud duasından:
Sizi heç vaxt namərdə möhtac olmayasınız!
Dünyada var ümidünüz üzülməsin!
Arxanız, dalınız kəsilməsin!
İtkin gedən qərrib igidlər sağ-salamat geri dönsün!
Oğul qızıdan yarayıb, toy-düvün görəsiniz!
Sülh ilə, dinclik ilə günləriniz xoş, həyatınız şən keçsin!

Əsrlər boyu Azərbaycanın parçalanması və köçürülməsi xalqımız üçün böyük bədbəxtlik gətirsə də, onu mətinləşdirmiş, iqtisadi çətinliklərdən çıxmış, Azərbaycanın adını şərəflə qorumuş, mil-lət kimi formalaşmış, müstəqil dövlətini qurmuşdur.

Bunu yaşadan xalq və onun liderləri olacaqdır. Tariximizin acı dərslərindən nəticə çıxarmaqla gələcəyimizin doğru və düzgün istiqamətlərlə aparılmasına hər birimiz səy göstərməliyik.

Gənc nəsli bu ruhda tərbiyə etmək vəzifəmizdir.

§20. VƏTƏN HƏSRƏTLİ AZƏRBAYCANLILAR VƏTƏNƏ XİDMƏTDƏ

Vətəni sevmək, onun qədrini bilmək, ona ürək yandırmaq və-təndən kənarında olanda daha çox özünü göstərir və bu zaman daha çox kimin vətən eşqi ilə alışıb yandığı üzə çıxır.

Azərbaycanlılar tarixən kökə, torpağa bağlıdır. Lakin bu və digər səbəbdən (obyektiv və subyektiv səbəbdən) Azərbaycandan bir çox həmvətənlimiz dünyanın bir çox ölkəsinə getmiş, orada məskunlaşmışlar. Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsi 1828-ci ildən İran dövlətinin əlində qaldığından, oranın türk əhalisi daha çoxluq təşkil edir. V.Həbibəoğlu, V.Arzumanlı, A.Hüseynovun əsərlərinə, «XXI əsr» (01.03.99) və «Azərbaycan müəllimi» (8-14.11.2001) qəzetlərinə istinadən göstəririk ki, Dünya azərbaycanlılarının sayı 50 milyondan artıqdır.

Müxtəlif ölkələrdəki azərbaycanlıların sayı aşağıdakı kimidir:

–İran-30 milyon, Türkiyə-2,5 milyon, Rusiya-2 milyon, ABŞ-1 milyon, İraq-1 milyon, Misir-900 min, Pakistan-650 min, Gürcüstan-600 min, Ukrayna-500 min, Əfqanıstan 450 min,

İordaniya-450 min, Almaniya-300 min, Hindistan-300 min, Əlcəzair-260 min, Baqladək-175 min, Kanada-170 min, Qazaxıstan-100 min, Suriya-95 min, Böyük Britaniya-170 min, Brazi-liya-75 min, Fransa-70 min, Bolqarıstan-65 min, Özbəkistan-60 min, Danimarka-60 min, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri-55 min, Norveç-50 min, Rumıniya-45 min, Türkmənistan-45 min, İndo-neziya-44 min, Səudiyyə Ərəbistanı-40 min, İsveç-42 min, Yə-mən Ərəb Respublikası-35 min, İtaliya-33 min, Çin-30 min, Meksika-27 min, Yəmən Demokratik Respublikası-27 min, Macarıstan-27 min, Avstriya-19 min, Oman-19 min, Küveyt-19 min, Sudan-17 min, Qırğızıstan-16 min, İspaniya-14 min, Tacikistan-14 min, Yunanıstan-13 min, Belçika-13 min, Albaniya-12 min, Finlandiya-12 min, Argentina-12 min, Polşa-12 min, Yapo-niya-10 min, Avstraliya-8 min, Birma-8 min, Portuqaliya-7 min, Belarus-7 min, Yuqoslaviya-6 min, Monqolustan-5 min, Moldo-va-5 min, Malta-250 min, Latviya-4 min, İrlandiya-4 min, Estoniya-3 min, Çexiya-2 min, Slovakiya-2 min, Litva-2 min, Butan-1500. Onu da göstərək ki, son illərdə xarici ölkələrə azərbaycanlı-ların getməsi müşahidə olunur.

Respublika prezidenti cənab H.Əliyev Dünya azərbaycanlıla-rının I qurultayını keçirtmək məqsədilə 23 may 2001-ci il tarixdə sərəncam imzalamışdır. Bu vətənpərvərliyə bariz nümunə, vətən övladlarına hörmət və diqqətdir, birliyimizə körpüdür. Xoş günümüzə, çətin günümüzə köməkdir.

1987-1990-cı illərdə, xüsusilə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına iddiaları, 1988-89-cu ildə Qərbi Azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarından, evlərindən zorla, silah gücünə qovulması, 1990-cı ildə keçmiş SSRİ Ordusunun Bakıda dinc əhaliyə qarşı qırğın törətməsi və Ermənistan ordu birləşmələri tərəfindən 1991-1993-cü illərdə Azərbaycanın öz içərisindən – Dağlıq Qarabağdan və ona yaxın rayonlardan azərbaycanlıların silah gücünə çıxarılma-sı, Xocalı faciəsi, xaricdə olan həmvətənlərimiz çox qeyzləndilər, həqiqi mə'nada vətənpərvərlik yanğısı ilə öz səslərini qaldırdı-lar. Xarici dövlətlərdə Azərbaycanın həqiqətlərini nümayiş

etdirirdilər, qəzet, radio və s. vasitələrlə dünya ictimaiyyətinə çatdırdılar. Azərbaycan diasporunu yaratdılar. Mənəvi köməklə yanaşı, iqtisadi köməkliklər göstərdilər və hazırda da köçkün və qaçqınlara belə yardımını göstərirlər.

Onlardan nümunələr çoxdur. Biz ikisini göstərmək istərdik: 1990-cı ilin «Qara» yanvarından çox təsirlənən, xalqın, millətinin günahsız yerə ölümünü acı göz yaşları ilə qarşılayan Türkiyə Cümhuriyyəti (Ərzurum şəhəri) din xadimi Fətulla Gülan Xoca azərbaycanlıların haqq işini- azadlıq, müstəqillik işini dəstəkləməklə bu yolda şəhid bacı-qardaşlarımızı yad etmək məqsədilə məsciddə əzəmətli, vətəndaş, millət yangısı ilə hüznü və emosional, adamın qəlbini göynədən çıxış etdi. O, göz yaşları ilə müqəddəs varlığa üz tutaraq dedi: «Ya Həzrət, sənin yanına günahsız qırılan azərbaycanlıların göz yaşlarını gətirmişəm, bu göz yaşları üstünə bir damcı qan da töküüb gətirmişəm». Budur, türk oğlunun ürək yangısı, vətənpərvərliyi, həmrəyliyi. Bu elə bir vaxtda edilmişdir ki, Azərbaycan televiziyası dünyaya geniş yayım verə bilmirdi. Lakin Türkiyənin dövlət televiziyası bu hüznü, mənəvi nitqi dünyanın bir çox dövlətlərinə yayımlamışdı. Bütün həmyerlilərimiz və vəziyyətdən xəbərsiz digər şəxslər, demokratik dövlətlər bundan xəbər tutmuşlar.

Əziz Fətulla Gülan xəstə olmasına baxmayaraq azərbaycanlılara o ağır günlərdə dəstək almaqla böyük mənəvi köməklik göstərdi. Sonradan eşitdik ki, Gülan Xoca allah rəhmətinə getmiş, haqq dünyasına qovuşmuşdur. Qəbri nurla dolsun.

Əslən Cənubi Azərbaycandan olan, hazırda Almaniyada yaşayan həkim Ağabəy xarıcdə Azərbaycanı layiqincə təmsil etməklə Azərbaycana bir neçə dəfə milyon manatlarla dəyərli olan dərman və tibb ləvazimatı gətirərək vətənin müdafiəsi zamanı yaralanan xəstələrə çatdırmışdır. Bu azmış kimi özü də qolunu çırılalayıb xəstələrin bəzilərinin cərrahiyyə əməliyyatlarını başa vurmuşdur. Əziz həmvətənlimiz Ağabəyin damarlarından Azərbaycan qanı axır. O, Azərbaycanın, xalqının aşıqıdır. Ağabəy çox böyük həvəslə, təmkinlə, kişi vüqarı ilə deyir ki, «Mən Azərbaycandan çıxsam da Azərbaycan mənim içimdədir». Hara getsəm, harada yaşasam da Azərbaycanla yaşayıram. Ürəyim Azərbaycanla döyünür. Əslən təbrizli, hazırda Fransada yaşayan prof. Qulam Hüseyn ağa da bu fikirdədir ki, sən vətəndən çıxarsan, vətən səndən çıxmır. Bu sözləri ana haqqında da deyirik. Sən anadan çıxarsan, ana səndən çıxmır

və həm də ana balanı yaddan çıxarmır, onu içində yaşadır. Təsadüfi deyilmir ki, ana vətən, vətən övladı. Bax bu iki məfhum bizə, vətənpərvərlərə (lap hələ vətənə biganə olanlara da) doğmadır. Böyük Şəhriyarın nəsiyyətində deyilir. «Bir-birinizdən ayrılmayın amandır»...

Peyğəmbərimiz nəsiyyətində deyilir:

«Vətəni sevmək imandır».

1917-ci ildə keçmiş Çar Rusiyası dövlətinin çökməsi, yeni dövlət quruluşunun-sovet dövlət quruluşunun yaranması ilə bağlı bir sıra köklü dəyişikliklər baş verdi. Azərbaycan da bu imperiyanın içində olduğu üçün bir çox vətənpərvər, mərd, mübariz ərənlərimiz daxildəki güclü təhlükəni, təqibləri görərək vətəni müvəqqəti tərktəmişlər. Nə yazıq ki, onların çoxu geri dönmə bilmədi (ömür vəfa etmədi) və Azərbaycanın müstəqilliyi arzusunu gerçəkləşməsinə görmədilər. Əhməd Ağaoğlu, Əhməd Cəfəroğlu, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Almas İldırım, Ceyhun Hacıbəyli, Hüseyn Qara (Baykara), Mirzə Bala Məmmədzadə, Əbdülvahab Yurdsevər və yüzlərlə azərbaycanlı Vətən torpağından uzaqda yaşayıb yaratmışlar. Ancaq bir an da Azərbaycansız yaşamamışlar, Azərbaycanı üfəklərində gəzdirmişlər. «Ürəklərində dövr edən qürbət duyğusu, qərblilik ağrısı şe'rlərinə, əsərlərinə süzülmüşdür». (Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixinin tərcüməçisi Elşən Əmülhəsənli, B. A.1992. səh 3.).

M.Ə.Rəsulzadə vəfat edən anda «Can Azərbaycan, can Azərbaycan» demiş və gözlərini əbədi yummuşdur.

Almas İldırım «Vətən» şe'rinə nisgilini, vətənə məhəbbətini belə bildirmişdir:

... *Hanı məni gül qoynunda doğuran,*

Xəmirimi göz yaşıyla yoğutan,

Beşiyimdə «Layla balam» çağıran?

Azərbaycan, mənim bəxtsiz anam oy...

Neçə ildir həsrətinlə yanam oy...

Bu qəbildən olan nümunələr çox göstərmək olar. Gənc nəslin vətənə məhəbbətini, onun qədrinin bilinməsinə bu və digər vasitələrlə aşılamaq müsbət təsir vasitələridir.

Təsadüfi deyildir ki, müstəqilliyimizin yenidən bərpasının 10 illiyi günlərində Azərbaycan respublikasının prezidenti cənab H.Əliyevin təşəbbüsü və xeyir-duası ilə Bakıda dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı çağırıldı. Qurultaya dünyanın 37 ölkəsində ya-

şayan (son məmulata görə Azərbaycanlıların sayı 50 milyon nəfərdir, dünyanın 70 ölkəsinə səpələnmişlər) azərbaycanlılardan 400 nəfər nümayəndə gəlmişdi. Eyni zamanda 100 nəfər də fəxri qonaq dəvət edilmişdi. Qurultay 2001-ci il noyabrın 9-10-da keçirildi

Gələcək qonaqlar çox ürək yanğısı ilə çıxış etdilər. Vətəni sevdiklərini bir daha bəyan etdilər. Qurultaya gəlmək bu vətənə xidmətin bariz nümunəsi idi.

Harada yaşamasından aslı olmayaraq hər kəs vətəni, xalqını sevməli, mümkün qədər uzağa düşməməli, bir olmalıdır.

Belə çıxması ki, biz azərbaycanlıların xaricə köçməsinə, oradan vətənə kömək etməsinə təbliğat edirik. Biz xalqını, vətəni sevməyi, çətin gündə xalqına köməyi və xalqını yad ölkədə ləyaqətlə təmsil etməyi nəzərdə tuturuq.

Xaricə getməyinin və orada qalıb işləyib yaşamasının bir sıra səbəbləri vardır ki, bunun müəyyən hissəsini Azərbaycan tarixi fənnindən məktəblilər öyrənirlər.

1. Ölkədə siyasi quruluşun dəyişməsi və müharibə ilə əlaqədar baş vermiş yerdəyişmələr.

2. Təhsilini artırmaq və inkişaf etmiş elmi- texniki müəssisədə ona olan ehtiyac

3. İqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq məqsədi.

4. Öz vətənidə sevilməyən, xalqa arxa çevirmənin nəticəsi kimi və s.

Biz şərti adlandırdığımız 4 -cü yerdəyişmə ilə bağlı adamlardan əslində nə vətəndə, nə də vətəndən uzaqda yaxşı şey gözləmirik. Təki vətənimizin adına ləkə gətirməsinlər.

1988/93- cü illərdə Qarabağ problemi ilə əlaqədar xalqımız çox imtahanlar qarşısında qaldı. Xalq ayağa qalxdı, vətəni müdafiə etdi, müstəqilliyinə qovuşdu. Lakin acı da olsa göstərək ki, bəzi naqis, qorxaq həmvətənlərimiz xarici ölkələrə qaçdılar. Vətənin müdafiəsində iştirak etmədilər. Şərəfli yaşamağı, qəhrəman kimi ölməyi üstün tutmadı, vətən şəhidi olmadılar. Onsuz da biz bütünlüklə qırılmadıq ki, Nazim Hikmətin sözləri ilə desək oğullar qan verdilər vətəni yaşatmaq üçün. Qaçanlar haqqında Hüseyn Cavidin «Dəli Knyaz» əsərindən misal gətirmək yerinə düşərdi:

*«Ölüm var ki, həyat qədər dəyərlidir,
Həyat var ki, ölümdən də zəhərli...»*

Ş21. AZƏRBAYCANDA TƏHSİL VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏR- BIYƏSİNİN MƏNBƏYİ KİMİ

Xalqın, millətin inkişafı, onun təhsilinin inkişafı ilə bağlıdır. Orta əsrlərdə təhsil ümumxarakter daşımaya da XIX əsrin sonlarından və XX əsrdə kütləvi xarakter daşımış, dini təhsil dünyəvi təhsillə əvəz edilmişdir. Bu da Azərbaycanın dünyada öz yerini tapmasına kömək etmişdir. Təhsilimizin dahilərimiz-Nizami, Tusi, Füzuli, Nəimi, Nəsimi və b. vətənpərvər ziyalıları ətrafında pərvəzlənmişdir. Bunların içərisindən ədiblər, filosoflar, ictimai-siyasi xadimlər, elm fədailəri, jurnalist və yazıçılar, incəsənət və musiqişünaslar, vətən fədailəri olan hərbiçilər yetişmişlər. Eramızın III əsrindən başlayaraq Qədim Azərbaycanda ilkin savad verən ayrıca məktəblər mövcud olmuşdur. VIII əsrdə İslam dininin təsiri ilə oxumaq istəyənləri əhatə edən təhsil sistemi yaranmışdır. Artıq X-XIII əsrlərdə Təbriz, Marağa, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Həmədan, Ərdəbil şəhərləri elmi mərkəzə çevrilmişdir.

XII-XV əsrlərdə Marağa, Təbriz, Gəncə, Beyləqan, Naxçıvan, Şamaxı, Bərdə ali məktəblər, rəsədxanalar, kitabxanalar, elmi mərkəzlər fəaliyyət göstərmişdir. Ali məktəblərdə musiqi, məntiq, fəlsəfə, astronomiya, təbiət, dəqiq elmləri və heç şübhəsiz ki, Azərbaycan dili, ədəbiyyatı öyrədilmişdir.

Azərbaycanın İran-Rus dövlətləri arasında ikiyə bölünməsi nəticəsində XIX əsrin II yarısından sonra Şimal Azərbaycanda milli məktəblər ləğv edildi. Cənubi Azərbaycanda fars təsir dairəsi gücləndi. Azərbaycan dilində tədris məhdudlaşdırıldı və sonrakı on illiklərdə heçə endi. Dini təlim üstünlük təşkil etdi. Bununla yanaşı XX əsrin əvvəllərindən Şimali Azərbaycanda təhsil Avropa üslublu dünyəvi təhsil təcrübəsi meydana gəldi. Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) Azərbaycan Təhsil sistemi özünün yeni təşəkkülünü tapmışdır.

Azərbaycan Sovet dövləti dövründə (1920-1991) təhsil əhəmiyyətli sürətdə əsrlərə bərabər bir inkişaf yolu keçdi, dünyəvi təhsil inkişaf etdirildi, ölkənin bütün əhalisinə cinsindən, mənsubiyyətindən asılı olmayaraq pulsuz təhsil verildi. Şorqda ilk dəfə Azərbaycanda icbari orta təhsil həyata keçirildi.

Nəticədə Azərbaycanda təhsil sahəsi inkişaf edərək bu günkü müstəqilliyimizin yaranmasına önəm vermiş oldu. Hazırda da təhsil müstəqilliyimizə xidmət edir.

Azərbaycanda təhsil sistemi geniş, çoxsahəli və mürəkkəb sistemdir. Təhsil sistemi bizdə milli zəminə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanır, demokratik xarakter daşıyır.

Cəmiyyət və ölkənin inkişafının əsasında durmaqla mühüm strateji əhəmiyyəti olan fəaliyyət sahəsidir.

Respublikamızın təhsil sistemində məktəbəqədər tərbiyə, ümumtəhsil, peşə təhsili, orta ixtisas, ali təhsil, ali təhsildən sonrakı təhsil, məktəbdənkənar müəssisələri (gənc texniklər), gənc təbiətçilər, uşaq-idman, gənc turistlər stansiyası, aviomodelçilər və s.) daxildir. Bu sahə üzrə iki yüz mindən çox müəllim çalışır.

On minə yaxın təhsil müəssisəsində iki milyondan artıq vətən övladı təhsil alır. Respublikamızda I-XI siniflərdə təhsil icbaridir.

Müstəqilliyimizin yaranması ilə əlaqədar təhsil sahəsində müəyyən yeniliklər əldə edilmişdir. ancaq unutmayaq ki, Azərbaycanda 1920-1991-ci ildə SSRİ-nin tərkibində olarkən təhsil, elm-mədəniyyət sahəsində çox böyük nailiyyət əldə etmişdir. Lakin milli dərslərin Azərbaycan tarixi-ədəbiyyatı fənlərinin tədrisində əyalətçilik yaranması özünü göstərmişdir. Tariximiz, milli qəhrəmanlarımız saxtalaşdırılmışdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması və erməni soyqırımı qəsdən öyrədilməmişdir. Təsəffü deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab H.Əliyev sovet dövründə yazılan dərslərləri nöqsanlı olduğunu göstərərək demişdir ki, «Dərslərlər çox yüksək səviyyədə olmalıdır. Keçmişdəki dərslərlə indi biz tariximizi uşaqlara öyrədə bilmərik». (Bax. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti 2-8 sentyabr 1999-cu il). Sözü əsl mənasında vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasına yer-tərcinə nail ola bilmərik.

Respublika prezidenti cənab H.Əliyev müstəqilliyimizin inkişafı şəraitində təhsilin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək mexanizmini işləyib həyata keçirmək məqsədilə 1999-cu ilin iyunun 15-də Azərbaycan tarixində ilk dəfə «Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı təsdiq edilmişdir».¹ Baxmayaraq müstəqilliyimizin ilk illərində –1992-ci ildə respublikada təhsil qanunu təsdiq edilmişdir. Bəzi qüsurları ilə yanaşı, təhsil qanununun təsdiqindən keçən 7 il ərzində müəyyən dəyişikliklər ol-

¹ Azərbaycan respublikasının təhsil sahəsinin islahatlar proqramı. B.1999.

muşdur; Dövlətin siyasi və iqtisadi qüdrəti artmış, Konstitusiyaya qəbul edilmiş, demokratiyanın ilkin inkişafı və Avropaya yaxınlaşma baş vermişdir.

Respublikanın təhsil sahəsində İslahat Proqramı Azərbaycan təhsilinə mütərəqqi, demokratik bir baxışdır və dövlətin bu məsul qərarının ağırlığı Respublika Təhsil Nazirliyinin üzərinə düşür. Bunu nəzərə alaraq dövlət rəhbərliyi Təhsil Naziri prof. Misir Mərdanovu Təhsil İslahat Komissiyasının sədri təyin etmişdir.

Təhsil İslahat Proqramına görə mülkiyyət münasibətləri şəraitində ölkənin intellektual potensialı qorunub saxlanmalı, ölkənin inkişafının bütün sahələrini çevik təkəkkürə malik, beynəlxalq tələblərə uyğun kadr potensialı ilə təmin etmək, şəxsiyyətin formalaşması, elmin, mədəniyyətin inkişafı və işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı kimi mühüm vəzifələri həyata keçirməkdən ibarətdir. Əsas Tezis – İnsan amilinin üstünlüyə malik olmasıdır. Proqramın əsas strateji istiqamətləri təhsil sisteminin idarə olunmasının, onun maddi-texniki bazasının tədris elmi-metodik və informasiya təminatının, təhsilin iqtisadiyyatının yenidən qurulmasıdır.

Proqrama görə təhsil sistemində idarəetmə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə, ictimai-siyasi həyatımızda aparılan demokratikləşmə prosesinə uyğun qurulmalı, onun tənzimlənmə, nəzarət və sair funksiyaları yeni məzmun və formalarla tətbiq olunmalıdır.

Yeni idarəetmə modeli təhsil sahəsində dövlət siyasətinin, strategiyasının həyata keçirilməsinin, təhsil sisteminin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsini, dövlət təhsil standartlarının hazırlanmasını və tətbiqini, təhsilin keyfiyyətini həmin standartlara uyğun qiymətləndirmə və nəzarət sisteminin yaradılmasını, mütəxəssis hazırlığına dövlət sifarişinin formalaşdırılmasını, təhsilin müəyyənləşdirilməsinin yeni mexanizminin yaradılmasını, təhsil sisteminin idarəetmə orqanlarının dövlət, qeyri-dövlət (özəl) və digər təşkilatlarla əlaqələndirilməsini və s. təmin etməlidir.

Yəni əsasən aşağıdakı prinsiplər gözlənilməlidir:

- Təhsilin milli zəmində həyata keçirilməsi.
- Təhsilin dünyəvi xarakter daşması.
- Təhsilin təkamül yoluna üstünlük verilməsi.
- İnsan şəxsiyyətinə hörmət; Təhsil alanla, təhsil-verənin eyni hüquqda çıxış etməsi.
- Təhsildə tərbiyəedici xarakteri ön plana çəkmək və s.

Təhsil sahəsində islahatın həyata keçirilməsi 3 mərhələdə nəzərdə tutulur. a) bir ildə –1999- hazırlıq

b) 2000-2003-cü illərdə

v) 2004-cü ildən proqramda nəzərdə tutulan bütün tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Təhsil İslahat Proqramı hazırda həyata keçirilir. Bizdə təhsil dövlət nəzarətindədir və sistem şəkildə aparılır və bütövlükdə idarəetmə nəticəsində həyata keçirilir. Dövlətin digər idarə-müəssisələrin idarə olunmasının oxşarıdır. Lakin buraya təhsilin idarə edilməsinə təlim-tərbiyənin də idarə edilməsi daxildir. Bu da vətənpərvərliyə xidmət deməkdir.

İdarəetmə sözü ingilis dilində «menecmet» (monis) sözündən əmələ gəlmişdir, rəhbərlik mənasını daşıyır.

Təhsili Respublika Təhsil Nazirliyi və onun ayrı-ayrı idarələri, şöbələri Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, BŞBTİ, RTŞ və ŞTŞ, Ali Təhsil Müəssisələri, AMEA-ayrı-ayrı institutları idarə edir və elmi-metodiki köməkliklər göstərirlər.

Təhsilin idarə edilməsində və inkişafında ümumtəhsil, tex.peşə, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələri özünə məxsus xidmətləri vardır.

§ 22. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBİNİN TƏHSİL SAHƏLƏRİ

1. Dillər və ədəbiyyat: - Ana dili və ədəbiyyat, xarici dil və s.
2. İctimai fənlər: - Tarix, Azərbaycan tarixi, insan və cəmiyyət, iqtisadiyyatın əsasları, Azərbaycanın və dünyanın iqtisadi-sosial coğrafiyası.

3. Təbiət fənləri: - Fizika, kimya, biologiya, fiziki coğrafiya, Astronomiya və s.

4. Riyaziyyat: -Cəbr və analizin başlanğıcı, həndəsə, informatika.

5. Əmək hazırlığı və texnologiya: - əmək, rəsmxət.

6. Fiziki tərbiyə: - Fiziki tərbiyə, İbtidai Hərbi Hazırlıq.

7. İncəsənət: - təsviri incəsənət, musiqi və nəğmə və s.

Ümumi orta təhsilin dövlət təhsil standartları şagirdlər tərəfindən üç mərhələdə:

- İbtidai təhsil -I -IV s.

- Əsas təhsil -V-IX s.

-Ümumi orta təhsil-X-XI/XII/ vasitəsilə həyata həyata keçirilir.

Təbii ki, bu illərdən əvvəl də ümumtəhsil məktəbləri üçün tədris planları hazırlanmışdır. Bu tədris planı daha demokratik xarakter daşıyır.

Tədris planı Azərbaycan məktəbində oxuyan Azərbaycan, rus, gürcü, ləzgi və azsaylı xalqların dilləri nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir. (21 tədris planı vardır).

Ümumtəhsil məktəblərində 27 fənn tədris edilməklə seçmə fənlər və fakültativ məşğələlər keçirilir və onların hər birinə müəyyən saatlar ayrılır.

Bir qayda olaraq tədris pramları Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilir.

MƏKTƏB MUZEYİ

Respublikanın ümumtəhsil məktəblərinin pedaqoji kollektivləri uşaqların iərbiyəsində böyük rol oynayan məktəb muzeylərinin təşkilinə diqqət yetirməlidirlər.

Məktəb muzeyinin əsasnaməsinə uyğun olaraq məktəbdə tarix-diyarşünaslıq, ədəbiyyat, təbiət, şəxsiyyət və s. adlı muzeylər təşkil edilir. Bu da rayon (şəhər) muzeylərinin mini əksidir.

Hər bir muzeyin təşkili barədə məktəb direktoru daxili əmr verir, bina və ya otaq ayırır, ictimai əsaslarla ona rəhbər təyin edir.

Müəllimlərin, şagirdlərin və ictimaiyyətin köməyindən istifadə etməklə muzeyin materialları artırılır, toplanmış materiallar qruplaşdırılır, dövrlərə bölünür, onların hər birinə pasport yazılır.

Təşkil edilmiş muzey şagirdlərin istifadəsinə verilir. Müəllimlər dərs prosesində ayrı-ayrı mövzuların tədrisində (mövzuya uyğun) və şagirdlərlə dərşdənkənar keçirilən tədbirlərdə bundan istifadə edirlər (§16-da ətraflı danışılır).

Burada uşaqlara və yəbniyyətmlərə tərbiyənin bir sıra komponentləri, o cümlədən vətənpərvərlik tərbiyəsi hissini aşılayırlar.

Respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində ürəkaçan muzeylər çoxluq təşkil edir və vaxtaşırı təhsil şöbələri və nazirliyin müvafiq idarələri tərəfindən muzeylərə baxış keçirilir.

SINİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR İŞLƏR RESPUBLİKA UŞAQ TƏŞKİLATI, ONUN FƏALİYYƏT PROQRAMI

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının möhkəmlənib inkişaf etməsində gənclərimiz böyük rol oynayacaqlar. Gənc nəslin inkişafının bünövrəsini kiçik yaşlı məktəblilər təşkil edirlər. İbtidai siniflərdə aldıkları elmi-dünyəvi biliklər şagirdlərin inkişafını artırır, dünyaya baxışlarını formalaşdırır. Sinifdən-sinfə keçdikcə onların biliklərinə şüurlu surətdə yiyələnməsinə geniş şərait yaranır. Proqram materiallarını mənimsəməklə vətən, xalq, qəhrəmanlıq, dövlətçilik, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması, bu dövlətin inkişafında xalq kütləsinin və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin ictimai fəallığı və s. öyrədilir. Bu da şagirdlərin həm elmi, həm də siyasi biliyinin artması deməkdir.

Şagirdlərin tərbiyəsinə bu baxımdan kompleks yanaşılmalı və onlar təkcə elmi-dünyəvi bilik almaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda yaşadığı dövlətin siyasi quruluşunu bilən şəxsiyyət kimi tərbiyə olunmalıdırlar.

Azərbaycan müstəqil dövlət kimi gəncdir və bu dövlət demokratik əsaslarla inkişaf edir. Keçmiş quruluşdan yaxşı nə varsa biz onu qəbul edərək dövlətimizin inkişafına yönəlməliyik.

Bu baxımdan pioner təşkilatının varisi olan Azərbaycan uşaq təşkilatı (1992-ci ilin yanvarından yaradılıb) kiçik yaşlı məktəblilər arasında siyasi işin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyət kəsb edir.

ŞAGİRD KOMİTƏSİNİN FƏALİYYƏTİ

Şagirdlərlə aparılan tərbiyə işinin bir sahəsi də məktəb şagirdlərindən təşkil edilmiş qrupların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onlardan

biri də şagird komitəsidir. Bu qrup 1978-ci ilin sentyabrından respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində fəaliyyət göstərir.

Şagird komitəsinin təşkili işi məktəb müşavirəsində müəyyən edilir və dərs ilinin əvvəlində (biza görə dərs ilinin sonunda) oktyabr ayında ümumməktəb şagirdlərindən (V-XI c.) ibarət konfrans keçirilir. Şagird komitə üzvləri seçki yolu ilə müəyyənləşdirilir. Üzvlərdən bir nəfər sədr, bir nəfər sədr müavini və bir nəfər katib seçilir. Şagird komitəsinin ali orqanı şagirdlərin ümumi iclası, yaxud şagird konfransı sayılır. Şagird komitəsinin nəzdində bir neçə komissiya fəaliyyət göstərir. Hər sinifdən 2-3 nəfər şagird olmaqla 20-25 nəfərdən (məktəbdə şagirdin sayı nəzərə alınmaqla) ibarət komitə üzvü müəyyənləşdirilir. Şagird komitəsinin iclasları ildə dörd, komissiyaların iclasları isə ayda bir dəfədən az olmayaraq keçirilir və bu iclaslar hesabat xarakterli olur. Şagird komitəsinin işinə pədaqoji rəhbərlik təmin olunur. Komitənin sədri məktəb pədaqoji şurasının üzvlüyünə daxil edilir. Şagirdlərin fəaliyyəti ilə bağlı müzakirələrdə pədaqoji şuranın iclaslarında iştirak edir və lazım gələndə onun rəyi nəzərə alınır.

Şagird komitəsinin səmərəli qurulması məqsədilə onun tərkibində müxtəlif komissiyalar təşkil olunur. Belə komissiyalardan göstərmək olar-sınıf nümayəndəliyi, əmək və peşəyönümü, təsərrüfat işləri, valideynlərlə əlaqə, tədris, mədəni-kütləvi işlər, sanitariya-ekoloji işlər, kitabxana, nizam-intizam və qayda-qanun, idman-hərbi işləri, tərtibat işləri və s.

Şagird komitəsinin məqsədi, məzmunu və vəzifələri əsasən aşağıdakılardan ibarətdir. Şagird komitəsinin vasitəsilə şagirdlərdə məsuliyyət hissi, təşəbbüskarlıq, təşkilatçılıq qabiliyyəti inkişaf etdirilir. Kollektivdə təşkilatçıların sayı artırılır, təhsildə, əməkdə və məktəbin bütün ictimai işlərinə yaxından köməklik göstərilir.

Şagird komitəsi məktəb daxilində və məktəbdənkənar yerlərdə şagirdlərin fəaliyyət mövqeyini, ictimai fəallığını artırır, uşaqların dünyagörüşünün genişlənməsinə təsir edir və intizam tərbiyəsi keşiyində durur. Ədalət və bərabərlik ideyaları nümunəsi göstərir, vətənpərvərlik və milli iftixar hissi tərbiyə edir.

İctimai-faydalı işlərlə məşğul olur, əməyə və əmək adamına hörmətlə yanaşır, kimsəsiz, əlil və qocalara, mədəniyyət abidələrinə xidmət göstərir, vətən qəhrəmanlarının həyatı ilə tanış olur, dövlət rəmzlərini öyrənir, vətən şəhidlərinin məzarlarını ziyarət edirlər, qulluq göstərilir.

Nəticədə bu gün məktəb partası arxasında əyləşən şagird sabaha, müstəqil həyata qədəm qoyanda o cəmiyyətin və dövlətin

idarə olunmasında, vətənə xidmətdə müsbət vərdişlərə yiyələnmiş olur, dərkətmə, maraq və istedadların tərbiyə olunması, onların ictimai fəallığının formalaşmasına, icraçılıq və məsuliyyət hissələri tərbiyə olunur.

Demokratiyanın inkişaf etdiyi, hələdiyələrin fəaliyyəti şəraitində məktəbdə şagird komitəsinin rolu və əhəmiyyəti böyükdür.

Şagird komitəsinin və tələbə özünüidarə orqanlarının fəaliyyəti dövlət əhəmiyyətli bir sahədir. Bunu nəzərə alan Təhsil Nazirliyi 26 aprel 1988-ci il, 18 mart 1993-cü il və 13 iyun 1999-cu il də ümumtəhsil və ali təhsil müəssisələrində tələbə özünüidarə orqanlarının və şagird komitələrinin fəaliyyətini gücləndirməyə dair tövsiyə məktubları göndərmiş və bu sahəyə pedaqoji kollektivin diqqətini cəlb etmişdir. Gələcək bələdiyyəçilərin işini təşkil edən şagird komitəsinin və onun ayrı-ayrı komissiyalarının məzmunlu fəaliyyəti dövlət əhəmiyyətli məsələdir və bu işə rəhbərlik təmin edilməli, nəticəsi öyrənməli və müzakirə edilməli tədbirlər planı tutulmalıdır.

EKOLOJİ TƏRBIYƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK NÜMUNƏSİ KİMİ

Müasir dövrdə bəşəriyyətin qarşısında duran ən əsas və başlıca problemlərdən biri ekoloji problemdir. Bu problem respublikamız qarşısında da vacib bir məsələ kimi durur. Heç təsadüfi deyildir ki, Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 39-cu və 78-ci maddələrində ekologiyaya dair məsələlər öz geniş əksini tapmışdır.

Ekoloji tərbiyə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf vasitəsidir. İnsanın həyatında ekoloji şəraitin (hava, su, torpaq) əhəmiyyəti, onun təmizliyinin qorunub saxlanması, ətraf mühitin çirklənməsinin insan orqanizminin inkişafına təsiri: orqanizmin daxili mühiti olan qanın xarici mühit amillərindən asılılığı, ərzaq məhsullarının kimyəvi və radiaktiv çirklənməsinin həzm prosesinə mənfi təsiri, sadaladığımız onlarca amillərin öyrədilməsi bu gün əsas məsələdir. Ekoloji təmizlik hamımızın sağlamlığı, vətəndaşlıq borcu deməkdir. Ekoloji təmizlik vətənpərvərlik nümunəsidir.

İnsanın xarici mühitdən aldığı qidalı maddə, bitki və heyvan mənşəli qidalardır. Bu qidaların təmiz saxlanması insanın sağlam olması deməkdir. Uşaqlar bilməlidirlər ki, bitkilər insan orqanizmi üçün zərərli olan karbon qazını udmaqla havanı təmizləyirlər. Müasir dövrdə ekoloji vəziyyətin pisləşməsinə maşınların, xüsusilə dizel yanacağı ilə işləyən maşınların, iri müəssisələrin, xüsusilə də

kimya müəssisələrinin artması səbəb olmuşdur. Onların buraxdığı zəhərli qazlar havanı çox çirkləndirir. Yeganə təmizləyicilər isə bitkilər, bağ-bağçalar, iri meşələrdir. Papiros tüstüsü də insan orqanizmi üçün zərərli maddədir. Onun tərkibində 200-ə qədər zərərli maddə vardır. Ən qorxulusu nikotindir. Bu, insanın ağ ciyərlərinin müqavimətini 6-10 dəfə azaldır. Kimyəvi və radioaktiv çirklənmələr və s. nəticəsində bitki və heyvan orqanizmi zəhərlənir. İnsanların bununla qidalanması nəticəsində həzm prosesi pozulur, tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri artır və o bu cür faktlar nəticəsində uşaqlara insanın sağlamlığı üçün ekoloji mühitin zəruri olduğunu başa salmaq vacibdir.

Uşaq baxçalarında və məktəblərdə tərbiyəçi uşaqların və şagirdlərin ekoloji tərbiyəsini məzmunlu təşkil etməklə, uşaqların şüurlu surətdə ömlakə və təbiətə qayğıkeş münasibəti üzrə iş aparılmalı, onların ətraf mühitlə düzgün münasibətlərinin formalaşdırılmasına çalışmalıdır.

Bu proses ayrı-ayrı fənlərin – təbiətşünaslıq, coğrafiya, biologiya, fizika, kimya, əmək təlimi və s. fənlərin tədrisi prosesində həyata keçirilir (şagirdlər sinifdən-sinfə keçdikcə onların dünyagörüşü artır). Lakin sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərdə ekoloji biliklərin təbliğatını genişləndirmək, onun əyaniliyini təmin etmək məqsədilə uşaq baxçalarında, məktəblərdə və ona yaxın olan yerlərdə təbiət guşələrini yaratmaq, orada uşaqları bilavasitə öz əməyi sayəsində işləri təşkil etmək, tərbiyə müəssisələrinin mikro-rayonlarına, respublikanın ayrı-ayrı təbiət guşələrinə ekskursiyalar təşkil etmək, sonra onların təssüratlarını dinləmək: ekoloji klub təşkil etmək, burada ardıcıl olaraq ekoloji problemlərin həlli yollarını göstərmək, Klubda mütəxəssislərin məruzələrini, disput, gecə və görüşlərin təşkilinə nail olmaqla uşaqlara ətraf mühitin sağlamlığının böyük əhəmiyyətə malik olduğunu başa salınmalıdır.

Ekoloji tərbiyənin ən sadə bünövrəsi məktəbəqədər uşaq müəssisələrində başlanır. Bunu nəzərə alaraq ekoloji tərbiyə işi uşaq baxçasında onların yaş və dünyagörüşü səviyyəsində aparılmalı, baxça yaşlı və məktəbli uşaqlarla sinifdən-kənar – məktəbdən xaric tədbirlər prosesində diqqət artırılmalıdır.

Bu sahə üzrə elmi təsəvvür və dünya baxışı formalaşdırmaq, təbiətə, vətənə məhəbbət tərbiyə etmək, insanın təbiətdəki rolunun dərkinə nail olmaq, insanın ən şüurlu varlıq olduğunu göstərməkdir.

Nəticədə ekoloji tərbiyə vasitəsi ilə uşaqlar insan varlığının mövcud olması üçün təbiətin yeganə vasitə olduğunu şüurlu surətdə dərk etməlidir.

§ 23. ALİ MƏKTƏBLƏRİN TƏHSİL SAHƏLƏRİ

Ali məktəbə qəbul bu sahələr üzrə (test yolu ilə) həyata keçirilir.

I ixtisas qrupu:

(Riyaziyyat, fizika, kimya, mühəndislik və kimya-texnoloji ixtisaslar) - Riyaziyyat, fizika, kimya, ana dili və ədəbiyyatı.

II ixtisas qrupu:

(İqtisadiyyat və coğrafiya ixtisasları) - riyaziyyat, coğrafiya, ana dili və ədəbiyyatı, xarici dil.

III ixtisas qrupu:

(Humanitar ixtisaslar və beynəlxalq münasibətlər) - ana dili və ədəbiyyatı, tarix, xarici dil, coğrafiya.

IV ixtisas qrupu:

(Tibb və biologiya ixtisasları) - biologiya, kimya, fizika, ana dili və ədəbiyyatı.

V ixtisas qrupu:

(İdarəetmə, sosiologiya, psixologiya və pedaqoji ixtisaslar) - ana dili və ədəbiyyatı, riyaziyyat, tarix, xarici dil.

VI ixtisas qrupu:

(Xüsusi qabiliyyət tələb edən texniki ixtisaslar) - xüsusi qabiliyyət imtahanı, riyaziyyat, ana dili və ədəbiyyatı.

VII ixtisas qrupu:

(Xüsusi qabiliyyət tələb edən musiqi və incəsənət ixtisasları) - xüsusi qabiliyyət imtahanı, ana dili və ədəbiyyatı, tarix

VIII ixtisas qrupu:

(İdman və ibtidai hərdi təlim ixtisasları) - xüsusi qabiliyyət imtahanı, biologiya, ana dili və ədəbiyyatı.

«BAKALAVR» PİLLƏSİNİN «MİNİMUM NORMALAR» HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Ali təhsilin «Bakalavr» pilləsinə Nazirlər Kabinetinin 13 sentyabr 1993-cü il 491 sayılı qərarına əsasən 1993/94-cü tədris ilindən başlanılmışdır.

Ali məktəbin «Bakalavr» pilləsində bütün ixtisaslar üzrə *ümumi* dərs yükü 7452 saat olmaqla 200 həftə ərzində yerinə yetirilir.

Auditoriya dərs yükü 4140 saat olmaqla *nəzəri təlim* üçün - 138 həftə.

Praktikalar üçün - 10 həftə

İmtahan sessiyası üçün - 24 həftə

Tətillər üçün - 24 həftə

Dövlət yekun attestasiyaları üçün - 3 həftə ayrılır.

Auditoriya məşğələri:

Hər bir tələbə ilə auditoriya həftədə 28-32 saatdan artıq məşğul olmaq olmaz.

Nəzəri məşğələlər auditoriyası - 1,5 kv.m. olmalıdır.

Tədris qruplarında tələbələrin sayı - 12-13 nəfərdən ibarət olur.

Ali məktəblərdə tədris yükü hər bir professor - müəllim üçün 450-500 saatdır.

Hər bir fakultə dekanlığı tələbə 300 (qiyabi şəbədə 200) nəfərdən çox olduqda yaradılır.

İxtisas üzrə kafedranın minimum 3000 saat dərs yükü olduqda yaradılır.

BAKALAVR PİLLƏSİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Fundamental və peşə hazırlığına uyğun olaraq, elmin hər hansı bir nəzəri və ya tətbiqi sahəsində dərin peşə ixtisaslaşması tələb etməyən, müstəqil elmi-texniki qərarların qəbul edilməsi ilə əlaqədar olmayan iş sahələrində peşə fəaliyyətinə, eləcə də istiqamət (ixtisas) üzrə magistraturada təhsil almağa hazır olmalıdır.

Fəaliyyətin əsas sahələri: - Mülkiyyət formasından və tabeliyindən asılı olmayaraq peşəsinə və ixtisas dərəcəsinə uyğun gələn istənilən istehsal sahələri, təşkilatlar, idarə, müəssisələr, birliklər və s. Mövcud qaydalara riayət olunmaqla müxtəlif təhsil müəssisələri də fəaliyyət göstərə bilər.

Tələbə «Bakalavr» hazırlığı üzrə təhsil alarkən ali baza təhsili proqramına qoyulan məcburi minimum tələbləri yerinə yetirir. Seçdiyi ixtisas üzrə ali təhsil alır.

Ali baza proqramına uyğun olaraq tədris planları aşağıdakı bölmələr üzrə tərtib edilir və tələbənin 4 ildə keçəcəyi mövzular, saatların miqdarı və imtahan - məqbulların sayı və s. aydın göstərilir.

rilərək Respublika TPI-nin razılığından sonra Nazirliyin rəhbərliyinin təsdiqinə verilir.

1. Humanitar və sosial iqtisadi bölümü;
2. Təbiət və fundamental fənlər bölümü
3. İstiqamətin ümumpeşə hazırlığı fənləri bölümü
4. İxtisas fənləri bölümü
5. Xüsusi fənlər bölümü
6. Fakültativ fənlər bölümü.

ALİ TƏHSİLİN MAGİSTR PİLLƏSİ

«Magistr» pilləsinə keçmə 1997/98-ci ildən başlanmışdır və «Magistr» hazırlığının Əsasnaməsi Nazirlər Kabinetinin 13 fevral 1997-ci il tarixli 15 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Çoxpilləli təhsil sistemində «Magistratura» ali təhsilin ikinci pilləsidir. İxtisaslı mütəxəssis hazırlığı məqsədini güdür. Təhsil müddəti ixtisasından asılı olmayaraq 1,5 – 2 ildir.

Tədris müddətində auditoriya tədris yükü 12-20 saat olur. Ümumi dərslər yükü isə 4374 saatdır. Nəzəri təlim və elmi-tədqiqat işinə 53 həftə, praktik işə 8 həftə, magistr dissertasiyasına 13 həftə, imtahan sessiyasına 7 həftə vaxt verilir.

Tətil II həftə

Dövlət (buraxılış) imtahanına – 4 həftə

Ali məktəbi bitirdikdən sonra mə'zuniyyətə 4 həftə vaxt ayrılır. Cəmi 100 həftə.

TƏDRİS PLANLARI TƏLİMİN MƏZMUNUNU ƏKS ETDİRƏN DÖVLƏT SƏNƏDİDİR

Ali məktəblərdə təlimin məzmununun keyfiyyəti tədris planlarının düzgün tərtib edilməsindən çox asılıdır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin təhsilin çox pilləli sistemə keçməsi ilə bağlı «Təhsil qanunu»nun 30-cu maddəsinə (bəndini) əsas götürərək ali peşə ixtisaslarının siyahısını müəyyənləşdirmiş bir neçə «Ali və orta ixtisas təhsili istiqamətlərinin və ixtisasların siyahısı haqqında» 1993-cü il 13 sentyabr tarixli 491 sayılı, 1995-ci il 09 iyun tarixli 134 sayılı, 1996-cı il 17 iyun tarixli 73 sayılı və 09 yanvar 1997-ci il tarixli 4 sayılı qərarlar vermiş və dəqiqləşmə aparmışlar.

Azərbaycan Təhsil Nazirliyi də öz növbəsində təhsil islahatının. Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərar və sərəncamlarını nəzərə alaraq ali təhsilin çoxpilləli sistemini həyata keçirmək üçün tədbirlər görmüş və bir sıra normativ sənədlər hazırlanması haqqında sərəncam və əmr vermişdir. Onlardan ən başlıcaları ali baza proqramı, onun əsasında hazırlanan tədris planıdır.

Tədris planı nədir?

Azərbaycan pedaqoqlarının fikrinə görə «Təlim-tərbiyə müəssisələrinin tipindən asılı olaraq keçirilən fənlərin məcburi siyahısını, ardıcılığını (illik) və həftəlik saatların miqdarını müəyyən edən dövlət sənədinə tədris planı deyilir». (Y.R.Talıbov, Ə.A.Ağayev və b. – «Pedaqogika» Bakı 1993, səh 119-120).

Rus pedaqoqu Zinovyevə görə «Tədris planı rəhbər dövlət sənədi olub mütəxəssis hazırlığının ümumi istiqamətini və əsas məzmununu, eləcə də istehsalat praktikasını, tələbələrin biliklərinin yoxlanılmasının forma və müddəti də daxil olmaqla tədris işinin forma və növlərini nəzərdə tutur» fikrini söyləmişdir. (S.İ.Zinovev «Uçebnyy procesi v Sovetskoy vısshey şkolə. M. vıssşə şkolə» 1975, səh.44).

Bizə görə tədris planı ali təhsil müəssisələrində mütəxəssis hazırlığı müddətində (4 il üçün) keçiriləcək ayrı-ayrı fənlərin nəzəri, təcrübi saatlarını, təhsil müddətində smestrlər üzrə məqbul. İmtahanların, istehsalat təcrübəsinin, tətil günlərini özündə əks etdirən dövlət sənədidir. Tədris planı əsasında təlim işi həyata keçirilir. Tədrisin əsasını təşkil edir. Tədris planlarında ayrı-ayrı fənlərə artıq və ya az həcmdə saat verilməlidir.

Biz bu yazıda tədris planları, baza proqramları və fənn proqramları, habelə təhsilin bakalavr pilləsinin həyata keçirilməsində qarşıya çıxan bəzi problemləri, dövlətin bu sahəyə qayğı və diqqətini və s. göstərməyə çalışacağıq.

Azərbaycanda ali təhsilin çoxpilləli sahəsi və tədris planının tərtibi Azərbaycanın «qızıl» əsri adlandırılan XII əsrdə «Təbriz tibb evi» adlandırılan universitetdə həyata keçirilmişdir. Çox güman ki, orada müasir tələblər baxımından təlimin məzmununu əks etdirən sənədlər də tərtib edilmişdir. Bildiyimiz kimi, burada humanitar, təbiət, dini—fəlsəfi, məntiq və s. fakültələr fəaliyyət göstərmişdir. Bu fakültələrdə təhsil alan tələbələrə pərakəndə bilik yox, sistemli şəkildə bilik verilmişdir. Bu sözsüz, ki, vahid proqram və tədris planına söykənmişdir.

Rusiyada tədris planlarının ilk dəfə tərtibi isə rusiyada nəşr edilmiş «Professiya» kitabına əsasən deyə bilərik ki, 1851-ci ildə olmuşdur.

Azərbaycanın şimal hissəsinin uzun illər Rusiyanın tərkibində qalması ilə bağlı bizdə digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsi də Rusiya dövlət qanunları əsasında həyata keçirilmişdir. Xüsusilə, 1920-ci ildən sonra Azərbaycanın Sovet Rusiyası ilə geniş əlaqəsini göstərmək olar. Bunun nəticəsində Azərbaycanda təhsil sistemi keçmiş SSRİ- təhsil sistemi əsasında işləmişdir. Uzun illər Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin tədris planları Mokvadan, keçmiş SSRİ-nin ali və orta ixtisas təhsil nazirliyindən hazır şəkildə gəlirdi. Bu tədris planları da SSRİ-nin ideologiyasını özündə əks etdirirdi. Milli təhsilə isə 10-15 faiz yer ayrılırdı.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ilin oktyabrın 18-də özünün müstəqilliyini bərpa edəndən sonra milli quruculuq işlərinə başladı, sosial-iqtisadi, səhiyyə, təhsil və s. sahələr üzrə islahatlara başlandı. Hazırda bu iş çox genişliyi ilə həyata keçirilir.

1992-ci ildə Milli Məclisdə «Təhsil Qanunu»nun təsdiqi Azərbaycanda çoxpilləli təhsilə keçmək üçün hüquqi baza yaratdı.

Təhsil Nazirliyi Təhsil Qanununa uyğun olaraq ali təhsil müəssisələrində çoxpilləli təhsil strukturuna keçməsi ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə ali baza proqramının hazırlığına başladı və 4 iyul 1994-cü il tarixdə 421 sayılı əmrə əsasən hüquqi həlini tapdı.

Ali baza fənn proqramından fərqlidir və bu proqram əsasında təhsil müddətində keçirilən fənlər bölgüsünün və fənlərin adını özündə əks etdirməklə hər bir fənn indekstləşdirilir və ona verilən ümumi və auditoriya saatları göstərilməklə müəyyənləşdirilir. İki əsas yol-konsentrik və xətti yol (düz xətt) öz əksini tapır. Konsentrik yol deyəndə kursun eyni bölmələrinin iki, üç və daha çox smetrdə keçilməsini nəzərdə tutur. Xətti prinsiptə materialların tədris illəri üzrə ardıcıl bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Bu pedaqoji prinsiplər əsasında gözlənilmişdir.

Bu baza proqramları əsasında 1993/1994-cü tədris ilindən çoxpilləli ali təhsilin – bakalavr pilləsi üçün tədris planlarının hazırlığına başlandı. Bu da öz növbəsində bir neçə dəfə düzəlişlərə, dəqiqləşdirmələrə məruz qalmışdır.

Beləliklə, müstəqil Azərbaycanın ali təhsil sistemi üçün tədris planları hazır şəkildə keçmiş ittifaqın mərkəzindən alınmadı və

müstəqil olaraq Azərbaycan alimləri, mütəxəssisləri yerli mintariteti və dünyəvi təhsil səviyyəsini nəzərə alaraq tədris planlarını hazırladılar.

Ali baza proqramlarının hazırlanması tədris planları ilə yanaşı fənn proqramlarının da yenidən hazırlanması işinə ön plana çəkmişdir. 1307 fənn üzrə ilk əvvəl 5 minə yaxın fənn proqramı hazırlanmışdır.

Ayrı-ayrı fənlərdən bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi, mövzuların tədrisi ardıcılığını və həmin mövzulara, yaxud bölmələrə verilən saatların miqdarını müəyyən edən dövlət sənədlərinə tədris proqramı deyilir.

Tədris fənn proqramı hər bir müəllim üçün məcburi sənəddir. Təhsil Nazirliyinin 31 yanvar 1996-cı il tarixli 21/2 sayılı qərarına əsasən bütün fənlər üzrə proqramların hazırlanmasına başlanmışdır.

Baza təhsil proqramlarının təkmilləşməsi sahəsində Nazirliyin ayrı-ayrı tarixlərdə verdiyi əmrlərin əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Bu da nəticə etibarilə tamlığa gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirliyinin bu baxımdan «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhsil Standartları» Layihəsi üzrə 7 iyun 1996-cı il tarixli 46-11-1412/17 sayılı əmri; «ali baza təhsil proqramının həyata keçirilməsinin nizamnaməsi haqqında» 31 yanvar 1997-ci il tarixli 76 /s/ sayılı sərəncamı və «Strukturun təsdiqi və tələbələrin hazırlanması barədə» 22 aprel 1997-ci il tarixli 234 sayılı əmri tədris planlarının yeniləşməsinə təkan vermişdir.

Respublikanın ali təhsil sistemində 1993/94-cü ildən bakalavr pilləsinə keçilməsi ilə dövlət əhəmiyyətli bu sahə Nazirlər Kabinetinin, Təhsil Nazirliyinin həmişə diqqətində olmuşdur. Bunun nəticəsində ali baza proqramları beynəlxalq standartlara uyğunluğu yoxlanılmış, bəzi təkmilləşmələr aparılması lazım bilinmişdir. Bu, Təhsil Nazirliyi tərəfindən yaradılan xüsusi ekspert qrupları tərəfindən yenidən işlənmişdir.

Əvvəlki 1993/94-cü ildə hazırlanan ali baza təhsil proqramlarında nöqsanlar ondan ibarət olmuşdur ki, bir sıra hallarda bakalavr hazırlığının əsas məqsəd və mahiyyəti (geniş profilli mütəxəssis hazırlığı tələbi), eləcə də ali təhsilin sonrakı pilləsində (magistratürada) ixtisaslaşma üzrə təhsilə keçid üçün məhz burada ilkin əsasların (biliklərin), ixtisaslaşma yönününün yaradılmalı olması nəzərə

alınmamışdır. Bəzi hallarda hələ də əvvəlki vaxtlarda (birpilləli ali təhsil sistemində) olduğu kimi müəyyən təhsil müddətindən sonra (üçüncü və altıncı smestrdən başlayaraq) tələbələr ayrı-ayrı ixtisaslaşmalar üzrə qruplara bölünmüş və təhsilin qalan dövründə onlara ayrılıqda müvafiq ixtisaslaşmalara uyğun müstəqil və böyük həcmli (az qala magistr ixtisaslaşması proqramı səviyyəsində) ixtisas fənləri tədris edilməlidir. Sözsüz ki, bakalavr pilləsində tədrisin belə təşkiləli ali təhsilin sonrakı (magistr ixtisaslaşması) pilləsində təhsil almaq və ya bakalavr diplomu ilə əmək fəaliyyətinə başlamaq istəyən bakalavrat mə'zunları üçün ciddi çətinliklər yaradır (Təhsil Nazirliyinin məktubundan).

Bu deyilənləri nəzərə almaqla 1997/98-ci tədris ilindən bakalavr hazırlığının minimum məzmununa qoyulan tələblər əsasında – Ali baza təhsil proqramının əsasında tədris planları hazırlanması Təhsil Nazirliyi tərəfindən sərəncam verilmişdir və aşağıdakıların nəzərə alınması tələb olunmuşdur:

- «Ali təhsilin ayrı-ayrı istiqamət ixtisaslarının profilinə uyğun olaraq onlar üçün tərtib edilmiş tədris planlarından humanitar və sosial-iqtisadi fənlər bölümündə (birinci bölüm) müxtəlif fənlərin dünya təcrübəsinə uyğun unifikasiyasının zəruriliyi nəzərə alınsın və bunun üçün müvafiq tədbirlər görülsün. Azərbaycan bölmələrində rus dilinin ikinci və çox işlənən bir xarici dil, rus bölmələrində Azərbaycan dilinin isə dövlət dili kimi tədris olunması nəzərə alın-sın»:

- Bakalavr təhsilinin əsas məqsədi (ən qabiliyyətlilərin yuxarı pillə üçün seçilməsi) və mahiyyətinə (geniş profilli mütəxəssis hazırlığı istiqaməti üzrə olan ixtisaslaşmalar haqqında ən zəruri məlumatların verilməsi və s.) qoyulan tələblərə uyğun olaraq; eləcə də 1997/98-ci tədris ilindən etibarən respublikanın ali tədris müəssisələrində magistr hazırlığına başlanılacağını nəzərə alaraq ali təhsilin birinci pilləsi üçün olan tədris planlarının ixtisas fənləri bölümündə tələbələrin yalnız dar ixtisaslaşmasına yol verilməsin. Bu bölməyə daxil edilmiş fənlərin uyğun istiqamətin (ixtisasın) bütün magistr ixtisaslaşmalarını əhatə etməsi təmin olunsun. Bu məqsədə geniş profilli ixtisas fənn proqramları hazırlansın və bakalavr təhsili pilləsində ixtisaslaşma təhsili bu fənn proqramları əsasında həyata keçirilsin.

- müəyyən ixtisaslaşmalara xüsusi meyl göstərən tələbə bakalavrlar üçün tədris planlarının ixtisas fənləri bölümündə müvafiq

seçmə ixtisaslaşma fənləri (fənlər bloku) daxil edilsin və tələbələrin həmin seçmə fənləri (fənlər blokunu) mənimsəyə bilmələri üçün lazımı şərait təmin edilsin (Təhsil Nazirinin 31.01.97-ci il tarixli 76 /s/ sayılı sərəncamından).

Tədris planlarının dövlət əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun hazırlığı üçün ən əvvəl Nazirlər Kabineti tərəfindən ixtisaslar və istiqamətlər müəyyən edilmiş (96 istiqamət üzrə 320 ixtisas) və bunun əsasında Təhsil Nazirliyi Elmi Metodik Şuranın Rəyasət Heyəti (25 nəfərdən ibarət) və ayrı-ayrı fənlər üzrə 23 bölmə təşkil etmişdir ki, buraya da 250 nəfər alim mütəxəssis cəlb edilmişdir.

Bu mütəxəssislərin köməyi ilə fənlər üzrə ali baza proqramları yaradılmışdır.

Respublikanın ali təhsil müəssisələrində vahidlik prinsipini gözləməklə «Bakalavr ali baza təhsil proqramı» yazılmaqla hər bir istiqamətin və ixtisasın ümumi xarakteristikası kodu /şifri/ və adı göstərilməklə bütün ixtisaslar üzrə baza proqramları hazırlanmışdır ki, bunun əsasında tədris planı tutulur. Bu tədris planı üzrə bakalavrat təhsil alaraq təhsil müddətini başa vurur, imtahan komissiyası qarşısında diplom işi və buraxılış imtahanı verməklə ali təhsilin birinci pilləsini başa vurmuş hesab edilmiş olur.

Ümumiyyətlə, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, vətənin fidan balalarının dibçəklərdə bitki becərərək vətənin ekoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmasına etdiyi töhfədən tutmuş siyasi liderlərin vətəni müstəqil etməyə qədər gördükləri işlər, hərbiçilərin, idmançıların, tarixçilərin, təhsil, elm, mədəniyyət işçilərinin, xaricdə yaşayan həmvətənlərimizin fəaliyyətləri və Azərbaycanın qan yaddaşına daxil olmuş milli adət-ənənələrimiz, tarixi günlərimiz və bayraqlarımız, onların təntənə ilə qeyd edilməsi - bütün bunlar Azərbaycan tarix-diyarşünaslığı üçün material, gənc nəsələ vətənpərvərlik hissinin aşılınmasının vasitə və üsullarıdır.

1997-ci ilin dekabr ayında Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində magistr hazırlığına başlanılacağını nəzərə alaraq ali təhsilin birinci pilləsi üçün olan tədris planlarının ixtisas fənləri bölümündə tələbələrin yalnız dar ixtisaslaşmasına yol verilməsin. Bu bölməyə daxil edilmiş fənlərin uyğun istiqamətin (ixtisasın) bütün magistr ixtisaslaşmalarını əhatə etməsi təmin olunsun. Bu məqsədə geniş profilli ixtisas fənn proqramları hazırlansın və bakalavr təhsili pilləsində ixtisaslaşma təhsili bu fənn proqramları əsasında həyata keçirilsin.

1997-ci ilin dekabr ayında Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində magistr hazırlığına başlanılacağını nəzərə alaraq ali təhsilin birinci pilləsi üçün olan tədris planlarının ixtisas fənləri bölümündə tələbələrin yalnız dar ixtisaslaşmasına yol verilməsin. Bu bölməyə daxil edilmiş fənlərin uyğun istiqamətin (ixtisasın) bütün magistr ixtisaslaşmalarını əhatə etməsi təmin olunsun. Bu məqsədə geniş profilli ixtisas fənn proqramları hazırlansın və bakalavr təhsili pilləsində ixtisaslaşma təhsili bu fənn proqramları əsasında həyata keçirilsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi – Z.Bünyatovun redaktorluğu ilə. ADP. 1994.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – B. 1996.
3. M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan Cumhuriyyəti» B.s. 1990.
4. H.Ə.Əliyev «Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir»- B.K. 1996.
5. H.Ə.Əliyev «Azərbaycan bütün azərbaycanlıların vətənidir.» Bakı, 2000.
6. A.Mirzəcanzadə «İxtisasa giriş» - B. 1990.
7. H.Əliyev «Təhsil millətin gələcəyidir». Tərtibçilər M.Mərdanov, Ə.Quliyev. B-2002.
8. N.Tusi «Əxlaqi Nasir» - B. 1990.
9. H.Əhmədov «Pedaqogikaya giriş» - B. 1973.
10. H.Əhmədov «XIX əsr Azərbaycan məktəbi» B.1985.
11. Ə. Ağayev «Məktəblərdə vətəndaş borcunun tərbiyə edilməsi». B. 1975.
12. Məktəb direktorunun stolüstü kitabı. B. 1974.
13. B.Vahadzadə «Gülüstan» poeması. B. 1963.
14. S.Rüstəmخانlı «Ömür kitabı». B. 1989.
15. B.A.Suxamlini «Vətəndaşın doğulması» - B. 1975.
16. N.Paşayev «Məktəbdə tarix ölkəşünaslıq illəri». B. 1967.
17. M.Mərdanov, Ə.Quliyev «Azərbaycan Respublikasının Dövlət rəmzləri». B. Çəşniçli- 2001.
18. M.Mərdanov «Müstəqil Azərbaycanda Təhsil İslahatı». Əsas istiqamətlər və perspektivlər. Azərbaycan məktəbi jurnalı №3, 1998.
19. T.Paşayev və A.İsmayılov «Tərbiyə işinin planlaşdırılması metodikası. B. 1987.
20. X.Fətəliyev «Məktəbin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi». B. 1987.
21. M.Musayev «Fiziki tərbiyənin əsasları». B. 1991.
22. Ə.Haşımov və F.Sadiqov «Azərbaycan xalq pedaqogikası». B. 1983.
23. M.Baharlı «Məktəbdə pedaqoji işə rəhbərlik». B. 1998.
24. C.Qiyasi «Azərbaycan qaçaqları, qəsləri». B. 1995.
25. Z.Bünyadov «Azərbaycanda Atabəylər dövləti». B.E. 1995.

26. Y.Mahmudov «Azərbaycan Ağqoyunlu və Səfəvilər dövlətlərinin diplomatiyası». B. 1996.
27. M.Qasimov. «Azərbaycan Respublikası dünya meridianında». B. 1992.
28. C.Həsənov «Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində» /1918-1920-ci illərdə/. B. 1993.
29. «Azərbaycan diplomatiyası» jurnalı. Bakı 1993, №1.
30. T. Paşayev «Tarixin tədrisində şagirdlərin ictimai fəallığının formalaşması». B. ADPU. 1992.
31. İ.Əliyev «Qanlı günlərimiz». B. 1993.
32. Səid Nəfisi «Babək». B.1990.
33. Stroev K.F. «Ölkəşünaslıq» (rus dilində). M., 1974.
34. Ceyms Oldric «Diplomat». B.1981.
35. X.Rza «Məndən başlanır vətən». B.1988.
36. T.Həsənov, F.Nəsirov «Tarixin memarı». Ankara 2002.
37. V.Həbibov «Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu». B.1999.
38. V.Arzumanlı, A.Hüseynov «Azərbaycan ünvanı». B.1999.
39. T.Əhmədov «O, vətən üçün yaranmışdı» (V.Məmmədovun xatirəsinə). B.1992.

M Ü N D Ə R İ C A T

ÖN SÖZ	3
G İ R İ Ş	5
§ 1. VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDİ, VƏZİFƏLƏRİ	8
§ 2. VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ PEDAQOJİ ƏSASLARI	11
§ 3. TARİX-DİYARŞÜNASLIQ İŞİ VƏ ONUN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	14
§ 4. DİYARŞÜNASLIQ İŞİ TARİXİNDƏN	17
§ 5. AZƏRBAYCANIN TƏBİİ-COĞRAFİ MÜHİTİ VƏ MİLLİ SƏRVƏTLƏRİ	20
§ 6. AZƏRBAYCAN XALQININ TƏŞƏKKÜLÜ	25
§ 7. İCTİMAİ FƏALLIQ İNSANLARIN VƏTƏNDAŞLIQ YETKİNLİYİ KİMİ	28
§ 8. AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİL DÖVLƏTÇİLİYİ HAQQINDA VERİLƏN MƏLUMATLAR ŞƏXSİYYƏTİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN VASİTƏSİ KİMİ	32
§ 9. AZƏRBAYCAN DİPLOMATİYASI, ONUN MAHİYYƏTİ VƏ MƏRHƏLƏLƏRİ	55
§ 10. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT RƏMZLƏRİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN MƏNBƏYİDİR	66
§ 11. MİLLİ BAYRAMLAR, TARİXİ GÜNLƏR VƏ ONLARIN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ	79
§ 12. HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ VƏ MİLLİ ORDU	90
§ 13. VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSLƏRİNİN AŞILANMASINDA FİZİKİ TƏRBİYƏNİN ROLU	95
§ 14. MİLLİ QƏHRAMANLARIN ŞƏXSİ NÜMUNƏSİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ	98

§ 15. AZƏRBAYCANIN TARİX VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ	101
§ 16. ABİDƏLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ MÜHAFİZƏSİ İŞİNİN TƏŞKİLİ	110
§ 17. ETNOQRAFIYA, MUSIQI	113
§ 18. VƏTƏNİMİZİN NAXÇIVAN DİYARI	115
§ 19. VƏTƏNİN ACI TARİXİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN VƏTƏNƏ MƏHƏBBƏT, DÜŞMƏNƏ NİFRƏT HİSSİ TƏRBİYƏSİNDƏ YERİ	119
§ 20. VƏTƏN HƏSRƏTLİ AZƏRBAYCANLILAR VƏTƏNƏ XİDMƏTDƏ	135
§ 21. AZƏRBAYCANDA TƏHSİL VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN MƏNBƏYİ KİMİ	139
§ 22. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBİNİN TƏHSİL SAHƏLƏRİ	143
§ 23. ALİ MƏKTƏBLƏRİN TƏHSİL SAHƏLƏRİ	148
Ə D Ə B İ Y Y A T	156

«Nərgiz-R» Nəşriyyat-Poliqrafiya

Baş direktoru: Hidayət Musayev

«Nərgiz» nəşriyyatı

Baş redaktoru: prof.Vidadi Xəlilov

Texniki redaktoru: Sevda Həsənbalayeva

Korrektoru: Yeganə İmanova

Yığılmağa verilmişdir: 25.10.02.

Çapa imzalanmışdır: 15.10.02.

Kağız formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 10 çap vərəqi

Tiraj: 500 nüsxə; Sifariş: 320.

«Nərgiz» nəşriyyatı

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya

Nazirliyi tərəfindən 1998-ci ildə qeydə

alınmışdır. Şəhadətnamə №45.

Ünvanımız: 8-ci km qəsəbəsi R. Rüstəmov küç 36

Əlaqə telefonu: 23-69-53.

Düzəliş

Səhifə və sətir	Getmişdir	Oxunmalıdır
əh. 102, sət. 31	«İnsanlığın səhəri», B. AZ- 190	«İnsanlığın səhəri», B. AZ- 1994
Səh.104. sət. 28	Şabron	Şabran
Sət. 35	San- Peterburqun	Sankt- Peterburq
Səh. 115. sət. 19	Xalqın	Xalqı
Səh. 121. sət. 34	Ru- İran	Rus -İran
Səh.132. sət. 9,10	1913- 1928	1813-1828
Səh. 140. sət. 22	dərslikləri	dərsliklərin

2002

980